

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАГРО СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 930.24–027.553:947.7“16/17”

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОНЯТТЯ ВІТЧИЗНИ В КОЗАЦЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ РИТОРИЦІ
(друга половина XVII – початок XVIII ст.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:
Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук, професор.

Київ–2019

АНОТАЦІЯ

Багро С. О. Поняття вітчизни в козацькій політичній риторичі (друга половина XVII – початок XVIII ст.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2019.

Дослідження присвячене функціонуванню поняття вітчизни в козацькій політичній риторичі другої половини XVII – початку XVIII ст. Для прямої вказівки на нього представники Війська Запорозького могли використовувати не тільки руські, але й польські, латинські та церковнослов'янські лексеми. Поняття нерідко виконувало роль спільного ціннісного орієнтира для усієї козацької спільноти України або Малоросії. У метафоричному вимірі взаємини із батьківщиною уподібнювалися до стосунків дітей з їхньою матір'ю. Після виступу Богдана Хмельницького Військо Запорозьке значно розширило власну представницьку позицію, проте практика називати вітчизною Річ Посполиту довгий час лишалася актуальною. Розірвання відповідних конотацій відбулося поступово на тлі оцінки козацькими очільниками зовнішніх політичних пропозицій з точки зору їхньої користі для інтересів власної спільноти. Популярність поняття вітчизни була результатом розчарування у протекторах і розуміння небезпеки поділу України по Дніпру згідно з Андрусівським договором. Турбота про свою батьківщину стала для гетьманів та претендентів на булаву важливим пунктом в обґрунтуванні перед козацьким загалом власних політичних починань.

Ключові слова: поняття, вітчизна, спадщина, Україна, Малоросія, Військо Запорозьке, народ, козацька спільнота.

Список публікацій здобувача:

1. Багро С. Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії / Багро С. О. // Наукові записки НаУКМА. – 2013. – Т. 143: Історичні науки. – С. 48–54.

2. Багро С. Вітчизна Григорія Грабянки: міркування про поширення поняття козацької вітчизни в Гетьманщині у кінці XVII – першій половині XVIII ст. / Багро С. О. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 6. – С. 188–191.

3. Багро С. Уявляючи козацьку вітчизну: територіальний аспект поняття (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / Багро С. О. // Наукові записки НаУКМА. – 2015. – Т. 169: Історичні науки. – С. 4–8.

4. Багро С. Слово vs. поняття: способи позначення Батьківщини в козацькій спільноті (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) / Багро С. О. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2016. – Т. 182. – С. 3–8.

5. Багро С. «Сімейні справи»: поняття Вітчизни через метафору родини в козацькій спільноті (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / Багро С. О. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2017. – Т. 194. – С. 17–25.

6. Багро С. Виокремлення власної вітчизни в козацькій політичній риториці другої половини XVII ст. / С. О. Багро // Гілея: науковий вісник. – 2018. – Вип. 136. – С. 10–16.

7. Багро С. Сучасний стан та перспективи дослідження поняття вітчизни у сприйнятті українського козацтва у другій половині XVII на початку XVIII століття / С. О. Багро // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спеціальний випуск. – Запоріжжя: А&V.Art GROUP, 2010. – С. 17–19.

8. Багро С. Коментар Джованні Маніскалко Базіле до Конституції Пилипа Орлика / Багро С. О. // Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14 – 16 жовтня 2010 року – Київ, 2011. – С. 282–287.

9. Багро С. Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького: походження та обіг тексту. / Багро С. О. // Записки Наукового товариства ім.

Шевченка. – Т. 264: Праці історично-філософської секції. – Львів. – 2012. – С. 474–492.

10. Багро С. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва в кінці 1648 р. у сприйнятті сучасників / Багро С. О. // Софійський часопис. – Вип. 1. Збірник статей за матеріалами VIII міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання». До 1000-ліття пам'яті великого київського князя Володимира Святославина та святих Бориса і Гліба: 1015 – 2015 (м. Київ, 26-27 листопада 2015 р.). – Київ, Харків: «ФОРМ Діагональ», 2017. – С. 127–141.

SUMMARY

Bahro S. O. The concept of “fatherland” in the Cossack political rhetoric (the second half of the 17th – the beginning of the 18th century). – Manuscript.

The thesis for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01. – History of Ukraine. – Borys Hrinchenko Kyiv University. – Kyiv, 2019.

The general scope of the dissertation paper is inspired by the recent historiographical turn in Ukrainian studies in the values of pre-modern societies. One of such value guides for Cossacks was the concept of “fatherland”. Despite the fact that some scholars have already explored the usage of this notion in specific cases, there was not any broad studies from the aforementioned point of view.

In attempt to understand the semantic field of the concept “fatherland”, the author relied on various textual material: political propaganda, epistolae of Cossack leaders, agreements with different sides of the conflict. Moreover, a particular source is contemporary dictionaries which represent a general linguistic use of the concept in the Cossack society.

The study applies modern historical approaches such as Begriffsgeschichte and conceptual history. This allows the author to thoroughly grasp the notion of “fatherland” both in the context of its particular usage and in the practice of its reception by members of the Cossack political arena.

In Ruthenian language, the generic words for designating the concept of “fatherland” was “otchyzna” which corresponded to Polish “ojczyzna” and Latin “patria”. However, the Cossack chancellery could even use Church-Slavonic words like “otchestvo” or “otechestvo” if needed. Taking this into account, the author explores the value direction of the aforementioned concept in the cultural space of Rzecz Pospolita of that age and Zaporozhian Host in particular. The main idea of “fatherland” was not in the struggle for political status or loyalty to the monarchs but in the belief in the importance of the unity of the own society. Thus, the concept of “fatherland” could absorb bordering to it words and terms making a whole semantic circle of ideas. One of the objects of the concept were designations of the territories ruled by Cossacks such as “Ukraine” and “Little Russia”. They were understood not in a precise manner but as a general connection topoi as much as other geographical names. On the other hand, the idea of “fatherland” required from its members a sense of metaphorical kinship. The hetman was understood as a “pater patriae” while “fatherland” was seen as a collective “mother” for all Cossacks who as “sons” were obliged to protect her.

During the Bohdan Khmelnytsky uprisal the concept of “fatherland” still pertained to the one mutual with political discourse of Rzecz Pospolita, though it labeled Cossack society in contrast to the corporation of nobility. Diversely, seeking military aid from Muscovite czar against forces of Rzecz Pospolita, Khmelnytsky began to exploit the term “Little Russia” as a hereditary land (otchina) of the Muscovite monarch. Despite being on confronting sides during the period of troubles after Khmelnytsky’s death, Cossack leaders endeavoured to preserve the unity of their common “fatherland”. All the hetmans using ad hoc military aid of the nearby great powers, be it Rzecz Pospolita, Muscovite Czardom or Ottoman empire, strived to gain the support of their subjects by continuously referring to the inextricable importance of preserving the unity and control over the lands which were gain under the rule of Bohdan Khmelnytsky.

In the time of the Northern War Ivan Mazepa agitated Cossacks to change the side for the Swedish king Charles XII in order to protect “our fatherland” which

led to divarication with his monarch Peter I. The latter, in turn, began to appeal to the Cossack whole by mimicking an analogous political rhetoric transferring the notion of prosperity of “your fatherland” as his responsibility, despite clearly being outside the Cossack community. Consequently, this led to the emergence of the idea of the value of “whole Russia”, integrating the value of Cossack Little Russia.

Keywords: conception, Fatherland, inheritance, Ukraine, Little Russia, Zaporovian Host, nation, Cossack society.

List of publications:

1. Bagro S. Ujavlennja pro kozacjku vitchyznu v suchasnij istorioghrafiji / Bagro S. O. // Naukovi zapysky NaUKMA. – 2013. – T. 143: Istorychni nauky. – S. 48–54.

2. Bagro S. Vitchyzna Ghryghorija Ghrabjanky: mirkuvannja pro poshyrennja ponjattja kozacjkoi vitchyzny v Ghetjmanshhyni u kinci XVII – pershij polovyni XVIII st. / Bagro S. O. // Siversshhyna v istoriji Ukrajiny: Zb. nauk. pr. – 2013. – Vyp. 6. – S. 188–191.

3. Bagro S. Ujavljajuchy kozacjku vitchyznu: terytorialnyj aspekt ponjattja (drugha polovyna XVII – pochatok XVIII st.) / Bagro S. O. // Naukovi zapysky NaUKMA. – 2015. – T. 169: Istorychni nauky. – S. 4–8.

4. Bagro S. Slovo vs. ponjattja : sposoby poznachennja Batjkivshhyny v kozacjkij spiljnoti (drugha polovyna XVII - persha polovyna XVIII st.) / Bagro S. O // Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky. – 2016. – T. 182. – S. 3–8.

5. Bagro S. «Simejni spravy»: ponjattja Vitchyzny cherez metaforu rodyny v kozacjkij spiljnoti (drugha polovyna XVII - pochatok XVIII st.) / Bagro S. O. // Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky. – 2017. – T. 194. – S. 17–25.

6. Bagro S. Vyokremlennja vlasnoji vitchyzny v kozacjkij politychnij rytoryci drughoji polovyny XVII st. / S. O. Bagro // Ghileja: naukovyj visnyk. – 2018. – Vyp. 136. – S. 10–16.

7. Bagro S. Suchasnyj stan ta perspektyvy doslidzhennja ponjattja vitchyzny u spryjnatti ukrajinsjkogho kozactva u drughij polovyni XVII na pochatku XVIII stolittja / S. O. Bagro // Zapovidna Khortycja. Materialy IV mizhnarodnoji

naukovo-praktychnoji konferenciji «Istorija zaporozjkogho kozactva v pam'jatkakh ta muzejnij praktyci». – Specialnyj vypusk. – Zaporizhzhja: A&V.Art GROUP, 2010. – S. 17–19.

8. Bagro S. Komentar Dzhovanni Maniskalko Bazile do Konstytuciji Pylypa Orlyka / Bagro S. O. // Pylyp Orlyk: zhyttja, polityka, teksty / Materialy Mizhnarodnoji naukovoji konferenciji «Ad fontes» do 300- richchja Benderskoji konstytuciji 1710 r. Kyjiiv, NaUKMA, 14 – 16 zhovtnja 2010 roku – Kyjiv, 2011. – S. 282–287.

9. Bagro S. Bilocerktivs'kyj universal Boghdana Khmeljnyc'kogho: pokhodzhennja ta obigh tekstu. / Bagro S. O. // Zapysky Naukovogho tovarystva im. Shevchenka. – T. 264: Praci istorychno-filosofskoji sekciji. – L'viv. – 2012. – S. 474–492.

10. Bagro S. V'jizd Boghdana Khmeljnyc'kogho do Kyjeva v kinci 1648 r. u spryjnatti suchasnykiv / Bagro S. O. // Sofijs'kyj chasopys. – Vyp. 1. Zbirnyk statej za materialamy VIII mizhnarodnoji naukovo-praktychnoji konferenciji «Sofijs'ki chytannja». Do 1000-littja pam'jati velykogho kyjivskogho knjazja Volodymyra Svjatoslavyna ta svjatykh Borysa i Ghliba: 1015-2015 (m. Kyjiv, 26-27 lystopada 2015 r.). – Kyjiv, Kharkiv: «FOP Djunova», 2017. – S. 127-141.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	10-13
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14-34
1.1. Історіографія.....	14-21
1.2. Джерельна база.....	21-29
1.3. Методологія дослідження.....	30-34
РОЗДІЛ 2. СПОСОБИ ПОЗНАЧЕННЯ І ПОЛЕ ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТТЯ БАТЬКІВЩИНИ.....	35-79
2.1. Лексичне вираження.....	35-42
2.2. Ціннісний орієнтир.....	42-60
2.3. Об'єкт козацької вітчизни.....	60-70
2.4. Родинна метафора поняття.....	70-79
РОЗДІЛ 3. ПОШИРЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО САМОДОСТАТНІСТЬ КОЗАЦЬКОЇ ВІТЧИЗНИ.....	80-126
3.1. Виокремлення козацьких земель у річпосполитському просторі	80-91
3.2. Зображення Русі-України у зверненнях до московської сторони.....	91-97
3.3. Повернення Війська Запорозького до Речі Посполитої.....	97-114
3.4. Поєднання апеляцій про козацьку вітчизну з ідеєю вірності царю.....	114-125
РОЗДІЛ 4. ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ БАТЬКІВЩИНИ.....	126-192
4.1. Актуалізація звернень до цінностей козацької спільноти в контексті загрози поділу України	126-135
4.2. Заклики козацьких очільників до возз'єднання на тлі міжусобного протистояння у Війську Запорозькому.....	135-152
4.3. Посилення риторичної позиції прихильників московського політичного вектора.....	152-165
4.4. Відображення поняття батьківщини в боротьбі між промосковською та проосманською пропозиціями у Війську Запорозькому.....	165-177

4.5. Протиставлення турботи про власну вітчизну необхідності збереження вірності протектору.....	177-192
ВИСНОВКИ.....	193-198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	199-228

ВСТУП

Актуальність. Повстання козаків під проводом гетьмана Богдана Хмельницького навесні 1648 р. з метою відстояти станові права і привілеї, переросло у тривалу визвольну війну з Річчю Посполитою. Перші перемоги дали можливість гетьману осмислити потребу в розширенні вимог козацької спільноти. Процес самоусвідомлення нею своєї окремішності призвів до створення ранньомодерної держави з офіційною назвою – Військо Запорозьке. Для розуміння цього феномену надзвичайно важливим є вивчення мотиваційних пріоритетів козацтва. Серед них, поруч з уявленнями про цінність народу, України, православної віри чи церкви, важливе місце посідало поняття вітчизни.

Уявлення про батьківщину як об'єкт найвищої лояльності й відданості її синів було сформовано ще в античних грецьких полісах та Римі. Проте в Середньовіччі воно отримало нові контексти використання, пов'язані з образом монарха як помазаника Божого. Феномен європейського патріотизму після Люблінської унії стає поширеним в Речі Посполитій, а отже і на українських землях.

Богдан Хмельницький називав своєю батьківщиною спільний зі шляхтою простір, та його наступники змінили цю практику. Вони активно почали виокремлювати Україну, Русь або Малоросію як свою власну вітчизну. Поява та поширення уявлень представників Війська Запорозького про її самодостатність досі не отримали системного висвітлення, що обумовлює дослідницьку актуальність наукового пошуку.

Вивчення особливостей вжитку поняття вітчизни в козацьких текстах дає можливість поглибити знання з історії понять, уявлень, ідей, а також інтелектуальної, політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Його важко оминати у студіях про дипломатичні стратегії, зовнішні лояльності, пропозиції та амбіції претендентів на гетьманську булаву, сприйняття «свого» та «чужого», соціальні зміни й культурні особливості простору. Адже воно

було однією з базових світоглядних категорій, яка об'єднувала козацьку спільноту, значною мірою визначаючи її політичну культуру в другій половині XVII – XVIII ст.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося на кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» в межах теми «Історія України в контексті історії Центрально-Східної Європи» (державний реєстраційний номер 0110U001734). Тема дисертації затверджена Вченою радою НаУКМА (протокол № 9 (засідання 64, п. 5 порядку денного) від 25 листопада 2010 р. та уточнена Вченою радою факультету гуманітарних наук НаУКМА (протокол № 11 від 8 жовтня 2018 р.).

Мета дослідження полягає у дослідженні функціонування поняття вітчизни в козацькій політичній риторичній середині XVII – початку XVIII ст. Реалізація визначеної цілі потребує вирішення таких **завдань**:

- 1) охарактеризувати історіографію, джерельну базу та методологію дослідження;
- 2) висвітлити способи лексичного вираження поняття батьківщини;
- 3) проаналізувати наповнення поняття та сферу його використання у взаємодії з цінностями козацької спільноти;
- 4) з'ясувати обставини поширення уявлення про цінність козацької вітчизни;
- 5) визначити причини, які зумовили популяризацію поняття у Війську Запорозькому.

Об'єктом роботи є політична риторика Війська Запорозького.

Предметом є уявлення представників козацької спільноти про свою батьківщину середини XVII – початку XVIII ст.

Хронологічні рамки роботи: середина XVII – початок XVIII століття. Нижньою межею взято 1648 р., коли повстання під проводом Богдана Хмельницького поклало початок формуванню козацької держави з власними ціннісними пріоритетами. Верхня межа – це 1709 р., кінець правління гетьмана Івана Мазепи, коли вони почали зазнавати змін під впливом політики Петра I.

Територіальні межі: кордони земель, підконтрольних Війську Запорозькому в означений хронологічний період.

Методи дослідження. Дисертація написана в напрямку історії понять, яка передбачає можливість використання як загальнонаукових, так і спеціальних історичних методів дослідження. Для вирішення поставлених завдань серед загальнонаукових варто виокремити методи аналізу й синтезу. Зокрема завдяки аналізу структури та лексики козацьких документів було виявлено вжиток поняття вітчизни, а отримані результати узагальнено методом синтезу. Серед спеціальних історичних методів у роботі використано порівняльний, проблемно-хронологічний, синхронний та діахронний. Завдяки порівняльному методу простежено популяризацію політичних апеляцій до батьківщини у співставленні з іншими ціннісними категоріями козацької спільноти. Проблемно-хронологічний ліг в основу дослідження появи та поширення поняття вітчизни в політичній риторичі Війська Запорозького. Синхронний метод дозволив простежити політичний контекст використання поняття в конкретній ситуації, а діахронний – враховувати при цьому практику апеляцій до поняття, яка склалася в попередній час.

Наукова новизна. У дисертаційному дослідженні вперше в історіографії здійснено комплексне висвітлення використання поняття вітчизни у політичній риторичі Війська Запорозького другої половини XVII – початку XVIII ст. Зокрема, простежено обставини поширення уявлень про самодостатність козацької батьківщини і з'ясовано причини його популярності. У роботі уточнено способи лексичного вираження концепту вітчизни, окреслено наповнення й метафорику, показано його взаємодію з іншими ціннісними категоріями козацької спільноти.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їхнього використання у подальших дослідженнях ціннісних орієнтирів, риторичних практик політичної культури, уявлень та світоглядних засад Війська Запорозького, а також при розробці навчальних програм з історії українського козацтва та Гетьманщини.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням. Врахувавши здобутки попередників та опрацювавши джерела, автор представив власні спостереження про побутування поняття вітчизни в політичній риторичі козацької спільноти. Наукові результати дисертації належать здобувачу особисто і є його теоретичним та практичним внеском у вивчення питання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації оприлюднені у виступах на міжнародних та українських наукових форумах, а саме: IV міжнародній науково-практичній конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» (Запоріжжя, 2010); Міжнародній науковій конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, 2010); VIII міжнародній науково-практичній конференції «Софіївські читання». До 1000-ліття пам'яті великого київського князя Володимира Святославича та святих Бориса і Гліба: 1015-2015 рр. (Київ, 2015); науково-практичній конференції «Переяслав 1654 року в інтелектуальній традиції, політичній культурі й практиці раннього нового та нового часу» (Київ, 2014), а також на науково-дослідницьких семінарах Товариства дослідників Центрально-Східної Європи (Київ, 2011-2014).

Публікації. Основний зміст та результати дослідження викладені в 10 одноосібних публікаціях, зокрема 6 – у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, з яких 1 внесене до міжнародних баз: Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія), та 4 – в інших наукових виданнях. Повний обсяг публікацій складає 8,33 д. а.

Структура роботи враховує проблемно-тематичний та хронологічний принципи. Зокрема вона включає вступ, 4 розділи, які разом містять 16 підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури (279 позицій). Повний обсяг дисертації – 228 сторінок, із них – 198 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Історія українського козацтва завжди привертала увагу дослідників, проте феномен появи козацької батьківщини став предметом спеціальних студій лише в роки незалежності України. Раніше дослідники, не рідко, шукали в минулому сучасну їм вітчизну, проте з часом від таких практик вдалося відійти. Сьогодні в історіографії відомо кілька підходів, які розглядають проблему побутування поняття вітчизни у Війську Запорозькому під різними кутами зору. Спробуємо охарактеризувати варіації дослідницьких поглядів у цьому питанні.

Подолання історіографічного стереотипу. Історики Малоросії початку XIX ст., такі як Дмитро Бантиш-Каменський та Іван Маркевич вважали своїм «отечеством» Російську імперію. Це зумовлювало особливості їхньої інтерпретації [86; 150]. У середині XIX ст. Володимир Антонович та Микола Костомаров, хоч і писали про боротьбу козаків за об'єднання розділеної після Андрусівського перемир'я України, не заперечували при цьому імперських ціннісних пріоритетів [82; 137]. У такому тлумаченні «Україна» не розглядалася за самодостатню цінність. У ширшому контексті прагнення «народу» інтерпретувалися за бажання об'єднатися під владою московського царя. На кінець XIX – початок XX ст. концепт України стає важливим політичним орієнтиром. Детальне його розуміння представив у своєму яскравому гранд-наративі Михайло Грушевський [112, т. 1, с. 2]. За радянських часів ідеї вченого почасти враховувалися такими дослідниками як Іван Крип'якевич та Микола Петровський [142; 165]. Тим не менш, офіційна пропаганда пропонувала вважати за батьківщину «радянського народу» – СРСР [125, с. 3]. В історичній науці прояв патріотизму нерідко вбачався у

князівських звитягах чи у «прагненні» Хмельницького до «возз'єднання» з братнім російським народом [140, с. 410; 144, с. 16].

Можна припустити, що подолання тенденції української історіографії пояснювати минуле «сучасними» уявленнями про батьківщину певною мірою пов'язано із урахуванням польських студій про вивчення концепту «республіки». Незважаючи на те, що Річ Посполита вважалася за невід'ємну частину історії польського народу, неодноразово наголошувалося на унікальності цього політичного формування. У наукових роботах польських авторів стало прийнятим вважати, що у XVI – першій половині XVII ст. Річ Посполита була «спільною» вітчизною усього шляхетського стану, який об'єднував еліту різних народів [227; 244; 253; 272; 278]. Зокрема, Тереза Хинчевська–Геннелє писала, що в руському шляхетському середовищі набуває популярності ідеологічна формула «Gente Ruthenus, Nazione Polonus» («Народу Руського, Нації Польської»). У цьому вислові з одного боку помітна певна унікальність та «інакшість» руської еліти, а з другого – наголошується на приналежності до єдиної політичної нації, шляхти. Для неї Річ Посполита була «своїм» політичним простором, якому засвідчувалася лояльність та відданість [228, с. 133-146]. У закордонних дослідженнях про ранньомодерні українські реалії це враховувалося для пояснення мотивацій Богдана Хмельницького, який називав своєю вітчизною Річ Посполиту [212, с. 191; 236]. Проте у другій половині XVII ст., козаки змінили свої ціннісні пріоритети.

Історія понять. Вже у 80-х рр. XX ст. Френк Сисин та Зенон Когут побіжно вказували на те, що для другої половини XVII – XVIII ст. козацькою вітчизною слід вважати Україну або Малоросію [131, с. 77-78; 174, с. 434-435, 461; 176, с. 49, 75-76; 241; 242; 265, с. 211-212; 266, с. 393; 268; 269]. З поодиноких вказівок можна зробити висновок про територіальне розуміння дослідниками батьківщини [266, с. 393]. Його ж збережено і у першій спеціальній роботі Френка Сисина з історії цього поняття [175; 267]. Можна припустити, що до написання такої студії вченого спровокувала дисертаційна робота Девіда Альтоена з пропозицією переосмислити важливість концептів

нації та батьківщини у Речі Посполитої [226]. Вказуючи, що під поняттям вітчизни у ранньомодерний час розумілися держава, земля та її населення, діаспорний дослідник пропонував звернути увагу на особливості українського патріотизму в другій половині XVII ст.

Перші згадки про козацьку вітчизну Френк Сисин фіксував за гетьманування Івана Брюховецького, хоча наголошував, що з опосередкованих свідчень, їхнє побутування можна припустити ще за часів Богдана Хмельницького. Головну увагу історик приділяв аналізу «літопису» Самійла Величка, для якого поняття козацької батьківщини було одним із найважливіших. За спостереженням дослідника в ієрархії вірностей, які мусив би засвідчувати справжній козак, вітчизна поступається місцем лише Богу і царю. Натомість заклики до її захисту могли слугувати гарним обґрунтуванням будь-яких політичних кроків, у тому числі й виступу проти монарха.

Величко асоціював «отчизну» з назвами «Україна» та «Малоросія», які поєднуються в терміні «Малоросійська Україна». На думку Сисина, під «Україною» частіше розумілася територія Правобережжя, а під «Малоросією» – Лівобережжя. Їхнє поєднання вказує на поширення уявного політичного простору вітчизни на обидва береги Дніпра. Стосунки між батьківщиною та її населенням зображено у категоріях взаємин між матір'ю та її синами. Загалом у творі Величка образ вітчизни постає у топосах, характерних для польської ранньомодерної політичної культури, що вказує на їхнє запозичення та переосмислення на українському ґрунті відповідно до нової політичної реальності.

Паралельно із пошуками Френка Сисина до вивчення козацької ідентичності неодноразово звертався Зенон Когут [177, с. 92]. Тим не менш, його перша спеціальна розвідка про козацьку вітчизну з'явилася після праці Сисина, і, очевидно, перебувала під сильним впливом останньої. Когут вважав, що усталення в козацькому середовищі поняття української вітчизни («отчизни») мало тісний зв'язок з уявленнями про спадковість українських земель («отчини»). Дослідник виділяв чотири етапи у становленні поняття

козацької батьківщини. Перший знаменував собою відхід від концепції «спільної отчизни», Речі Посполитої. Спадковим правителем українських земель козацтво почало вважати московського царя. На другому етапі відбувся перехід від розуміння українських земель як «царської отчини» до їхнього ототожнення з «нашою отчиною». У цьому контексті терміни «отчина» («отечество») та «отчизна» максимально зблизилися у своєму значенні. Третій етап характеризується двома протилежними пропозиціями у сприйнятті вітчизни. З одного боку, Іван Виговський намагався повернути до життя ідею спільної батьківщини, з другого – Іван Брюховецький починав популяризувати концепцію «малоросійської отчизни», яка на четвертому етапі, після Андрусівського перемир'я, трансформується в концепцію «української отчизни» незалежної від польської чи московської зверхності [129, с. 238-239]. У своїх подальших наукових розвідках Зенон Когут детально зупинявся на вивченні територіальних візій пов'язаних з поняттям вітчизни за гетьманування Петра Дорошенка та Івана Самойловича [130; 238].

Спостереження Френка Сисина надихнули російську дослідницю Тетяну Таїрову-Яковлеву також звернутися до проблеми постання козацької вітчизни, про що вона згадує у своїй статті ««Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков» [198]. У цій роботі звернено увагу на те, що пієтет до малоросійської батьківщини засвідчували не тільки представники козацької еліти Гетьманщини, але й кошові отамани Запорозької Січі, Іван Сірко та Кость Гордієнко. Проте мабуть найважливішим для історика було наголосити, що козацька вітчизна не асоціювалася з російською державою та російським царем і сприймалася за окрему територіально-політичну одиницю. Серед іншого цю тезу дослідниця використовує для пояснення політичних кроків Івана Мазепи та у своїх розвідках про усвідомлення козацтвом власних прав на управління своєю територією [196; 197; 199]. У монографії про інкорпорацію України до Російської держави після Переяславських домовленостей 1654 р. Таїрова-Яковлева зображувала уявлення козаків про власну батьківщину як один із

світоглядних базисів, який потребує врахування при вивченні їхніх політичних стратегій [200, с. 17-21]. Під впливом Френка Сисина про вітчизну-територію в козацькій спільноті писав також Гарі Маркер, аналізуючи політичну риторику за гетьманування Івана Мазепи та Пилипа Орлика [251; 252].

Виразний акцент на територіальному розумінні поняття вітчизни у ранньомодерну добу, зроблений Френком Сисином, зберігається і в подальших студіях з української тематики. Це принципово відрізняє її від пошуків західноєвропейської історіографії. Зокрема Мауріціо Віролі вважав, що концепт батьківщини (*patria*) був невід'ємною частиною республіканського дискурсу, переплетений, головним чином, з поняттями «свободи», «рівності» та «братерства» [274]. Можливо чіткішої територіальності це поняття набуває у новітні часи, коли образ держави ототожнюється з обрисами конкретних кордонів.

Серію статей про поширення понять Україна, Малоросія, народ та вітчизна у другій половині XVII ст. видав Тарас Чухліб [205; 206; 207; 208; 209; 210; 211]. Хоч дослідник заявляв про необхідність вивчення семантики, проте головну увагу він все-таки зосередив на слововжитку в козацьких документах. Джерельна вибірка, узагальнення та висновки дають можливість припустити, що головною метою дослідника було вказати на перманентне виокремлення представниками Війська Запорозького «свого» простору.

Інтелектуальна історія. Не ігноруючи територіального аспекту поняття вітчизни, Сергій Плохій тим не менш наголошував, що його як інтелектуальний продукт використовували «по відношенню до етнокультурної спільноти» [167, с. 268]. Перша його стаття з цієї проблематики «The Two Russias of Teofan Prokhorovych» з'являється паралельно із роботою Френка Сисина. Дослідник показує, як у творах Феофана Прокоповича співвідносяться поняття «Росія» та «російськість» з уявленнями про батьківщину, народ, монарха. До Полтавської битви Іван Мазепа зображується ним за благодійника козацької батьківщини, проте одразу після неї Прокопович пропонує нову світоглядну парадигму, згідно якої у статусі найвищого ціннісного пріоритету

запропоновано поняття Росії [258]. Ці спостереження стали основою для написання нової роботи про важливість поняття вітчизни в «ідеологічній боротьбі» між гетьманом Іваном Мазепою та царем Петром I [167]. Згодом свої напрацювання Сергій Плохій умістив до монографії «The Origins of the Slavic Nations» [257]. Дослідник підкреслює, що побутування в козацькій політичній культурі поняття «малоросійської отчизни» принципово відрізняло її від московської. Цим скористався Іван Мазепа, який у своїх закличних універсалах обґрунтовував виступ проти царя захистом батьківщини. Таким чином вірність вітчизні ставилася вище особистої вірності монарху, а звинувачення у «зраді» царю переінтерпретовувалися як війна малоросійського народу з великоросійським. Проте «ідеологічна зброя» Мазепи врешті була обернена проти нього. Петро I починає активно експлуатувати поняття вітчизни у своїх маніфестах до козацької старшини, вимагаючи засвідчити вірність монарху та «вашій» (козацькій) батьківщині. Поразка Мазепи знаменувала собою початок глибоких свідомісних перетворень [167, с. 278-281]. Спостереження Сергія Плохія швидко стали популярними в сучасній історіографії і почали сприйматися за очевидні загальники [136, с. 28-30].

Конструювання уявної спільноти. Ще один спосіб дослідження вітчизни відображено у доробку Наталі Яковенко [215; 216; 220, с. 237]. Вказуючи на феномен політичного «народження» козако-руської батьківщини, дослідниця, очевидно, виходила з ідеї конструювання спільнотами власних уявних категорій, яку на іншому матеріалі розпрацьовували Бенедикт Андерсон, Еріх Гобсбаум, Ларі Вульф, Едвард Саїд [81; 95; 97; 171]. Ідею про витворення козаками своєї батьківщини використано також у працях Зенона Когута, Анджея Каменського та Ярослава Затилюка [122, с. 32; 235, с. 15; 237]. У схожому ключі, як уявний конструкт вітчизну охарактеризував французький дослідник Даніель Бовуа, розглядаючи дипломатичні стратегії Пилипа Орлика [92]. Максим Яременко акцентував увагу на тому, що концепт вітчизни використовувався представниками Війська Запорозького для «правильного»

обґрунтування власних рішень та дій, зокрема необхідності здобуття освіти [224; 225].

Порівняно велику увагу уявленням козаків про свою батьківщину в межах російської історіографії приділив Дмитрій Степанов. Розбираючи «етноконфессиональное сознание» населення Речі Посполитої та Гетьманщини у другій половині XVII ст., він робив огляд мотиваційних апеляцій представників Війська та Церкви до потреб батьківщини [192]. На цій підставі дослідник стверджував, що більшість згадок про вітчизну мала пряму асоціацію з українськими територіями. Степанов виокремлював маніпулятивний потенціал поняття в політичній боротьбі та, разом з тим сумнівався, що воно мало пряму кореляцію із уявленнями козаків про власні свободи. Помітно, що історіографічні конструкти, які дослідник використав для своїх наукових пошуків великою мірою обумовили його спостереження та висновки.

Спробою переключити увагу з офіційної сфери в інтимну є розвідка ще одного російського дослідника, Александра Алмазова, про образ батьківщини в «личных представлениях» гетьмана Самойловича та його оточення [79]. Проте історик зазначає, що через специфіку переважно канцелярських джерел це вкрай проблематично зробити. Такий фокус передбачає необхідність довіритися щирості стандартних риторичних кліше. Тож, загалом спостереження дослідника відповідають узагальненням його попередників.

Найбільше уваги ідея конструювання козацькою спільнотою власного простору отримала у студії Андрія Бовгирі про особливості виокремлення «своїх земель» [91]. До цієї категорії дослідник зараховував тісно переплетені між собою уявлення про власну батьківщину, про походження чи то від «хозар», чи від «давньоруських» воїнів та формування реальних кордонів під тиском політичних та військових обставин. Кожен з розглянутих дослідником рівнів самосприйняття козацької спільноти частково відображав уявлення про її ареал поширення.

Осібнo від описаної історіографії стоїть дослідження Катажини Лоссон «Komu miła całość Ojczyzny» [248]. На базі розбору відомих літературних пам'яток козацької доби дослідниця спробувала виокремити і узагальнити світоглядні політичні уявлення козацької спільноти про себе. Зокрема вона приділила увагу поняттям держави, народу, рівності, свободи, спостереженням за устроєвою моделлю війська та апеляціям до його релігійної ідентичності. Згадки ж поняття батьківщини вона, як правило, трактувала або як спосіб власного окреслення спільноти, або як її мотиваційну цінність, не зупиняючись на цьому детально. Проте спеціальне винесення в назву монографії цитати з апеляцією до потреби вітчизни дає можливість припустити, що усі означені аспекти, так чи так, мали до неї стосунок. У тексті також було зазначено: «Ojczyzną kancelistów kozackich był Hetmanat» [248, с. 9]. Зведення ранньомодерного поняття до історіографічного терміну на позначення «козацької держави» без додаткових пояснень та застережень яскраво свідчить про максимально вільне та широке його трактування.

Отож, в історичній науці, довгий час домінувала тенденція говорити про вітчизну з висоти власного досвіду та світогляду. Проте, цей стереотип було подолано: сучасні історики досліджують козацьку батьківщину крізь призму історії понять, інтелектуальної історії чи як елемент конструювання уявних спільнот. Незважаючи на різні способи інтерпретації, усі дослідники сходяться на думці, що вітчизна була ціннісним пріоритетом для козаків. Вони засвідчували свою любов до неї, наголошували на необхідності дбати про її інтереси та зобов'язувалися захищати свою символічну «матір» від ворогів.

1.2. Джерельна база

Палітра необхідних для аналізу в даній роботі джерел надзвичайно різноманітна. Головними тут є писемні пам'ятки, хоч допоміжну роль може виконувати також візуальний матеріал. Серед текстів минулого важливими для розгляду є документація Війська Запорозького: універсали, листи,

договірні статті; твори літературного характеру: ранньомодерна поезія, історичні наративи; словники. Через специфіку створення, їх не можна сприймати та інтерпретувати однаково. На розуміння поданої в текстах минулого інформації буде впливати позиція автора, його бажання чи уподобання, світоглядні засади, орієнтація на «запит» адресата, а також «вимоги» жанру. Спробуємо охарактеризувати за джерельну базу роботи.

Документація Війська Запорозького. Відображення політичного світогляду козацької спільноти варто шукати в «офіційних» документах Війська Запорозького. Серед них найважливішими для нас є «закличні» універсали. Звернені до широкого козацького загалу вони з одного боку засвідчували пошуки козацької верхівки переконливої риторики, а з другого – пропонували набір цінностей, які повинен був сприймати і засвоювати адресат. Тобто, крім прямого свого призначення, «заклику» до Війська Запорозького, універсали популяризували уміщені до них ціннісні категорії. З цього випливає, що ідеологічні аспекти такого роду документів не тільки відображали уявні категорії гетьманів та полковників, а й самі створювали такі ідеали у козацькому середовищі. Безперечно інші види універсалів також містили відображення гетьманської владної позиції, однак їхня тематична направленість не вимагала такої красномовної риторики як у «закличних» універсалах [155, с. 59-73]. Поняття вітчизни в таких універсалах зустрічається вкрай рідко, очевидно, через відсутність потреби в апеляції до нього.

Уявлення козацької верхівки можна також прослідкувати в її «офіційній» кореспонденції. Проте у цьому випадку необхідно враховувати можливість розуміння автором риторичних «вимог» свого адресата та орієнтацію на них. Козацькі листи до московського царя, бояр, воєвод відрізняються за риторикою від листів до короля та представників Речі Посполитої, не кажучи уже про листування всередині спільноти [155, с. 98-102, 182-190]. «Зовнішні» звернення до Війська Запорозького загалом та гетьманів зокрема у даному випадку є вторинними джерелами, оскільки в

першу чергу засвідчували позицію авторів. Реакцію на подібного роду ідейні «пропозиції» також слід шукати у козацьких «відповідях».

Через орієнтацію на риторичний компроміс також обережно варто аналізувати договірні статті Війська Запорозького з монархами-протекторами. В залежності від того з ким вони уклалися змінювалася їхня композиція та риторика [155, с. 87-98]. Окремо тут варто розглянути «Договори і постанови» 1710 р., адже, на відміну від інших, їх було укладено між гетьманом та Військом Запорозьким. Тобто документ, подібно до універсалів, звернено на внутрішній козацький простір. Разом з тим Гаррі Маркер припускає, що його також орієнтовано на європейський політичний дискурс [252]. На цю думку, автора наштовхує мова документа, який, скоріш за все, мав одночасно латинську та руську версії. Списки цього «Договорів і постанов» були опубліковані ще в XIX ст., проте нещодавно дослідники віднайшли оригінал. До 300-річчя його укладення і 20-річчя незалежності України Мирослав Трофимук і Тарас Чухліб упорядкували спеціальне видання: «Пакти і Конституції» Української козацької держави» [47]. Воно враховувало публікацію нової знахідки, фотопередрук попередніх видань, переклад документу різними мовами та детальний науковий коментар.

Значний масив гетьманських універсалів, козацької кореспонденції та договорів Війська Запорозького другої половини XVII – початку XVIII ст. сьогодні збережено в українських, російських та польських архівах. В Україні головним орієнтиром для пошуків такого роду документів є фонди Центрального державного історичного архіву України в місті Києві. Втім, упродовж другої половини XVII – початку XVIII ст. документи військової козацької канцелярії неодноразово знищувалася. Тож, в українських архівосховищах ці джерела представлено не систематично. Більшість з відомого сьогодні дослідникам матеріалу дійшло до нашого часу завдяки козацьким контактам з представниками Московського царства і Речі Посполитої. Одним з найбільших зібрань таких документів є Російський державний архів давніх актів та, зокрема, його фонди 229 – Малоросійський

приказ і 224 – Малоросійські справи, а також частково фонд 210 – Розрядний приказ. Серед мережі польських зібрань варто особливо виокремити Головний архів давніх актів у Варшаві та рукописне надбання Бібліотеки князів Чарторийських в Кракові. Джерельний матеріал дотичний до історії Війська Запорозького в означених інституціях забезпечує нас необхідною систематичністю. Водночас у таких випадках далеко не завжди ми маємо справу з оригіналами. Нерідко козацьке листування переписувалося для номенклатурної фіксації або поширення відповідної інформації у різні сторони. Переписувачі могли робити помилки, змінювати слова на синонімічні, скорочувати і таким чином несвідомо адаптовувати інформацію під власні світоглядні норми. З такими копіями необхідно бути особливо обережним та перевіряти уживану в них лексику з іншими джерелами. Разом з тим, співставлення кількох копій одного документу дає можливість робити висновки про його сприйняття переписувачем. Серед архівних неопублікованих джерел найбільш важливими для нас є документи, які містять прямі вказівки на козацьку батьківщину або показують важливий контекст для розуміння поняття вітчизни у політичному просторі [1-13].

Фрагментарні публікації козацької кореспонденції почалися ще у XVII. Як «новини» її могли уміщувати до таких тогочасних газет як «*Merkuriusz Polski*» [70]. Та все ж у науковий обіг козацький дипломатарій дослідники почали вводити вже в XIX ст. Одними із першопроходців у справі публікації джерел, які лишилися після контактів представників Війська Запорозького з московською стороною були Дмитро Бантиш-Каменський та Осип Бодянський [28; 50]. Паралельно зв'язки козаків з річпосполитською шляхтою було відображено у публікації Амвросія Грабовського [71]. Частина документів ввійшла до зібрань нормативно-правових актів: Повне зібрання законів Російської імперії, Зібрання державних грамот і договорів колегії іноземних справ Російської імперії, «*Volumina legum*» [55; 61; 75]. Проте найширше такого роду джерела представлені в спеціальних археографічних збірниках: «Акты Московского государства, изданные Императорской Академией Наук»,

«Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси», «Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссией», «Синбирский сборник», «Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов», «Documente privitoare la istoria românilor», «Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego» [14-17; 27; 37; 48; 68; 72].

Серед публікацій джерел початку ХХ ст. варто виокремити ті, які містили прямі вказівки на козацьку батьківщину. Це зокрема публікація Іваном Кривецьким, учнем Михайла Грушевського, звернення Петра Дорошенка до бранденбурзького курфюрста [49] та видання Миколою Василенком «матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв.» [19].

За радянських часів побачили світ кілька збірників джерел, які висвітлюють діяльність представників Війська Запорозького та зовнішній вплив на них московської та річпосполитської сторін: «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы», «Документи Богдана Хмельницького», «Документи об освободительной войне украинского народа», «Письма и бумаги императора Петра Великого», «Приватні листи XVIII ст.» [21; 25; 26; 53; 56]. Упорядники цих видань, не рідко, враховували ідеологічну кон'юнктуру, могли передруковувати уже відомі тексти, проте важливо, що вони вводили до наукового обігу невідомі раніше тексти. Зацікавлення польських дослідників історією Речі Посполитої неминуче призводила до розгляду козацького питання. Серед їхніх джерельних публікацій звернемо увагу на знахідки Збігнева Вуйцика документів Павла Тетері, Юрія Хмельницького і Йозефа Тукальського [76], а також підготовлене до друку Янушем Волинським зібрання документів «Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672 – 1676», яке включає кореспонденцію Петра Дорошенка [77]. Серед археографічних публікацій діаспорних дослідників

важливими для нас є знахідки Френка Сисина документів Богдана Хмельницького, які якісно доповнювали джерельні публікації в радянській Україні [73].

Пошуки та введення в науковий обіг козацького дипломатарію стали помітно інтенсивнішими в роки незалежності України. Велику роботу в цьому напрямку провів Юрій Мицик. Дослідник публікував джерела в наукових часописах [38; 39; 41-44], а також укладав джерельні збірки як от «Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію» [35]. Віднайдені документи «з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» він умістив до чотиритомного видання 2012 – 2015 рр. [24]. Знахідки історика значно розширили уявлення про дипломатичні контакти представників Війська Запорозького. На особливу увагу заслуговує також доробок Івана Бутича, який разом з колегами упорядковував серію видань «Універсали українських гетьманів» [63-66]. Такі масштабні тематичні вибірки дають можливість врахувати системність та побачити тенденції у слововжитку козацької військової канцелярії.

Крім того серед великої кількості оприлюднених джерел останніх років важливими для нашого дослідження будуть публікації Ярослава Федорука універсалів та листів Богдана Хмельницького [67], Сергія Павленка, Тетяни Таїрової-Яковлевої та Олександра Дубини документів Івана Мазепи [20; 22; 46], а також Лади Сапухіної та Лариси Белінської документів Івана Брюховецького [58]. Іноді гетьманські універсали можна знайти у таких діаріушах як щоденник Патріка Гордона, найманця шотландського походження у московських військах, російськомовний переклад якого підготував до публікації Дмитрій Федосов [23].

Твори літературного характеру. Окрему групу джерел складають літературні твори. Роботу по їхній публікації, як і у випадку із документацією Війська Запорозького почалася ще в XIX ст. Особливо показовими для нас будуть вірші та панегірики, які ввів до наукового обігу Володимир Перетц [29; 51], твори Феофана Прокоповича опубліковані Інститутом російської

літератури Академії Наук СРСР 1961 р. [57] та збірник української поезії і письменства XVII ст., який 1987 р. упорядкував Володимир Кречотень. Хоч авторами таких творів нерідко були представники Церкви, проте вони, очевидно, орієнтувалися на світського читача і відображали звичні для нього уявлення.

Важливими для врахування в роботі будуть також історичні наративні тексти загалом і так звані «козацькі літописи» зокрема. Умовність цього визначення неодноразово проговорювалася в історіографії [84; 90, с. 71; 113, с. 221; 123, с. 166; 150]. Незважаючи на перегуки із літописною традицією, у творах XVII – XVIII ст. простежується сюжетна лінія та ідеологічна складова. Тому за жанровими характеристиками їх коректніше було би охарактеризувати за своєрідні компілятивні оповідання, створені у середовищі козацьких канцеляристів. Оскільки вони не мали на меті вразити конкретного адресата, а враховували уявлення та «запити» спільноти загалом, їхній аналіз дозволяє зрозуміти побутування поняття вітчизни поза потребою моменту чи політичною кон'юнктурою. За влучною характеристикою Михайла Грушевського, такі твори містили «отражение взглядов и чаяний» їхніх авторів та спільноти, в якій на них був запит [113, с. 221].

Традиційно вважається, що найбільшої популярності в козацькому просторі мав так званий «літопис Грабянки» або «Действия презельной и от начала поляков крвавой небывалой брани Богдана Хмельницкого...» [84, с. 137; 90, с. 71; 69]. Дослідникам відомо вже понад 60 списків цього твору. Вперше «літопис» опублікував Федір Туманський ще 1793 р., а в 1854 р. Тимчасова комісія для розбору давніх актів видала текст який враховував інформацію одразу кількох списків. Згодом у серії «Harvard Library of Early Ukrainian Literature» 1990 р. було здійснено фотопередрук цих видань, разом із рукописними прикладами короткої та довгої редакцій «літопису» [69]. Разом з тим, менш поширені текстові пам'ятки можуть значно доповнити та увиразнити спостереження дослідників. Твори Самійла Величка в середині XIX ст. опублікувала Тимчасова комісія для розбору давніх актів [32]. Наукове

видання «літопису Самовидця» підготував 1971 р. Ярослав Дзира [33]. Згодом Юрій Мицик опублікував також «Літописець Дворецьких» і «Пересторогу України» [40; 45].

Словники. Одними із важливих джерел для вивчення історії понять є словники. Фіксуючи певний зріз уявлень про слововжиток, вони дають можливість прослідкувати зміну концептів [134, с. 31-33]. Козацькою спільнотою не було запропоновано спеціальних пояснень уживаних нею понять. Тим не менш показати прийнятий у XVI – XVIII ст. слововжиток українського інтелектуального простору можуть ряд тлумачних та перекладних словників. Серед них добре відомі праці Лаврентія Зизанія, Памва Беринди, Епіфанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського, Федора Полікарпова [18; 31; 54; 59]. «Лексис» Лаврентія Зизанія побачив світ у 1596 р. Разом із словником невідомого автора другої половини XVII ст. «Синоніма славеноросская» його було представлено у академічному виданні 1964 р. [31]. «Лексикон Словенороський» Памва Беринди вперше був опублікований 1627 р., а перевиданий у 1653 р., його ж академічне видання з'явилося 1961 р. [18]. «Лексикон латинський» Епіфанія Славинецького та його ж, у співавторстві з Арсенієм Корецьким-Сатановським, «Лексикон словенолатинський» середини XVII ст. разом з науковим коментарем були перевидані у 1973 р. [59]. Останній словник у 1968 р. як «перший рукописний українсько-латинський словник» видав діаспорний дослідник Олекса Горбач [52]. Згодом у 1991 р. він також здійснив фотопередрук словника Івана Максимовича, вихідця безпосередньо із козацької старшини, складений у 1718-1724 рр. [36]. Зміни, які відбулися у слововжитку XVIII ст. можна простежити також у «Лексиконі треязычному» Федора Полікарпова 1704 р. та словнику Російської академії в 6 частинах 1793 р. [54; 60].

Візуальні джерела. Візуальні джерела можуть виконувати важливу роль при дослідженні текстового матеріалу. Водночас варто розуміти, що відображення українських теренів на мапах Європи не може слугувати

джерелом у даній роботі. По-перше, дуже часто їхніми авторами були «чужоземці», тож такого роду джерела не могли безпосередньо відображати козацьких знань та уявлень. По-друге, карти не мали тиражування у Війську Запорозькому, тож і як «зовнішню» пропозицію їх сприймати вкрай проблематично. По-третє, відображення території іще не означало, що вона розумілася і сприймалася як козацька вітчизна. Навіть згадки на картах таких категорій як «Україна» та «Малоросія» і «земля козаків» не дозволяють однозначно інтерпретувати їх як козацьку вітчизну [99]. Хоч символічна візуалізація в ранньомодерний час відповідала текстовим метафоричним зразкам, проте припускати присутність поняття батьківщини без прямої вказівки на нього вкрай небезпечно. В часописі «Киевская старина» 1882 р. було опубліковано портрет Богдана Хмельницького «з полками», в епітафії до якого прямо згадано про батьківщину [30]. Важливо також, що таке візуальне джерело було створене безпосередньо в українському козацькому просторі XVIII ст.

Загалом сукупність збережених джерел дозволяє дослідити побутування поняття вітчизни у риторичних практиках козацької спільноти. Найбільшої уваги у даному випадку потребують писемні джерела. Зокрема документація Війська Запорозького: закличні універсали, кореспонденція та договірні статті представлені в архівах України, Польщі та Росії. Дослідники активно вводили їх до наукового обігу ще з XIX ст. Твори літературного характеру: вірші та історичні наративи у достатній кількості представлені в публікаціях. Словники ж ранньомодерного часу добре відомі у стародруках, або отримали наукове перевидання. В межах цієї роботи візуальні джерела є допоміжним матеріалом до текстових повідомлень. Зважаючи на специфіку створення більшості з них, в історіографії відомий лише один приклад, який можна було використати тут для коректного аналізу. Разом з тим, джерельна база дозволяє виконати поставлені у роботі завдання.

1.3. Методологія дослідження

Вітчизна є абстрактною категорією. Тому лише світоглядні засади кожного зокрема і спільноти загалом роблять її реальною. Для того, щоб ідея батьківщини змогла сформуватися і поширитися, вона мусила мати своє відображення в мові.

Лексика певної культурної спільноти – зрозуміла для всіх чи більшості її представників. Вона не потребує спеціального уточнення і слугує опертям для пояснення та представлення певної думки чи явища. Разом з тим, загальновідомі речі одного культурного простору можуть бути не зрозумілими для вихідців із іншого. Оскільки дискурс змінюється, ужиток слів перестає бути зрозумілим для тих, хто живе в іншу епоху. Однак, згідно з відомим узагальненням Кліфорда Гірца, кожна культурна спільнота має певні «підказки» для «пояснення» себе, потрібно тільки уміти їх побачити та зрозуміти [100]. Таке означення підходить для вивчення «інших» культурних спільнот не тільки в просторі, а й часі. Ключі до їхнього розуміння варто шукати у створених ними текстах. Призначені для передачі інформації, вони користувалися звичними словами, спостерігаючи за використанням яких можна робити судження про поширені тоді уявлення.

Загалом у лінгвістиці прийнято окреслювати триєдність – слова (мовна сфера) – поняття (ментально-уявна сфера) – референта (онтологічна сфера), які розрізняються для дослідницької зручності, проте на практиці при передачі інформації не мисляться окремо. У таких абстрактних категоріях як вітчизна не має фізичного референта. Тож наша увага буде сконцентрована довкола слова та поняття. Умовна відмінність між ними обговорювалися в лінгвістиці довгий час. Поворотним моментом у міркуваннях про це стали праці Фердинанда де Сосюра, який запропонував вважати, що набір букв (звуковий образ), чим, по суті, є слово, в момент набуття ним значення та сенсу вказує на поняття [185]. Таким чином воно є сукупністю сенсів та уявлень, складених у цілісну ідейну субстанцію.

Серед великого різноманіття підходів до вивчення історії понять найвпливовішими сьогодні є розробки німецьких («Begriffsgeschichte»), з одного боку, та англійських і американських («conceptual history») дослідників – з другого. Німецька школа сформувалася під сильним впливом соціальної історії. Для її представників важливим було прослідкувати соціальні зміни та витворення нових сенсів, які їх незмінно супроводжували. Одним з головних теоретиків цього напрямку був Райнгард Козеллек. В основі запропонованого ним методу лежить дослідження понять у двох розрізах: синхронічному та діяхронічному. Для зручності Козеллек порівнював синхронічне з подією, а діяхронічне – зі структурою. За його визначенням, у синхронному вимірі поняття «схоплене» в певний момент. Його вжито в конкретній події, творі чи вислові. Воно, по суті, є унікальним та неповторним через специфіку використання. У діяхронічному ж полі поняття розглядається в контексті своїх минулих значень, тобто у межах певної лінгвістичної тяглості. Оскільки люди володіють знанням про традицію його вжитку, вони можуть використовувати та розуміти його [133; 230, с. 23-36]. Дослідницький фокус німецької школи більшою мірою концентрувався на діяхронічному вимірі, що давало можливість помітити масштабні зміни крізь час. Натомість англо-американський варіант історичної семантики базувався на вивченні інтелектуальної традиції, історії ідей. У цьому випадку слова розглядаються як такі, що дають можливість для народження та поширення ідеї усно чи письмово забезпечують її життя. Таким чином це дозволяло більшою мірою сконцентруватися на унікальному використанні слова чи поняття конкретного автора, тобто синхронічному вимірі. Працюючи в полі історичної семантики, увага у обох підходів концентрується довкола слів та їхніх сенсів. Мелвін Ріхтер вважав, що вони загалом не конфліктують між собою, а лише з різних боків дивляться на одне і те саме [261]. Адже таке розрізнення є суто теоретичним, а в реальності синхронічне та діяхронічне – невіддільні одне від одного. Хоча на поняття й впливає контекст використання, формуючи його унікальність (синхронічний вимір), не забуваймо, що й саме по собі воно

також створює певний контекст, бо для того щоб його зрозуміли, воно несе у собі прийняті значення попередніх використань (діахронічний вимір).

Поєднати ці підходи в одному дослідженні не так вже й просто. З одного боку, беручи за основний фокус соціальну історію, можна припустити первинне формування соціальної ситуації, а вже потім її пізніше осмислення та називання. З іншого боку – важко говорити про існування якогось поняття, якщо його не названо. Воно може з'явитися у думках та навіть там необхідна його фіксація в слові. Не зафіксоване у слові поняття не можливо впіймати, розпізнати та зрозуміти. За такою логікою, поширення певних ідей та понять через слова зрештою можуть змінити і соціальну ситуацію. Це дає підстави припустити, що обидва явища є взаємозалежні та невіддільні одне від одного. У практичному ж вимірі підставою говорити про соціальні зміни можуть бути лише слова, які прямо чи опосередковано вказують на них.

За спостереженнями відомого філософа-постмодерніста Жака Дерріда розуміння слова та його сенсів знаходиться в тісній залежності із розумінням пов'язаних з ними інших слів [114]. Таким чином помилкою буде розглядати слово саме по собі без врахування цілої парадигми в якій воно функціонує.

Для того, щоб пояснити особливості поняття вітчизни у козацькій спільноті, потрібно разом з ним вивчати його перетин з іншими словами, які мають власну мережу зв'язків. Проте, хоч спостереження за такою «спорідненістю» будуть важливими, все ж головна увага дослідження мусить бути відведена тим словам, які прямо вказували на козацьку батьківщину. Для позначення поняття використовуватимемо синонімічні в українській мові слова: «вітчизна» та «батьківщина», за винятком тих моментів, коли відбудуватиметься цитування ранньомодерних джерел.

Фокусування на політичній риторичі представників козацької спільноти, тобто умінням аргументувати та переконувати адресата під час політичного діалогу чи звернення, зумовлює потребу уникнути в роботі використання тих історіографічних термінів та визначень, які наперед пропонують готові інтерпретаційні моделі для їхнього розуміння.

Впроваджений ще в XIX ст. термін «Гетьманщина», популяризований англomовною історіографією – «Гетьманат» чи російський еквівалент – «Гетманство» можуть бути цілком виправданими для історичних пошуків у інших напрямках, проте, як видно, з історіографічного огляду, ускладнюють пояснення сфери компетенції ранньомодерного поняття вітчизни. Це стосується також спроб охарактеризувати виступ Богдана Хмельницького, а також пов'язані з ним зміни у козацькій ідентичності, наприклад: «Wojna domowa», «Хмельниччина», «Визвольна війна українського народу», «Національно-визвольна війна українського народу», «Українська національна революція XVII ст.», «Козацька революція». Кожна з цих назв має свої переваги і недоліки, проте спільною особливістю усіх є окреслення явища з огляду на його кінцевий результат [152; 170; 180; 189; 190; 219]. Оскільки в цій роботі вивчатимуться уявлення, які побутували до його уможливлення, намагатимемося уникати однозначності подібних узагальнень, концентруючи увагу на конкретних сферах діяльності гетьмана та Війська Запорозького.

Натомість одним із засадничих інструментальних категорій даної роботи є поняття спільноти. Апеляції до спільноти вказують на групу людей, поєднаних певними ідеями або цілями та свідомих своєї спільності. Тому, по суті, абстрактний концепт перетворюється на реальність для тих, хто його поділяє. Належність до однієї спільноти не виключає можливості переходу її представників до іншої або паралельного вписування «себе» до кількох спільнот. Вони можуть формуватися за різними критеріями соціальної, політичної чи релігійної єдності, а менші бути частинами ширших. Проте навіть спільноти одного порядку не завжди виключали одне одного. Через перетин певних ознак, їхні представники за потреби обирали відмінну ідентичність. Приміром, представники шляхти могли займатися козакуванням, і, навпаки, козаки нерідко мали свої претензії на визнання за ними шляхетських прав. Під політичною риторикою розуміємо здатність аргументувати та переконувати адресата у політичному діалозі

Тривалий час в історичній науці не приділялося особливої уваги уявленням представників Війська Запорозького про свою вітчизну. Дослідники нерідко описували минуле з орієнтації на сучасні їм ціннісні категорії Російської імперії чи України. Згодом в історіографії поширення набуло уявлення про те, що у минулому могли бути «інші», відмінні від сучасних, пріоритети. У сучасній історіографії поняття вітчизни досліджували з точки зору історії понять, інтелектуальної історії та як елемент конструювання уявних спільнот. Хоч і не систематично, проте такі праці охоплюють розгляд побутування поняття вітчизни в козацькій спільноті XVII і XVIII століть. Джерельною базою роботи є тексти створені представниками козацької спільноти: закличні універсали, офіційна кореспонденція, договори, а також літературні твори поширені в просторі. Важливий контекст для їхнього коректного прочитання дають словники, які показують прийнятий слововжиток у козацькому просторі. Використаними можуть бути також візуальні джерела, проте, у даному випадку, їх доцільніше розглядати як додаток до текстового матеріалу. Концентрація уваги на окремому понятті обумовлює методологічний фокус дослідження в ключі історичної семантики. Загалом досягнення в історіографії, наявні джерела та методологічні напрацювання в напрямку історії понять дають підставу твердити про те, що ця малодосліджена тема може стати предметом наукового дослідження.

РОЗДІЛ 2. СПОСОБИ ПОЗНАЧЕННЯ І ПОЛЕ ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТТЯ БАТЬКІВЩИНИ

2.1. Лексичне вираження

Завдяки спостереженням Френка Сисина в історичній науці міцно закріпилося уявлення про те, що поняття батьківщини в козацькому середовищі позначалося переважно словом «отчизна» [178, с. 7-8]. Більшість істориків нехтує різницею між словом та поняттям, сприймаючи на віру авторитетне узагальнення попередника. Це може бути цілком виправданим доки поняття батьківщини не ставиться в центр дослідницької уваги. Згідно з напрацюваннями історичної семантики поняття не обмежується словом, проте слово унаочнює його присутність. Тобто слово – це позначення, а поняття – позначуване.

До сьогодні у студіях про козацьку вітчизну не зроблено спроби врахувати можливість позначення одного поняття різними словами, або здатність одного слова вказувати на різні поняття. Втім про це можна зробити припущення зі згаданої роботи Сисина. Про слово «отчизна» дослідник зазначав: «Середньовічна українська мова вживала цей термін на означення родового спадку або маєтку, а також держави чи земель спадкового правителя» [178, с. 8]. Це узагальнення підтверджується посиланням на «Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.». Його упорядники виокремили кілька значень слова «отчизна», навели приклади використання та вказали на побутування таких форм як «очизна» та «вотчизна» [178, с. 111-112]. У позначуваних сенсах вони перетиналися зі словами «отецтво», «отнина» та «отчина», які мали свої різновиди написання [178, с. 103, 106, 112]. Далі Сисин наголошував: «Поза сумнівом, нове вживання цього терміну походить від польського ojczyzna як еквіваленту латинського patria, і всі відомі випадки вживання слова «отчизна» до 1648 року говорять про польсько-литовську Річ Посполиту» [175, 8]. Може скластися враження, що почавши вказувати на

батьківщину «отчизна» більше не позначала спадку. В історіографії поширеною є думка, що для цього використовувалися переважно форми слова «отчина».

Обидва слова, разом з тим, мали один корінь і в значенні спадку змінювали одне одного як синонімічні. Це добре видно з універсалу ніжинського полковника Григорія Гуляницького 1650 р. про маєтності козака Гомельської сотні, які названо і «отчиною», і «отчизною» почергово: «кому бы о том відати належало, а особливе пну сотнику гомелскому и вшелякое кондиції людем, иж што есть **отчизна** Опанасова Зінченкова у Тростене в сотні Гомелское, абы от них спокойне того свого заживал, не поносячи в той **отчині** жадной кривди и перешкоди ні от кого, а мешкать ему волно люб в Стародубі, люб кгде хотіть и свого спокойне заживал» [24, т. 3, с. 297]. Наразі цей документ відомий в копії першої половини XVIII ст. Поява в ньому терміну «отчизна» під час перепису видається вкрай мало ймовірною. Та навіть припущення такої можливості не змінює загального висновку. Несвідома помилка могла мати місце лише за умови збереження значення спадку за цим словом, що, до речі, підтверджується й іншими опублікованими «пам'ятками української мови» [56, с. 32, 49, 50].

Розрізненням «отчизни»-батьківщини та «отчини»-спадку, скоріш за все, керувався Зенон Когут, характеризуючи один з етапів поширення поняття вітчизни в козацькій спільноті: «... першим кроком на шляху до спростування польсько-литовської концепції «спільної отчизни» була відмова польському королеві в його праві називатися спадковим володарем України. Натомість, спадкоємним монархом Малої Росії-України за правом успадкування від “руських князів” було визнано московського царя. Водночас, акцент на статусі Малої Росії-України як царському спадковому володінні (“отчина”, “отечество”, “отеческо”) частково підривав підвалини концепції “спільної отчизни”. Подальша еволюція терміна “отчина” (як царського спадкового володіння) призвела до того, що він почав поступово вживатися стосовно Малої Росії як “нашої отчини”, тобто у значенні отчини українського народу.

Це концептуально зблизило “отчину” з “отчиною”» [129, с. 232]. Для обґрунтування свого узагальнення Когут спирається на лист козацької старшини 1659 р., яка підтримувала Івана Виговського, до «промосковського гетьмана» Івана Безпалого, де сказано: «ваша милость, уродився с нами вместе волным народом и скормився заодно в **Малой Росіи, отчине нашей**» [16, т. 15, с. 405]. Хоча Малу Росію зображено козацькою батьківщиною, її названо «отчиною», а не «отчиною». Проте цей лист також не є оригіналом. Його переписано московськими канцеляристами Малоросійського приказу. Велика кількість джерел другої половини XVII ст. збереглися лише у такому вигляді. При цьому слова інколи могли несвідомо переінакшувати чи замінюватися на синоніми. Переписувач, скоріш за все, просто не помічав різниці, підлаштовуючи уявні категорії «інших» культур під «свою».

Від часів Богдана Хмельницького згадки про царську «отчину» Київ та Малу Росію справді стають повсюдними у політичній кореспонденції Війська Запорозького з московською стороною [122]. Разом з тим козацька спільнота неодноразово змінювала вектор своєї політичної лояльності, тому у ролі свого «дідичного» монарха періодично могла зображувати не тільки царя, але й короля. Проте навіть у «пропольських» переписних листах поняття батьківщини могло позначатися словом «отчина», що певною мірою підважує інтерпретативну схему Когута. У зверненні гетьмана Павла Тетері до золотоноських жителів від 22 жовтня 1663 р. зазначено: «Понеже чрез все те лета чрез которые от **любви братской** отпали есмя, вышняго Бога забывши, между собою брань и войну всчали, не могу я разумети, за что так толко самим себе утрату и пагубу учинили **отчине матце нашей** такую, не токмо скорбями своими и сторонними владетелствы, также и душами невинных людей за вымыслом малодушных и хитрых заводчиков наполнили; потом от короля его милости, пана нашего милостивого, дедичного, отпадши, и для того особенно та сторона Днепра вся обще в **неволю** идет,...» [16, т. 5, с. 187]. Хоча цілість України неодноразово зображено ціннісним орієнтиром у гетьманських наказах Тетері, батьківщиною, все ж, виступає уся Річ Посполита [64, с. 232].

Тому навряд чи використання тут слова «отчина» можна пояснити асоціацією Малоросії зі спадком «українського народу».

У пошуках порозуміння з Короною Польською Петро Дорошенко відправляє своїх послів на переговори до Острога, а згодом – на коронний сейм 1670 р. Окреслення прав київського митрополита в інструкціях козацьким делегатам супроводжувала фраза: «*spolney **oyczyznie** spolnie prawa, wolności u ozdoby wzajemnie obudwum narodom należeć mają*» [10, арк. 58зв]. У відомих кириличних списках інструкцій при перекладі цієї формули використано слово «отчизна» [64, с. 384, 392]. Багато своїх вимог Дорошенко з невеликими переінакшеннями запозичив з Гадяцького трактату 1658 р., де також містилася формула: «*w spółnej **oyczyźnie** spółne prerogatywy...*» [64, с. 49]. 1660 р. на переговорах в Борисові між річпосполитськими делегатами з одного боку та козацькими і московськими – з іншого, гадяцькі домовленості були важливим прецедентом для аргументації обох сторін [202, с. 543-547; 223, с. 59-61, 533]. Проте цього разу згадки про спільну батьківщину у переписі московських канцеляристів було подано за «обчую отчину» [191, с. 14].

У переписних листах «отчина» та «отчизна» нерозрізнялися та використовувалися паралельно навіть в одному тексті. Зокрема в листі Петра Дорошенка до низовиків зазначено: «в дальних странах все лето был с войским, радеючи о успокоении несчастливых в **плачевной отчине** междоусобных мешанин... **упадку неисчетного отчизне** от разорения учинилось чрез домовую несчастливую меж годами от людей безстрашных зачатую колотню; но воздыхание и плач людцкой пусть падет на тех, которые, за урядом гоняся, не токмо к разорению **отчизну**, но и все войско к великой неславе приводят своими подущенми» [16, т. 11, с. 86]. У обох випадках занепад козацької батьківщини пояснено внутрішньою незгодою. В переписному листі ще одного «пропольського» гетьмана, Михайла Ханенка до Дем'яна Многогрішного від 30 липня 1669 р. необхідність захисту «плачучої» вітчизни представляли одразу і «отчизна», і «отчина»: «буду за вольность

стояти **оплаканныя отчины**, сколько помочи Бог подаст, и обороняти. Для чего и тебя брата моего, аще правым сыном нарекся еси **милой отчине** прошу: изволь с нами братски во всем поступити» [16, т. 9, с. 44].

На відміну від річпосполитської, в московській політичній культурі вірність монарху була найвищою ціннісною прерогативою [167]. В титулі царя вказувалося, що він – «отчичь и дедичь и наследник и государь и обладатель» земель різного статусу [201, с. 193-210]. Тому і «отчина», і зрештою «отчизна» могли позначати лише «його» царське спадкове володіння, а не загальну самоцінну політичну категорію. Це підтверджується прикладами Ізмаїла Срезневського. Згідно з його спостереженнями «отчизна» у московському просторі пов'язувалася лише зі спадком [179, с. 830-834]. Більш детальний словник російської мови XI – XVI ст. крім значення спадщини фіксує за словом «отчизна» також значення батьківщини. Щоправда, наведені в ньому приклади стосуються тільки XVII ст. і пов'язані з простором не «московської», а «козацької» Русі [178, с. 64].

У козацькому просторі, хоч і віддавалася перевага «отчизні», однозначно виключити можливість використання слова «отчина» на позначення батьківщини не можна. Цьому могло сприяти утворення від одного кореня, взаємозамінність обох слів у значенні спадку, вплив московської канцелярії та позначення ними одного і того ж об'єкту – «Малоросії». У латинсько-слов'янському лексиконі 1724 р. Івана Максимовича, військового писаря за гетьманування Пилипа Орлика, серед перекладів латинського «patria» вказано слова: «отчество», «отчествіє», «отчина» та «отчизна» [36].

Слово «отчество» разом з формою «отчество» входить в ужиток з X ст. для перекладу грецького слова «πατρις» [80]. На думку Володимира Колесова, в «києворуські» часи вони використовувалися як семантично близькі до слова «отчина». Намагаючись виокремити закономірну відмінність між ними, Колесов, тим не менш, помічає велику кількість синонімічних контекстів. Очевидно, досліднику важко дати раду із багатогранністю виявлених ним прикладів. Тому він пропонує вважати, що спочатку

розрізнявані категорії згодом зливаються в один конструкт: відбувається змішування різних понять про володіння місцем, батьківським доменом, та спадком роду загалом [135, с. 242-246]. Описуючи слововжиток XV – XVII ст. в Московському царстві, Колесов, услід за Дьяконовим, схильний пов'язувати слово «отчество» з усталеною традицією займання посад в залежності від приналежності до знатного роду [135, с. 246]. Разом з тим, дослідник вважає, що ці слова паралельно могли використовуватися для позначення загальної батьківщини її мешканців. Однак наведені ним приклади не є однозначними і відкриті для інших варіантів інтерпретації.

Поряд із активним вжитком в Московському царстві церковнослов'янська мова мала широке застосування в руському православному просторі Речі Посполитої. У праці Памва Беринди, «Лексіконъ славеноросскій альбо Имен тлкованіє», який уперше вийшов друком 1627 р., «отчизну» згадано разом із «отцовством» серед значень слова «отчество» [18, с. 147]. «Лексикон» пояснював часто малозрозумілу церковнослов'янську лексику відповідниками руської мови [158, с. 100-186]. Використовуючи працю Памва Беринди, невідомий автор, скоріш за все з Лівобережної України, склав у другій половині XVII ст. зворотній словник, в основу якого покладено реєстр руської лексики – «Синоніма Славеноросска». Відповідниками слова «отчизна» тут показано «отчество» та «отчество» [31, с. 203].

Укладачі іншого «словено-латинського» словника середини XVII, Епіфаній Славинецький та Арсеній Корецький-Сатановський, походили з «українних» теренів Речі Посполитої, викладали в Київській братській школі, а 1649 р., на запрошення царя Олексія Михайловича, переїхали працювати до Москви [158, с. 211–218]. Саме тому можна вважати їх обізнаними з мовними практиками обох політичних культур. Разом з тим світоглядні засади обох перш за все визначала «професійна» церковна ідентичність. Василь Німчук фіксував велику кількість «української» лексики в їхньому словнику [158, с. 234-250]. «Отчизну» в ньому не згадано, проте розміщено латинський переклад слова «отчество», до якого відсилає також термін «отчество» [59, с.

534]. Він передбачає кілька варіантів – «patria», «solum natale», «patrimonium» («батьківщина», «рідна земля», «батьківський спадок») [59, с. 528]. Для Славинецького, як і Беринди, «отчество», очевидно, було основною формою. Саме її він обрав для перекладу «patria» в іншому своєму «Лексиконі латинському» [59, с. 302]. Вірогідно на українських територіях вона була звичнішою за «отчество».

Напрацювання Славинецького та Корецького-Сатановського стали одним із основних джерел для Федора Полікарпова при створенні «Лексикону трьохязичного», відомого перекладного словника церковнослов'янської, грецької та латинської мов, 1704 р. [171, с.156-159]. На відмінну від своїх попередників, Полікарпов виокремив два паралельних переклади слова «отчество». Перше він уточнив словом «отчизна» і подав за відповідник до «патріς» (гр.) та «patria» (лат.), а друге словом «отчество» та переклав як «патротής» (гр.) «paternitas» (лат.) [54, с. 207]. Тобто варіанти одного слова використовувалися ним для позначення відмінних понять батьківщини та батьківства. Обидві іпостасі деталізуються протягом XVIII ст.

Після реформ Петра I, не без впливу та ідеологічної підтримки київської вченості, поняття батьківщини поступово інтегрувалося до великоросійського політичного дискурсу [169, с. 279-330]. Тяжіння до вибору форми «отчество» у значенні батьківщини, можна припустити, посилюється в імперському просторі з впровадженням нового титулу монарха, у якому той названий «отцом отчества» [55, с. 444-446]. Згідно «тлумачного» словника Російської академії 1793 р. «отчество», з одного боку – це «страна, государство, область, место рождения чьего», а з другого – «название, имя отцовское к имени сыну или дочери, придаемое с прибавлением на конце слогов *в мужеском ч, а в женском на*» [60, с. 665-666]. Натомість розрізнення слів «отчизна» та «отчина» стає принциповішим. Перше розуміється за батьківщину («место, страна, где кто-то родился»), а друге виключно за спадок: «владение в землях, в крестьянах состоящее, переходящие от отца или матери на детей, иначе родовое имя» [60, с. 666-667].

Тому вживання «отчини» для позначення козацької батьківщини у переписних текстах XVII ст. поступово стає незвичним та потребує додаткового пояснення або заміни. Зокрема біля згадки про оплакану «отчину нашу» в копії листа Петра Дорошенка до Полтавського полку публікатори джерела зазначили: «В современном списке от слова отчине сделана виноска на поле, где написано: отчествии» [16, т. 6, с. 50]. У «Договорах і постановах» Орлика усі згадки слова «отчизна» так і передані російським переписувачем початку XIX ст. Певні проблеми, очевидно, викликали прикметникові форми слова. Так, біля згадок «о общем **отчистом** добре», та «о нарушение прав и волностей **отчистих**» переписувач підкреслив незвичне та вніс уточнення на полях серед інших пояснень польської та української лексики, написавши «отечественном» та «отечественных», відповідно [47, с. 214, 224]. На те, що його інтерпретація була влучною, вказує латинський варіант документа, у якому відповідні згадки записані: «de **communi patriae commodo**», та «de violandis legibus ac libertatibus **patriis**» [50, с. 8, 10]. При перекладі перевага також починає віддаватися «отечеству». Наприклад, у кириличних списках Гадяцького договору XVIII ст. замість польського «ojczyzna» використано слова «отчество» [64, с. 49, 50], «отчество» та «отчество» [1, арк. 1, 3].

Крім розглянутих прямих вказівок, поняття батьківщини могло позначатися назвами об'єктів, на які вказує: «Річ Посполита», «Україна», «Мала Росія», «Малоросія», «Малоросійський край», «Малоросійська Україна», – а також перетинатися із поняттями «сторона», «земля», «братський союз» чи «соединение». Однак абсолютно ототожнювати їх з вітчизною – не коректно. Тому в цьому випадку кожне використання потребує окремого аналізу, що не входить в компетенцію даної роботи.

2.2. Ціннісний орієнтир

Повновісне окреслення символічності та важливості батьківщини можна знайти у творах церковного діяча XVII ст. Антонія Радивиловського. Не

належачи безпосередньо до козацької спільноти, він, очевидно, зараховував і себе, і козаків до ширшої категорії «народу руського» з єдиною батьківщиною. У рукописному варіанті одного з найвідоміших збірників його творів «Вінець Христов з проповідей недільних» 1688 р., містилося казання: «Слово перше часу війни, побужаюче воїнов християнських до поткання ся з турками і татарами», яке можна вважати своєрідним зверненням до козацької спільноти [62, с. 137-142]. Закликаючи її до боротьби із зовнішнім ворогом, він вказував, що головними пріоритетами рицарської верстви мусять бути: «Першая – **честь божая**, другая – **любов отчизни**» [62, с. 138]. Обидві категорії розкриті в тексті по черзі. Спочатку згадано про необхідність боротися «за честь божую, за віру православную і за цілость церквей святих», потім за вітчизну, а згодом їх об'єднано в одну мотиваційну пару.

Про ціннісну сутність батьківщини, Радивилівський писав: «Что ж альбовім в мирі сем может вам бити мильшого над **отчизну**? Если милое ест вам здравіе, если миліи жени, чада, братія — **отчизна** далеко мильшою бити повинна. Бо она вас уродила, она вас виховала, она вас всіми добрами збогатила. Що виражаючи, еден з ораторов римських так мовить: «Над **отчизну** нічого слашшого, нічого мильшого в животі бити не маєт» (Ціцерон). Милі суть чада, ближніі і знайоміі, але всіх єдина **отчизна** обоймуєт. За которую кто з добрых умріти не восхощет, если їй позитечним бити маєт?» [62, с. 139]. Згідно з такими політичними ідеалами вітчизна об'єднувала абстрактний загал спільним походженням та вихованням, вимагаючи натомість найвищої лояльності до себе. З одного боку, пов'язуючи індивідів в єдине ціле, а з другого – даючи можливість засвідчувати свою вірність даній цілості, поняття батьківщини перепліталось з уявленнями про республіку, в якому загальне благо виходило на перший план у порівнянні з власними інтересами. Покликання на авторитет Цицерона у цьому випадку лише підкреслювало, що представлення батьківщини відбувалося з орієнтацією на античні республіканські риторичні зразки, які були тісно переплетені з

уявленнями про християнське благочестя. Смерть у бою за захист вітчизни гарантувала мученикам винагороду на небі [62, с. 139].

Розглядаючи інституційну роль монарха в Середньовічній Європі, Ернст Канторовіч звернув увагу на те, що означенням *patria* в античні часи традиційно характеризувалася «*res publica*», тоді як «*imperium*» такого розуміння не мало [233, 234]. Згодом поняття вітчизни отримало «нові» смислові навантаження. З поширенням християнської ідеї «Царства небесного» прояви патріотичних почуттів до «свого» полісу, республіки чи імперії відступають на задній план. Термін «*patria*» хоч і пов'язували із рідним простором, проте він поступово втрачав своє попереднє значення загальної цінності. Християнський світогляд змістив акцент важливості від «земних»-скороминулих до «небесних»-вічних ідеалів. Разом з тим, «містична» іпостась монарха як помазанника Божого, все більше поширювалася на інші його інституційні ролі очільника спільноти, «батька батьківщини» та суверенного володаря. Канторовіч вважав, що через постать короля сакралізувалося і його королівство. Від середини XIII ст. необхідність воювати за свою батьківщину поступово перетворювалося на богоугодну справу, а ідея «священної війни» все міцніше пов'язувалася із обороною рідної землі. Навіть податок, який раніше сплачували церкві для фінансової підтримки хрестових походів, почав збиратися королем для оборони своїх володінь. Паралель між почесною місією оборони «гроба Господнього» та захистом власного королівства провокувала до переосмислення античних уявлень. Представлена у словах Горація ідея про почесну смерть за вітчизну («*Dulce et decorum est pro patria mori*» / «Солодкою і прекрасною є смерть за батьківщину») була розширена уявленням про «небесну» винагороду за «мученицьку» самопожертву рицарів, на яку вони йшли у боротьбі за «святую землю». Таким чином, європейський середньовічний патріотизм зовнішньо суголосний античним зразкам, отримав міцну релігійну християнську основу.

Еволюційний шлях поняття вітчизни міг не враховуватися представниками козацької спільноти прямо, однак, вони, очевидно,

орієнтувалися на загальний досвід вживання концепту. Одним з найяскравіших прикладів такого використання може слугувати звернення Петра Суховія до козацького загалу 1668 р.: «такую **вам всем и милой отчизне** лютую и уготовленную сердцам уязвенную язвою от сердечного от поболенья вопію и глаголю; *яко аще аз умолкну, каменіе возопіет; сице аще забуду тебе, Іерусалиме, болезнь моя на лютую жестокость и на чаемую пагубу устремленную* **матко милая отчизна, бедная Украина**, *забвенна буди десница моя, ея же сіе, ради твоего добра, пишу, прилепи язык мой гортани моему*» [16, т. 7, с. 86; т. 8, с. 46-49]. Цінність батьківщини було підкреслено її порівнянням зі «святою землею», Єрусалимом. Автор відсилав адресата до відомих псалмів: «Аще забуду тебе, Іерусалиме, забвена буди десница моя» (Пс. 136:5); «Прильпни язык мой гортани моему, аще не помяну тебе, аще не предложу Іерусалима, яко в начале веселія моего» (Пс. 136:6). Зображення батьківщини в образі «святої землі», поруч із запевненнями в готовності померти заради, неї було орієнтованим на посилення її ролі важливої «публічної» цінності. Однак, на відміну від європейського монархічного світосприйняття, метафорична «святість» козацької батьківщини не була пов'язана з особою монарха, помазаника Божого. Навпаки, на тлі антимосковського повстання, вона протиставлялася владі царя та московській «неволі».

У ранньомодерній Європі існували дві паралельні традиції писати про державу: монархічна та республіканська. У першому випадку її пов'язували із особою монарха та його божественним правом на владу, а в другому – із громадянською спільною, яка делегує владні повноваження правителю. Позначення держави у мовах, тісно пов'язаних із латиною, відсилає до поняття «status», як, приміром, англійське «state». Воно вказувало на стан, достоїнство та символічну вищість володаря або його королівства чи республіки, усталену в спільноті владну організацію, а згодом – на розгалужену систему управління. У XVII ст. теоретики законності абсолютної монаршої влади, поєднуючи різномірні візії, витворили нове уявлення про державу як суб'єкт,

відокремлений і від громади, і від володаря. Однак ця інтелектуальна інтерпретація потребувала часу для поширення. Вона співіснувала з усталеними уявленнями про державу-республіку-спільноту та державу-монарха до кінця XVIII ст., остаточно закріпивши за собою лідерство лише в XIX ст. [270].

Козацька політична культура пов'язувала уявлення про «свою» державу зі спільнотою, а не монархом. Наприклад, у листі імператору Священної Римської імперії Фердинанду III Богдан Хмельницький зазначав: «Cui **nos** cum de gratitudine manemus solliciti, hactenus tamen in locum iusto pensandi praestiti beneficii nostram elocamus propensionem: spondentes non alio nos contentos fore intermedie nec alterius alicuius quam suae caesareae maiestatis innixuros consilio, si tamen securitati **integritatique status nostri** nulla inferatur iniuria» [25, с. 577-578].¹ Представлена латиною думка мусила враховувати довгу традицію викристалізовування політичної та правової термінології. Використане тут «status» співвіднесено із абстрактним «ми» («nos»). Пропозиція послуг, якщо те не суперечить цілості «нашого» статусу створюють контекст, у якому мова йшла про козацьку спільноту. Показово, що Іван Бутич вирішив перекласти «status» як «державу» [25, с. 578]. Натомість Теодор Мацьків для англійського перекладу використав слово «nation» [249, с. 227]. Гетьман у даному випадку виступав у ролі представника спільноти, про яку турбувався.

У Речі Посполитій влада короля поєднувалася із уявленнями про владу шляхетської корпорації. Навіть польське слово «Rzecz Pospolita» було буквально перекладом латинського «res publica», яким могли позначати державу, територію, спільноту та вітчизну з покликанням на ідеали рівності, свободи та братерства [226]. Тобто особливості річпосполитської політичної культури вимагали засвідчення вірності одразу і володарю, і республіці,

¹ «Якому ми, хоч і зворушені почуттям вдячності, однак поки що у відповідь оголошуємо лише нашу схильність як слід зважити запропоновану милість; ми обіцяємо, що доки це триватиме [у цьому проміжку], ми не будемо спиратися ні на чий поради, окрім його цісарської величності, за винятком тих випадків, якби безпеці й цілості нашого статусу загрожувало насильство».

перетворюючи їх на сталу представницьку та ціннісну пару в риторичних кліше.

Натомість очільником козацької спільноти був не суверенний монарх, а гетьман. Початково цей уряд передбачав лише керівництво військом. Проте після успіхів Богдана Хмельницького 1649 р. в Речі Посполитій було відведено окремі території під козацьке управління. З того часу гетьманські повноваження до певної межі могли розширюватися та модифікуватися під потреби ситуації. Поширена в публічному просторі християнська теза апостола Павла про те, що всяка влада від Бога, до певної міри сакралізувала і гетьманську владу [216]. Тому, якщо дозволяли обставини управління чи виникала потреба зовнішнього представництва, гетьман міг приміряти на себе роль несуверенного володаря.

У зовнішніх зносинах козацькі практики мусили підлаштовуватися під вимоги політичної культури протектора. Наприклад, гетьман Петро Дорошенко, прийнявши протекцію султана у контактах з ним, певним чином уподібнювався до господарів Молдавії та Валахії [117, с. 260-261; 243, с. 429-430; 254, с. 139-147]. Проте його опоненти, як от Михайло Ханенко, мали можливість робити висновок про перевищення Дорошенком своїх владних повноважень, вказуючи, що той неправомірно «**вечное себе панство**» або «**вечное себе гетманство**» прагне [16, т. 9, с. 44-46, 46-47]. Використовуючи незвичність «нововведень», у таких випадках, по суті прописувалася ідея того, що управління гетьмана з винятковими правами володаря шкідливе для козацької спільноти та батьківщини.

Розширення гетьманських повноважень могло відбуватися також більш плавно та непомітно. Наприклад, одну з найяскравіших ілюстрацій образу Самойловича як повновладного володаря скомпонував із джерельних згадок Олександр Оглоблін: «Самойлович не лише керував Україною як абсолютний «владитель Малороссійскаго **Панства**» (1686), але й чи не перший з гетьманів ясно сформулював свій погляд на гетьманську владу як інститут монархічного типу. І він, і його сини не раз заявляли, що гетьман є «зверхнійшій влада и

господар отчизни» (універсал полковника чернігівського Григорія Самойловича з 31 серпня 1686 р.), й що тільки **«Найвищий неба и землі Справца** отміною дочасного живота» може гетьманську «власть перемінить» (універсал гетьмана Самойловича з 14 лютого 1680 р.)» [159, с. 74]. Виокремленні «возвеличування» гетьмана, у тому числі і його окреслення як «господаря отчизни», дослідник оцінював у позитивному ключі, оскільки сприймав тенденцію «розширення» гетьманських повноважень корисною для козацької держави. Такого роду метафори, робилися як своєрідний комплімент гетьману, який, цілком вірогідно, був гіперболізацію реальності. Разом з тим, спроби діяти в цьому напрямку наражалися на негативну реакцію спільноти. Це добре ілюструє широко відомий в історіографії донос козацької старшини на Самойловича, який обумовив його усунення [28, ч. 1, с. 297-304]. В основу більшості звинувачень лягли вказівки на прагнення козацького очільника закріпити за собою більше прав, ніж передбачав його уряд.

Разом з тим, саме гетьмана в козацьких текстах найчастіше зображували головним оборонцем чи «батьком батьківщини». У європейській традиції батьківська метафора у прикладанні до володаря тісно пов'язувалася з поняттям вітчизни. Її латинський варіант, «*pater patriae*», був почесним титулом, яким римський Сенат вшановував своїх громадян за особливі заслуги перед республікою [263; 264]. У середньовічних текстах чорного духовенства ним починають характеризувати монархів [233; 234]. Поступово він перетворився на один із особливих атрибутів основного титулу володаря [89, с. 59]. Зрештою через нього, згідно зі спостереженнями Канторовіча, святість монарха поширювали й на батьківщину, яку він представляв. Для ранньомодерних теоретиків монархізму представлення верховного правителя за «батька батьківщини» було важливим елементом у доказах про природу його батьківської влади для своїх підданих [87]. Подібна батьківська метафора мала широке розповсюдження у козацькій спільноті, проте її вкрай рідко прикладали до концепту вітчизни.

У християнській традиції та й поза нею порівняння з батьком часто підкреслювало чиясь умовну соціальну, політичну чи вікову вищість. Це давало можливість розраховувати на протекцію та допомогу від «старшого». У залежності від контексту проекція покровительства могла стосуватися як особисто «автора» метафори, так і різних груп чи спільнот, до яких він входив. Зрештою, латинське «patronus», покровитель, походило від «pater», батько. Витворення «патрона» могло мати як ситуативний, так і більш сталий характер. Це було вигідно обом сторонам: патрон підтримував протекцією своїх клієнтів, а ті, своєю чергою, забезпечували його власною політичною симпатією. Патронально-клієнтарними зв'язками було пронизано політичний світ Речі Посполитої [250]. Підкріплена такою «системою» взаємозалежностей батьківська метафора, тим не менш, не обмежувалася нею.

Враховуючи власний досвід спілкування з «польським» королем, представники козацької спільноти від часів налагодження перших тісних контактів з московським царем просили того про батьківську опіку та ласку. Тому навіть «інший» монарх-протектор незмінно зображувався у ролі символічного батька для Війська Запорозького. Такий спосіб окреслення стосунків правителя зі своїми підданими існував паралельно до сімейної метафори про взаємини з вітчизною, не конфліктуючи з нею через відсутність прямих перетинів.

Символічне «батьківство» гетьмана було сконцентровано в очільницькій сутності уряду та принципово відрізнялося від владної природи «помазаника Божого» [216]. У переважній більшості воно не мало прямого стосунку до поняття вітчизни. Втім, для підкреслення заслуг козацьких очільників перед батьківщиною як щось більше, ніж «синівська любов», чи «синівський обов'язок», їх могли зображувати в метафоричному статусі «батька батьківщини» відповідно до античних зразків. Дослідник літературних практик київської вченості Микола Петров помітив у риторичному курсі Києво-Могилянської академії за 1698 р. настанову саме такого характеру. Якщо потрібно було возвеличити «славнейшого вождя» Івана Мазепу чи будь-

якого іншого «героя», то риторика рекомендувала алегорично назвати його «отцем отечества» [164, с. 91]. Фіксація такої рекомендації в навчальному курсі означала, що досвід про її значення, сфера використання та вплив осмислено передавались та поширювались у часі та просторі. Перенесення її у практичний вимір можемо бачити, приміром, у панегіричному написі на гравюрі Данила Ґалятовського 1708 р. із зображенням гетьмана Івана Мазепи: «Celsissimo & illustrissimo domino / d: Ioanni Mazepa / Exercituum s: c: m: Zaporoviensium supremo duci, / Ordiniss. Andreae Apostoli et Albae Aquilae equiti, / divinitus electo dato munito / **patri patriae**, Ecclesiae defensori, belli & pacis / artium cultori ac patrono, / hostium inimicorumque perpetuo victori, utriusque fortunae / moderatori sapientissimo» [128, ч. 2. с. 54].² Усі атрибути, підібрані для характеристики Івана Мазепи, вказували на нього як на правителя досить високого рангу, хоч і не суверенного. Використання тут формули «батько батьківщини» також покликано було підкреслити важливість і значення возвеличуваної персони.

Подібне порівняння робив також Пилип Орлик. Оповідючи про «шведський» вибір свого попередника, він писав 1721 р. до Стефана Яворського, що говорив тоді гетьману: «с самой присяги вижу усердную велможности вашей ревность и **отческое** о **отчизні** своей и о всех нас промышление и попечение» [34, с. 170]. У цьому випадку маємо справу не з клішованим повторенням формули, а з творчим використанням її можливостей.

Натомість монарх, неодноразово зображувався «батьком» для Війська Запорозького, але при цьому не пов'язувався прямо з козацькою вітчизною. У пошуках пояснень такої ситуації доречним буде звернутися до панегірика Богдану Хмельницькому, уміщеного до анонімної риторики 1693 р., виявленої та опублікованої Володимиром Перетцем. У творі гетьман послідовно прославляється як оборонець та вірний син своєї батьківщини, проявляючи

² «Найзнаменитішому і найяснішому панові, пану Івану Мазепі, великому гетьманові Військ священної царської величності Запорізьких, кавалерові орденів Андрія Апостола та Білого Орла, божественно обраному й даному оборонцю батькові батьківщини, захиснику Церкви, мистецтв війни і миру шанувальнику і патрону, незмінному переможцю ворогів та неприятелів, наймудрішому керманичу мінливої долі».

«ku oyczyznie matce swoiey» міцну любов, а насамкінець зазначено: «Zaczyn u tu parentando iasnie wielmożnemu świętey pamięci Bohdanu Chmielnickiemu, należy każdemu **prawowierney oyczyzny synowi** oto się uganiać, żeby wytoczoną sprzysiężonego serca krwią bogato iemu grobowiec malował; y nie tak mawsoleum, iako pod samym sercem wiekopomną iemu iako **patri patriae** post fata wystawiwszy strukturę wiekuistym one przyozdobił affectem, y taką iemuż na serdecznym marmurze wdzięczność rysował: hic ille manet post fata superstes» [29, с. 20].³ Виходить, для того, щоб стати батьком «батьківщини», потрібно було бути її добрим «сином», тобто належати до неї. Проте батьківська природа монарха конструювалася за дещо іншим принципом. Хоч цар і був протектором козацької спільноти, він, тим не менш, перебував поза нею, а отже і мислився як «зовнішній» протектор. Орієнтований переважно на внутрішній простір, концепт батьківщини просто не мав актуальності у зверненнях до «москви». Отже, у козацькому варіанті «свого» патріотизму утворилася певна дихотомія, невластива для європейських зразків. З одного боку козаки засвідчували вірність монарху, а з другого – вітчизні, не пов'язуючи їх між собою.

Водночас окреслення монарха як «батька батьківщини» в титулуванні вказувало на його інституційну роль. Вона посилювала вплив володаря та сприяла сакралізації вітчизни. Незважаючи на позірну зовнішню схожість, козацьке використання метафори, очевидно, мало інше спрямування у панегіричних текстах. Порівняння з «батьком батьківщини» возвеличувало гетьмана-«героя», проте не визначало його «офіційний» статус і не додавало нічого безпосередньо самій вітчизні, як це було в «панствах самодержавных».

Таким чином один і той самий простір одночасно можна було потрактувати і як володіння монарха і як козацьку батьківщину. Разом з тим обидві іпостасі однієї сутності могли не зливатися, а використовувалися в

³ «Тому і тут на вшанування ясновельможного, святої пам'яті Богдана Хмельницького треба **кожному правовірної вітчизни синові** прагнути аби щедро розмалювати кров'ю заприсяглого серця його гріб, і не так мавзолей, як під самим серцем посмертно виставити йому вікопомну пам'ятку як **батькові батьківщини**, вічним її оздобити почуттям, і таку йому ж на мarmorі серця вирізьбити вдячність: тут лежить той, хто пережив смерть».

різних контекстах. Термін «*panstwo*», як вважає Андраш Золтан, має подібну етимологію до слів «господарство» та похідного від нього – «государство». У ранньомодерний час ними позначалося володіння «пана», «господара» та «государя» відповідно. На землях західної Русі, яка була частиною політичного простору Речі Посполитої, варіації слів «господарство» / «государство» почали використовувати для перекладу польського «*panstwo*» руською мовою [279]. У XV ст. слово «государ» стало невід'ємною частиною монаршого титулу московського царя [124]. Така особливість вказує на відмінності у сприйнятті володарів. Разом з тим слово «пан» та його множина «панство» були загальноприйнятим зверненням до рівних та вищих у соціальному плані адресатів. Крім того вони могли позначати окрему соціальну верству в Речі Посполитій [221, с. 131–242].

У латинському варіанті «Договорів і постанов» 1710 р. «панство» перекладено як «*dominium*» [50, с. 1, 5, 8, 16], «*imperium*» [50, с. 1], «*regna*» [50, с. 1, 6, 12]. З них найближчим за словотвором до «панства» є «*dominium*». В його основі так само лежить вказівка на володаря – «*dominus*». Показово, що в цьому ж документі «*dominium*» також перекладено як «владение» [50, с. 1]. Слову «*dominium*» надано перевагу у перекладі конструкту «Панство Кримське» [50, с. 2, 6]. В свою чергу «*Imperium*» найчастіше використовувалося як латинський відповідник «государства» у словосполученні «Государство Московське» [50, с. 2, 4–7]. «*Regna*», у буквальному перекладі, – «Королівство», використано для вказівки на володіння Шведського короля [50, с. 6], та при перекладі конструкту «державі польської» [50, с. 2]. Разом з тим «держави» та пов'язані із ним слова «держати» і «державці» використовувалися також для вказівки на маєтки, їхніх прямих власників або орендарів. У латинському варіанті вони були представлені відмінками слова «*possessio*» (посесія): «*possessione*», «*possessionem*», «*possessarum*», «*possessoribus*», а також «*tenutariorum*», утвореного від «*tenuo*» (держу). Давнє коріння такого розуміння «держави»

для часів Хмельницького уже було звичним, що видно зі згадок у його кореспонденції [25].

Такий перетин та взаємозамінність різних слів свідчить про те, що в ранньомодерний час існували контексти, у яких поняття держави тісно перепліталось з уявленнями про різного роду володіння. Приміром в ролі «панства» могли виступати магнатські володіння, існування яких не конфліктувало із покорою магнатів королю і Речі Посполитій загалом [245]. Суверени ж зі своїми «панствами» у ширшому плані, також входили до мережева політичних взаємозалежностей, де найвищими «Паном» для всіх традиційно вважався «Бог».

Володіння саме по собі не було ціннісним орієнтиром для козацької спільноти, проте засвідчення лояльності протектору передбачало турботу про підвладний йому простір. Після обрання королем Яна Казимира Хмельницький зичив йому у листі від 17 серпня 1648 р.: «żebyśmy w tej zgodzie na czasy długie żyli i za szczęśliwem panowaniem w. k. mci pokój **wszytkiej ziemi królestwa** w. k. mci był» [25, с. 126]. Турбота про спокій землі, який вважали позитивною характеристикою, було представлено у якості побажання щасливого володарювання. Помітно, що для конструювання цього повідомлення було використано ідею королівства як володіння короля. У листі Яремі Вишневецькому Хмельницький писав, що хотів би досягти згоди та припинити війну, а князя по можливості «nie zaczepili i w całości w **państwie zaporoskim** chcieliśmy zachować» [25, с. 122]. В інших копіях тут згадано про «w **państwie zadnieprskim**». Цей варіант більш імовірний, оскільки мова йшла про турботу за володіння Вишневецького. Однак у цій ролі ні «королівство», ні менше «панство» не ототожнено із вітчизною.

У зверненні до Війська Донського у червні 1650 р. Богдан Хмельницький прохав не виступати проти його союзників: «От вас и ныне с умыслу с тем же послы посылаем, дабы есте ведяще вечное наше братство с **панством** крымским не дерзали под суровою смертию **панств** крымских и турецких наезжати» [25, с. 174]. Засвідчуючи свою прихильність до турецького

султана 1650 р. Хмельницький писав йому, що «казаком заказали, чтобы в **панства** вашей цесарской милости не втаргнули, і всегда того остерегать будем, чтобы ни один неприятел не пришол і зла в **панствах** не чинил» [25, с. 177]. У таких випадках, очевидно, йшлося про «чужий» простір. Подібним чином згадувано й володіння московського царя. У листі путивльському воєводі Федору Хілкову Хмельницький писав про небезпеку від наближення «ляхів» до кордонів «панства его царского величества» [25, с. 253]. Згодом, 6 липня 1656 р. у тих же категоріях гетьман писав трансільванському князю Юрію Ракоці про ворогів, які «do samej granicy **państwa najjaśniejszego cara j. mści** obmyśliłmy» [25, с. 507]. Хоч мова уже, безумовно, йшла про зовсім інший кордон, який включав козацькі терени. У такому представлені «панство» не мало ціннісного наповнення поняття вітчизни, яке виникало при його пов'язанні зі спільнотою, приміром Річчю Посполитою. У листі литовському великому гетьману Павлу Сапезі 24 квітня 1657 р. Хмельницький писав, що його мотивами було «**Rpę** w miłym osadzić bezpieczeństwie» і хоч згодом «**kraje nasze**» стали розрізненими: «O nas wm. m. m. pan bądź tego rozumienia, że jakieśmy nie byli do uszkodzenia **państwa** przyczyną, tak i teraz nad dylaniacją jego członków ciężko bolejemy, wzdychając uprzejmie, aby bóg sam chciał succurrere et mederi jego rozum» [25, с. 583-584]. Звичайно, у даному випадку, слова Хмельницького переслідували цілком конкретні політичні цілі. Однак, очевидно, він розумів, що для здобуття прихильності адресата, мусив орієнтуватися на загальноприйняті норми, а не заперечувати їх. Таким чином пов'язання панства зі спільнотою створювало контекст його загальної цінності.

Вийшовши з політичного простору Речі Посполитої, козацька спільнота керувалася усталеними там нормами, цінностями та звичними політичними практиками. Вона також поєднувала уявлення про вищість монарха з республіканськими цінностями, які передбачали висунення інтересів спільноти на перший план. Чим сильнішими вони були в політичному просторі, тим вагоміша роль відводилася у ньому концепту батьківщини. Однак перенесення на «новий» ґрунт уявних структур завжди

супроводжувалося змінами та підлаштуванням під «інші» умови. Виступаючи проти «республіки», козацька спільнота не могла окреслювати себе цим поняттям. Тому запозичені нею республіканські цінності, які окреслювали «status» спільноти був показово важливішим за її очільника, були перенесені на прийнятніші концепти війська, народу та батьківщини.

У 1897 р. Олександр Лазаревський опублікував невелику замітку в «Київській старовині» про власницький запис в Євангелії із львівської братської типографії, зроблений 4 лютого 1654 р. У цей час Військо Запорозьке вже не було підконтрольним королю, але ще не оформило до кінця свої взаємини з московським царем. Тому, на думку дослідника, датування запису мало специфічне уточнення, яке відображало особливості владної першості в козацькій спільноті. Лазаревський писав: «Казалось бы, что в этот кратковременный период ея самостоятельного государственного существования наиболее уместной была бы формула: «за панованья» такого-то гетмана; на самом же деле употреблялась формула «за панованья Войска Запорожского», так как этим термином обозначался военно-республиканский государственный строй тогдашней Малороссии, а гетман являлся не более, как временным представителем власти в роде современного президента республики» [163]. Завдяки таким згадкам в історіографії поступово закріпилася думка про те, що ранньомодерним державним козацьким формуванням слід вважати «Військо Запорозьке». Чи не найбільше поширенню такого уявлення посприяли здобутки державницької історичної школи загалом та праця Івана Крип'якевича «Студії над державою Богдана Хмельницького» зокрема [143]. Згідно зі спостереженнями дослідника, адміністративно-територіальний устрій, судова, виконавча та законодавча влада, економіка, внутрішня та зовнішня політика, більшість того, що ми сьогодні могли б пов'язати з державою, стосувалося концепту Війська Запорозького.

Перші козацькі реєстри створювалися для збирання війська на південних кордонах Речі Посполитої. Тому права та прерогативи надані за

ними стосувалися не козацького загалу, а виключно найнятого Війська, яке за своїм територіальним окресленням почало зватися Запорозьким. Козакуванням, тим не менш, займалося набагато більше коло людей, ніж було представлено у реєстрах. З одного боку козаки бажали його розширення, з другого – Річ Посполита, особливо у часи «спокою», не потребувала збільшення військової сили, тим більше, не хотіла платити за неї. Такий конфлікт інтересів зацікавлених сторін провокував до козацьких повстань. Проте за відсутності іншого представницького суб'єкта, створене річпосполитськими урядниками Військо, хоч і було обмежене реєстром у правовій сфері, зрештою почало представляти усю козацьку спільноту. Переговори про її потреби традиційно велися від імені гетьмана і Війська Запорозького. Очевидно, така вказівка на очільника спільноти та окреслення самої спільноти наслідувала взаємодію відомої риторичної пари: король і Річ Посполита. Подібно до того, як воля шляхетського загалу, а саме Речі Посполитої, обмежувала монарха, воля Війська Запорозького обмежувала гетьмана. Однак це не тільки не звільняло від необхідності коритися «своєму» очільнику, а навіть зобов'язувало до покори йому, як представнику волевиявлення спільноти.

Нові соціальні, політичні та економічні реалії після перемог Богдана Хмельницького надали звичним термінам нових контекстів та сфер використання. Дипломатичні зносини і домовленості Війська Запорозького з королем і Річчю Посполию, кримським ханом, турецьким султаном, молдавським господарем, трансільванським князем, шведським королем та московським царем перетворили його на суб'єкт міжнародного права. Військо більше не концентрувалося на Запорожжі. Згідно зі Зборівським договором простір трьох воєводств Київського, Чернігівського та Брацлавського передавався під козацьке управління. Його територіально-адміністративний поділ було узгоджено із владною ієрархією Війська. Однак саме поняття Війська Запорозького так і не отримало територіального наповнення. Для

окреслення «своїх» земель, а згодом і вітчизни, як правило, використовували терміни «Україна» та «Русь».

Ще одним важливим способом позначення козацької спільноти у другій половині XVII стало поняття народу. Давній історіографічний інтерес до нього зумовив певну специфіку в інтерпретаціях. Від доби романтизму основу «українського народу» найчастіше бачили у нижчих соціальних станах: селянах, козацькій голоті, а також до певної міри у представниках міщанства і духовенства. Шляхта ж принципово опинилася поза ареалом цього поняття. У цьому сенсі Річ Посполита трактувалася виключно за «польську», «чужу» і «ворожу» державу. Будь-які політичні вимоги та рішення представників козацького стану оцінювалися крізь призму їхньої «турботи» про народ-селян. Однак дослідники не знаходили «очікуваного» у джерелах, раз у раз натикаючись на відстоювання козацтвом «своїх» прав та привілеїв. Такий підхід давав підстави Володимиру Антоновичу говорити про «низкую степень гражданского развития, на которой находилась Малороссия в XVII и XVIII столетиях» [82, с. 23]. Однак у цьому сенсі об'єкт дослідження був історіографічним конструктом.

Натомість вивчення особливостей поняття народу безпосередньо в ранньомодерний час дало інший результат. Ідея «народу руського» конструювалася на манер рівноправних польської та литовської політичних націй зі становою представницькою основою князівських та шляхетських родин. Вона не опонувала ідеї Речі Посполитої, а доповнювала її виокремленням регіонального патріотизму. У цьому сенсі концепт «народу руського» здобув набагато більшу популярність, ніж апеляції до «руської» вітчизни [168, с. 196; 266, с. 397]. У першій половині XVII ст., отримавши протекцію Війська Запорозького, такі православні церковні ієрархи як Касіян Сакович та Йов Борецький, зобразили козаків нащадками києво-руських воїнів. Таким чином вони не тільки вказували на соціальну вищість козаків порівняно з селянами та міщанами, а й перетворювали їх на ще одних представників «старожитньої» Русі. Однак шляхта загалом не визнавала за

непривілейованими станами таких повноважень, а козацькі вимоги продовжували концентруватися переважно довкола визнання власних прав [96, ч. 1. с. 334-409; 110; 168, с. 191-229; 259].

Традиційно розширення пріоритетів Хмельницького пов'язують із його тріумфальним в'їздом до Києва в кінці 1648 р. та легітимацією гетьманських починань єрусалимським патріархом Паїсієм [113, т. 8. с. 122-156; 168, с. 283-301]. Проте в документах Війська Запорозького ця зміна починає фіксуватися наприкінці лютого 1649 р. Тоді гетьман та його прибічники вели переговори в Переяславі з комісарами Речі Посполитої, яких очолював брацлавський воєвода Адам Кисіль. Про козацький прийом та роботу комісії залишився щоденник одного з її учасників, львівського підкоморія Войцеха Мясковського. Він не приховував свого ворожого ставлення до гетьмана та козацького загалу, підбираючи для них негативні характеристики радикальних п'яниць і гульвіс. Пропущені крізь фільтри світосприйняття автора обставини переговорів в купі з чутками і плітками демонізували образ козацького гетьмана. Шляхта традиційно приписувала йому більше, ніж той декларував. Згадки про те, що Хмельницький претендує на уряд воєводи, бажає панувати на Русі та стати «самодержцем руським» в українській історіографії традиційно сприймалися за свідчення його самостійницьких політичних інтересів та отримували позитивну оцінку. Натомість орієнтовані на ранньомодерне республіканське світосприйняття вказівки на узурпацію влади покликані були дискредитувати гетьмана і його починання. У яскраво негативних тонах вони створювали образ тирана та ворога власної вітчизни, Речі Посполитої.

Тому таким характеристикам у тексті Мясковського довіряти не варто. Не містячи протокольної скрупульозності у передачі деталей прямої мови «дійових осіб», він, скоріш за все, відобразив загальну послідовність подій. Оповідь подано таким чином, щоб підкреслити постійний антагонізм Хмельницького, який опонував будь-яким словам Кисіля. Та врешті 25 лютого «za usilną praca państwa wojewody» гетьман обіцяв підписати пропоновані йому

пункти [21, т. 2, с. 111]. Тобто ініціативу їхньої появи Мясковський закріплює за Кисілем. З наведених Мясковським положень можна припустити, що мова йшла про козацьку супліку королю, відому в багатьох копіях під датою – 24 лютого 1649 р. [168, с. 243-244]. У ній, за спостереженням Сергія Плохія маргінальні на початку козацького виступу релігійні вимоги вперше почали відігравати провідну роль. З одного боку, вони були зрозумілою та загальноприйнятою підставою для «справедливої війни», а з другого – дозволяли вивести конфлікт за межі станової проблеми [168, с. 241-242]. Складений від імені Війська Запорозького документ, тим не менш, «турбувався» переважно про права іншого суб'єкта – «народу руського». Його тісна асоціація з православною характеристикою й надалі великою мірою обумовлювало сферу використання та обстоювання Військом релігійних прав. У скорочених копіях тексту згадки про «народ руський» не завжди збережено [154, с. 64-65]. Проте свідчення Мясковського про неодноразові апеляції до цього поняття на переговорах в Переяславі обох сторін, дозволяють припустити їхню присутність в первинному тексті супліки. Разом з тим, не тільки щоденник Мясковського, а й безпосередньо супліка вказували, що її створено завдяки політичній ініціативі Адама Кисіля [25, с. 105]. Використовуючи неоднозначність політичних понять, Кисіль, виразник руського регіонального патріотизму в Речі Посполитій [265], цілком міг вплинути на риторичне оформлення документу. Адже обстоювання прав «народу руського» дозволяло йому, з одного боку, знайти порозуміння з козацькою спільнотою, а з другого – не забувати про власний інтерес.

Від початку виступу Хмельницького Кисіль, за потреби, міг пов'язувати козацькі дії з інтересами «народу руського», не тільки звертаючись до «польської» сторони, а й у переписці з гетьманом. Наприклад, 14 червня 1648 р. у листі йому воєвода прямо пропонував керуватися цінністю війська, народу та батьківщини-Речі Посполитої [48, т. 1, с. 224]. Тож, природно, що у своїх відповідях йому Хмельницький використовував той самий концепт ще, здавалося б, до розширення представницької позиції

Війська Запорозького [25, с. 44]. Та навіть без «зовнішньої» пропозиції у Війську Запорозькому на той час склалися сприятливі умови для того, щоб виступити від імені усього «народу руського», адже спротив Хмельницького підтримала велика кількість руської шляхти [145]. Протягом першого року протистояння вона зайняла провідні позиції у Війську Запорозькому.

У функціональному плані концепти Війська та народу мали одні й ті самі сфери застосування. З одного боку, вони були важливими ціннісними орієнтирами для козацької спільноти, а з другого – представляли її назовні, тож в козацьких текстах могли часто з'являтися поруч одне одного та поняття батьківщини.

2.3. Об'єкт козацької вітчизни

В історіографії закріпилася думка, що в козацькому просторі після змін, спричинених військовим виступом Богдана Хмельницького, поширюється уявлення про власну козацьку батьківщину – Україну або Малоросію. Завдяки тенденції їх ототожнювати, властивості поняття вітчизни почали повністю пов'язуватися із об'єктом, на який воно вказувало. Таким чином яскраво виражена територіальна складова понять України і Малоросії автоматично поширювалася дослідниками і на поняття вітчизни. Та навіть самі по собі вони не були тотожними. До Богдана Хмельницького поняття Малоросії використовувалися церковними діячами для власних потреб і не мало того політичного виміру, який йому згодом надав гетьман, намагаючись заангажувати московського царя у конфлікт з Річчю Посполитою [215, с. 25-30]. Поняття ж України окреслювало прикордонний простір, який не мав сталих територіальних меж і залежно від контексту міг вказувати на різні воєводства Речі Посполитої, чи навіть їхні окраїни [215, с. 31-41]. Вжиток обох понять різнився й після того, як вони почали позначати козацьку вітчизну. Згідно з припущенням Френка Сисина, «Україною» частіше називали території на правому березі Дніпра, а «Малоросією» – на лівому [175, с. 14-15]. Вибір

слова міг зумовлюватися врахуванням мотивів адресата. За спостереженням Наталі Яковенко, Богдан Хмельницький у зверненнях до козацької спільноти віддавав перевагу назві «Україна», а в листах до московського царя – назві «Малоросія» [215, с. 28]. Таким чином він апелював до руського минулого козацтва, нагадуючи царю, що той був правонаступником києворуських князів і мусив захищати свою царську «отчину» [111; 122, с. 28-30]. Однак поняття «нашої» козацької «отчини» та «його» царської «отчини» не були тотожними, хоч в обох випадках їхнім об'єктом виступала «Малоросія». Разом з тим «Україна» також могла мати кілька іпостасей, що видно з листа Адама Кисіля до коронного канцлера від 1 травня 1652 р. Кілька разів Україну тут названо «нашою», тобто шляхетською, а згодом – «козацькою» [26, с. 640-642]. При цьому в обох випадках мова йшла про один і той самий простір, який міг виконувати різні навіть опозиційні ролі. Зважаючи на це, потрібно враховувати, що поняття вітчизни є однією з площин, де значення термінів Україна та Малоросія перетиналися, однак при цьому абсолютний знак рівності між ними ставити не можна. Тому при вивченні територіальної сутності козацької батьківщини потрібно орієнтуватися на прямі згадки про неї, які можуть мати різні цілі та форми вираження. З одного боку це практичний вимір, який орієнтується на потребу моменту при обговоренні кордону, а з другого – абстрактний, який враховує загальні знання та практики виокремлення «свого» уявного простору.

Перемінний через постійні війни кордон визначав межі козацького управління та поширення певних правових норм, з ним стикалися і рахувалися [94]. Проте безпосередньо про батьківщину у таких випадках згадували рідко. У листі гетьману Івану Самойловичу 5 травня 1674 р. подільський полковник Михайло Зеленський писав про ворожі дії Остапа Гоголя: «отъимаєт рубеж **Украины, отчины нашей**, по Мурахву реку, увещевает меня, чтоб я в заграниченное воеводство Могилевское не вступал» [16, т. 11, с. 470]. У даному випадку слово «рубеж» стосується України, згадка ж про вітчизну – вставка для окреслення її цінності та авторських політичних пріоритетів. Гоголь

намагався знайти порозуміння із Зеленським через «киевского городничего» Олександра Ловицького, який приїхав з делегацією в Могилів від «его милости добродя и от **целой Речи Посполитой**». 14 травня 1674 р. у листі подільському полковнику Ловицький закликав керуватися потребами батьківщини, Речі Посполитої, та зазначав: «понеже вем добре, что и ты, господин мой, не еси выродок, но **истинный сын отчины нашей**» [16, т. 11, с. 473]. Таким чином використання поняття батьківщини у боротьбі за моголівське порубіжжя хоч і стосувалося проблеми кордону, проте в першу чергу обумовлювалося конфліктом політичних лояльностей.

Пряма згадка про межі козацької вітчизни міститься також у другому пункті «Договорів і постанов» Пилипа Орлика: «Яко всякое **панство** целостію границ ненарушимою состоится и утверждается, так и **Малая Россія, отчизна нша**, жебы в своих границях, пактами от Речи Посполитой Полской от паяснейшой Порты и от гдрства Московского стверженных, найбарзей в тих, которые по реку Случь, за гетманства славной памяти Богдана Хмельницкого, от тоей же Речи Посполитой Полской области гетманской и войсковой поступлены, вечно отданы и пактами обварованы zostали, не была зкгвалчена и нарушена» [47, с. 89-91]. Як і в попередньому прикладі, поняття батьківщини виконувало тут роль уточнювальної вставки та вказувало на цінність, яку необхідно боронити. Разом з тим, воно нерозривно переплетено з поняттями «Мала Росія» і «панство». В інших випадках кожне з понять могло виступати окремими смисловими структурами, однак тут вони представляють єдине ціле. Таким чином, не передбачаючи прямого територіального окреслення у практичній сфері використання, поняття батьківщини набуває його опосередковано через об'єкт до якого прикладається. Проте конкретні межі такого об'єкту через постійні військові дії не мали єдиних усталених асоціацій і залежали від кон'юнктури моменту.

Поза тим існували окреслення козацьких теренів, орієнтовані на широку аудиторію та запит протягом довгого часу. Якоюсь мірою до таких згадок можна віднести і цитований фрагмент із «конституції» Орлика, яка

передбачала пізніше використання козацьким загалом. Однак, на відміну від неї, створення та поширення «козацьких літописів» не обумовлювалося політичною необхідністю, а передбачало врахування усталених уявлень минулого та орієнтацію на майбутнє неодноразове перечитування. Написання таких наративних творів, як правило, пояснювалося у вступних зверненнях до «читальника» потребою уславлення вітчизни.

У «Дійствії презільной брані», приписуваному Григорію Грабянці, зазначено, що козаки, відвоювали «свій» територіальний простір: «не точію слави, но и пределов **земле своей** от хотящих ею заобладати доселе цело соблюдши и разширение пристяжали, что ясней землемери на мапах свету явили, положивши у оних воеводство Кіевское, Чернеговское, Браславское и Подолское, и де же текут реки Днестр, Буг, Горень, Днепр, Десна и Сурж, а оттуда по Черное море» [69, с. 295-296]. Паралельно із таким окреслення «своєї» землі у вступній частині містяться також згадки про необхідність збереження історії «нашего отчества» та готовність царських підданих стояти «за отчеством собственних государей» [69, с. 297]. Таким чином виокремлений простір можна одночасно трактувати і за козацьку батьківщину, і за спадок московських монархів.

У «Сказанію о войні Хмельницкого...» Самійло Величко представив козацький простір через призму власного досвіду. Написання свого варіанту «історії», згідно з його подачею, обумовлювалося запусінням тогочасної «України Малоросійської», яке він бачив на власні очі, супроводжуючи Військо у поході: «проходя тогочасную иже от Корсуна и Белой Церкви Малоросійскую Украину, потім на Волинь, в княженіе руское ж до Львова, Замостя, Бродов и далее странствуя, видех многіе гради и замки безлюдніе и пустіе вали, негдись трудами людскими, аки гори и холми висипаніе, и тилко зверем дикіим прибежешем и водвореніем сущіи. Мури зась, яко то в Челганском, в Константинове, в Бердичеве, в Збараже, в Соколю, що тилко на шляху нам в походе войсковом лучилися» [32, т. 1, с. 4-5]. Разом з тим, автор наголошував, що раніше Україна була «аки вторая земля обетованная, медом и

млеком кипящая... яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая **земля и отчизна наша** украино-малоросійская» [32, т. 1, с. 5]. Змалювання занепаду вітчизни в контрасті з її минулим розквітом було звичним та добрим обґрунтовуванням потреби створення історії своїх «славних предків». Тобто територіальні згадки були швидше засобом, ніж ціллю. Автор не стільки прописував кордон, скільки виокремлював певні знакові місця-символи, з якими можна було асоціювати здобутки попередників. Згодом Величко не раз згадував межі «козакоруського» простору, однак вони звужувалися та розширювалися залежно від описуваних подій. Представники козацької спільноти могли вказувати на «свою» територію по Віслу, Горинь, Случ чи Буг. Окреслення кордону географічними маркерами на зразок річок, гір, морів було звичною практикою у домодерній Європі [262]. У наративних творах до того ж вони були покликані вражати читача своєю масштабністю. Та незважаючи на їхню змінність, можна помітити претензію козацької спільноти на «руські» терени Речі Посполитої, хоч і без єдиноусталених кордонів.

Таким чином питання територіальності поняття вітчизни у риторичних практиках козацької спільноти залежало від того, наскільки сильно його переплітали з поняттями України та Малоросії. У Величка, приміром, цей зв'язок помітно сильніший, ніж у Грабянки, однак зрозуміло, що територіальні візії обох «літописів» були одного порядку. Відмінності у подачі думки показують, що проблема сприйняття «свого» простору лише опосередковано стосується поняття батьківщини через об'єкт, до якого воно прикладається.

У першому номері «Київської старини» за 1882 р. було опубліковано портрет Богдана Хмельницького у повний зріст. Він помітно вирізнявся серед інших не так гетьманським зображенням, подібним до добре знаної гравюри Вільгельма Гондіуса, як символічними елементами довкола та невеликими текстовими вкрапленнями. В одному з них заслугою гетьмана названо звільнення «отечества» від ворогів, а в низу картини розміщено зображення козацьких територій. Саме з них редактори часопису починають опис картини:

«У ног Богдана Хмельницького изображена á vol d'oiseau⁴ система рек, орошающих Украину: Днепр, с притоками, Днестр и Буг, а лежащими на берегах этих рек булавами (собственно, должны были быть изображены не булавы, а перначи, как знаки полковничьяго достоинства) отмечены казацкіе полки, находившіеся под управлением гетмана. У каждой булавы надпись обозначает название полка. На низовьях Днепра изображена палатка, с воткнутыми у входа ее бунчукомъ и булавою. Палатка эта изображает Сечь Запорожскую» [30, с. 229]. Виокремлення неточностей у позначенні «полків» Хмельницького дозволило редакторам припустити, що створено картину було задовго по смерті гетьмана, коли інформація про деталі його адміністративних перетворень встигла змінитися та призабутися. Концентрація дослідницької уваги на «полках» зумовила пізніші інтерпретації картини. На це вказують навіть її історіографічні назви «Богдан з полками», «Хмельницький з полками», «Богдан Хмельницький з полками» [128, ч. 1, с. 60-66].

Текстові фрагменти можуть допомогти помітити не самоочевидні смисли зображень. Так, зокрема під групою людей ліворуч від Хмельницького біля його ніг є підпис: «А Ляхам так страшно, что где либо повеют ветри, вси яко Хмилницкій идет разумеют» [30, с. 230]. З цього можна припустити, що перед нами символічне зображення пройнятих страхом ворогів Хмельницького. До того ж цей напис, за спостереженням дослідників, пов'язує усю картину із п'єсою «Милость Божа...» 1728 р., звідки, вірогідно, його запозичено [119, с. 303]. П'єса стала відомою в історіографії завдяки публікації Михайла Максимовича [149]. Зважаючи на невелике її поширення у XVIII ст., появу картини можна пов'язати із часом створення п'єси. Тим не менше це питання потребує додаткового вивчення.

Згадку про вітчизну розміщено у написі по праву руку Хмельницького: «Богдан Зиновіи Хмельницкійи Малой Росіи Войск Запорожских козацкіх гетман свободівий церков Божию и **отечество** от врагов оних до основанія поколебавій вечно да славится: Преставися. 1657 года: Августа 17 числа,

⁴ Фр. фразеологізм: «з висоти пташиного лету».

погребен Суботове полку Чегринском» [30, с. 230]. Петро Жолтовський, услід за Гнатом Хоткевичем, припускає, що цей текст є скороченням заголовку п'єси: «Милость Божия, Украину от неудобносимых обид людських через Богдана Зиновия Хмельницкого, преславного войск запорожских гетмана, свободившая, и дароваными на незабвенную толких его щедрот память репрезентованная в школах киевских 1728 лета», та окремого її фрагменту:

«Вечной похвалы от нас есть достоин
Храбрый на земли и на море воин,
Войск Запорожских Хмельницкий старейший,
вождь изряднейший» [119, с. 303].

На картині розміщено епітафію, жанрові особливості якої, принципово різнять її за структурою та функціональним призначенням від заголовку п'єси. До того ж обидва тексти мають відмінні риторичні рішення. В епітафії визволителем виступає безпосередньо Богдан Хмельницький, а не «милость Божа», об'єктом визволення є церква та вітчизна, а не «Украина», і визволення відбувається від ворогів, а не «обид». Серед подібностей можна виокремити хіба що мотив уславлення головного героя та називання його гетьманом «Войск Запорожских». Ці зауваження не заперечують можливості впливу п'єси на авторів картини, однак і перебільшувати його не варто. Погоджуємося із твердженням Ольги Ковалевської: спроби абсолютизувати тотожність п'єси та картини виглядають вкрай непереконаливими [128, ч. 1, с. 65-66].

Врахування жанрових особливостей епітафії може поставити під сумнів припущення про відображення на картині візуального образу козацької вітчизни. У написі зазначено, що гетьман звільнив «церков Божию и отечество», однак картина не містить зображення церков. Не позначено на ній і згаданого там Суботова, місця поховання гетьмана. Тобто завдання візуалізувати текст епітафії у автора картини не було. Можна припустити, що у цьому випадку церква і вітчизна є клішованою парою ціннісних орієнтирів, які подорожували по козацьких текстах у статусі риторичної необхідності [167]. Таким чином дане джерело є вкрай непевним для пошуку уявлень про

козацьку вітчизну. Разом з тим, це не заперечує його потенційних можливостей для вивчення територіальних візій козацької спільноти загалом.

Звернемо увагу на те, що на картині не позначено жодних меж. Можна припустити, що це вказує на відсутність сформованого суцільного візуального обрису власної землі у козацькому середовищі. Часто змінні кордони не фіксуються і на відомих географічних картах. У ранньомодерний час ще не існувало такої поширеної практики тиражування візуального образу своєї території до якого ми звикли сьогодні. Разом з тим, одразу впадає в око, що особливою ознакою простору, з яким, очевидно пов'язувалася постать Богдана Хмельницького є Дніпро з притоками.

Після Андрусівського перемир'я 1667 р. між московською та річпосполитською сторонами Дніпро став офіційним кордоном, який обмежував владну компетенцію гетьманів і таким чином узаконював тенденцію розрізнення двох козацьких управлінських одиниць. Разом з тим, поділ України на «вашу» та «нашу» / «свою» та «чужу» повсюдно поєднувався з уявленнями про її єдність. Більшість козацьких очільників ставили за мету подолати це «роздвоєння». Коли ж здавалася, що її досягнуто, Петро Дорошенко 1 січня 1669 р. писав до козацького загалу: **«Впрям обрадовал было Господь Бог нашу упadaющую Украину и соединились паки к первой згоде и любовного соединения братцкого обе стороны Днепра»** [16, т. 8, с. 6]. Ця та подібні згадки показують, що Дніпро одночасно був маркером поділу і об'єднання козацького простору по обох берегах. Досягнення «згоди» і «соединения» представлено за відновлення первинного порядку та бажане благо для України.

Уявлення про «спільність» у понятті вітчизни було надзвичайно важливим для шляхетської політичної культури. Річ Посполита об'єднувала громадян польського та литовського політичних народів. Переносячи звичне поняття на новий ґрунт, представники Війська Запорозького використовували знайомі та усталені значення. Не виключено, що така об'єднавча здатність поняття була однією із причин його поширення. Втім запозичені риторичні

практики мали незначну, проте помітну, адаптацію. Адже складові частини обох об'єднань були різного порядку. Якщо Річ Посполита – це «спільна» вітчизна «обох народів», то Україна/Малоросія – переважно «єдина» вітчизна для народу «по обох берегах Дніпра». У листі до Самойловича 3 червня 1675 р. Дорошенко розлого описував необхідність порозуміння задля збереження єдності народу: «призренієм Божіим **сей російській оба-пол Днепра раздвоен есть народ** и видимся быть между собою врагами, однако обчій никто не есть нам так желательный, как мы сами себе взаимно есть есмы пріятелями; а если единого человека наступленієм **одна какая сторона нашего народу была б изнищена, какой бы был пожиток из того с другой стороны и чего потом себе другая сторона надеяться б имела?**» [16, т. 12, с. 120]. Такі згадки показують, що територіальний вимір ідеї єдності був невіддільним від розуміння свого символічного «ми».

Про «спільність» козацької вітчизни згадують, у тих випадках, коли проступав контекст захисту прав «кожного», або внутрішніх груп у спільноті. У відомому закличному універсалі 20 січня 1669 р. до козацького загалу Петро Суховій писав, що хоч і перебував деякий час у Московському царстві, проте плакав по «осиротелой своей матери **общей отчизне**» Україні [16, т. 7, с. 84; т. 8, с. 46]. Його політичний опонент, Петро Дорошенко, згадував про «**сынов общія отчины обще рожденных**» у листі до Івана Самойловича від 22 серпня 1675 р. [16, т. 12, с. 221]. А той, у свою чергу, 28 липня 1677 р. писав про «**общую отчизну нашу**» Україну запорожцям [16, т. 13, с. 230]. Таким чином об'єднавчий ефект поняття батьківщини великою мірою ґрунтувався на підкресленні спільного походження «синів» вітчизни.

Запровадження адміністративно-територіального козацького управління в Київському Чернігівському та Брацлавському воєводствах після Зборівського договору не стосувалися Запорозької Січі. Відсутність прямого підпорядкування створювало сприятливий ґрунт для концентрації там опозиційних сил. Незважаючи на політичну окремішність, січовики вважали цілком правомірним втручання у справи гетьманів, а ті в свою чергу

намагалися підпорядкувати перших власній волі [104; 173; 188; 213]. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. Військо Запорозьке Низове отримало специфічний політичний статус, опинившись під контролем одразу московської та річпосполитської влади [85]. Таким чином упродовж другої половини XVII ст. низовики фактично перебували поза прямою гетьманською юрисдикцією та просторовим ареалом «своєї» вітчизни, України/Малоросії. На підтвердження того, що Січ не мислилася частиною спільної козацької батьківщини, Френк Сисин влучно навів слова Петра Дорошенка з «літопису» Величка, про те, що запорожці мешкають в «отлеглых от отчизни своея Низо-Днепрових лугах, тернах и хобтах» [175, с. 17-18]. Незважаючи на перманентний політичний антагонізм запорожців, їм, як правило, не відмовляли у символічних правах на батьківщину-Україну, активно пропонуючи керуватися її інтересами.

Разом з тим, навіть у пошуках порозуміння із запорожцями помітне ставлення до них як до окремої групи у колі «своїх». Наприклад, у ще одному апокрифічному листі Самійла Величка, Петро Дорошенко нібито звертався до низовиків 21 березня 1676 р., пишучи їм про «вашу» братію, «ваших» вождів-гетьманів розорення «сегобочнія **Украини, отчизни вашей**», або про те, що «по обох сторонах Днепра **Малая Росія, отчизна ваша**, многими междоусобными бранми раззорилась и в люди военніе весма оскудела» [32, т. 2, с. 390-394]. Внутрішній поділ на «ваших» і «наших» хоч і не був всеохопним, не раз проявлявся в контактах із запорожцями. Таке підкреслення окремішності їхньої групи в межах козацької спільноти, вірогідно, обумовило частіші згадки у зверненнях до них про «спільність» походження, а не традиційну загальну «єдність». Відтінки обох категорій не значні, однак помітні. Походження, схоже, також пов'язувало політичний інтерес низовиків з їхньої вітчизною Україною або Малоросією та зближувало із «городовим військом». У листі Яну Собеському Петро Дорошенко писав 28 квітня 1668 р.: «żaden kozak na Zaporozżu nie urodził, ale w tuteyszych horodach ukrainnych synowie tego tam Zaporozkiego morza y pola są obrońcami» [72, т. 1, ч. 1, с. 363].

Тобто хоч запорожці знаходилися поза батьківщиною, Україною, вони, як і городові козаки, могли зображуватися її «синами» і захисниками за «правом народження».

Паралельно з тим зберігалось уявлення про формування козацької спільноти на Запорозжі. Наприклад, Юрій Хмельницький, пробуючи відновити «дружбу» з кошовим товариством, писав Івану Сірку 19 травня 1677 р., що саме до низового Війська «наше» «основание исходит» [16, т. 13, с. 180-181]. Лист апелював до загального знання про їхню первинність та спільність із городовим козацтвом.

2.4. Родинна метафора поняття

Родинна метафора широко використовувалася у ранньомодерний час, у сферах, які між собою часто могли не узгоджуватися. Господь-Бог традиційно представлявся «отцем нашим небесним», володар – батьком для своїх підданих, а рівні між собою громадяни виступали в ролі символічних братів. Разом з тим, матір'ю у річпосполитській політичній культурі нерідко зображували вітчизну, про яку повинні були піклуватися її діти [253, с. 35]. Такий спосіб представлення стосунків у спільноті відображався також у козацьких комунікативних практиках.

Родинна метафора містилася в першій з відомих сьогодні згадок про козацьку вітчизну, Малоросію, орієнтованих на внутрішній козацький простір. Вона була своєрідним інструментом емоційного впливу. 1 липня 1659 р. козацька старшина під проводом Виговського докоряла Івану Безпалому, що «ваша милость, **уродився** с нами вместе волным народом и **скормився** заодно в **Малой Росіи, отчине нашей**» та, разом з тим, «на **своих же кровных ближних** наступаєте» [16, т. 15, с. 405]. Хоч прямого називання Малої Росії матір'ю тут немає, проте згадки про спільне походження «**кровных ближних**» та їхнє «**скормление**» в одній вітчизні, очевидно, взувалися на відповідні метафоричні конотації. Вони були покликані обґрунтувати «природну» єдність

Війська Запорозького і таким чином знайти порозуміння з політичними опонентами.

Найчастіше батьківщину-матір зображували у розореному чи «плачучому» стані. В анонімному вірші другої половини XVII ст. «Плач Малої Росії» від імені вітчизни викриваються, нерадиві сини, які можуть призвести до повернення «лядської неволі»:

О, боже мой милостивий!

Возри на **плач** мой ревнивий!

Где бідниця єст такая,

Як я, Росія Малая?

Всі маткою називають,

А не всі за матку мають [62, с. 289].

«Плач» вітчизни, чи тужіння за нею – поширений літературний топос, який разом з материнською метафорою знаходився поза уявленням про конкретний об'єкт. Проте у практичному вимірі риторичні стандарти могли підлаштовувати під ситуативну необхідність. Володимир Перетц указував широту використаного тут прийому, та, зокрема, його подібність на «Тренос або Плач» православної церкви-матері Мелетія Смотрицького [51, с. 52]. Тобто порівняння з матір'ю не було прерогативою вітчизни. Світський світопорядок органічно доповнювався релігійним світоглядом ранньомодерної людини і переплітався з ним. Паралельно церква також користувалася подібною метафорикою, підживлюючи її популярність. Священнослужителі виступали в ролі «отців», а їхній очільник – патріарх, був «верховним» батьком.

Символічне навантаження образу матері давало можливість використовувати його у менш звичних порівняннях. Наприклад, Лазар Баранович, прохаючи царя про захист України та Києва, у травні 1669 р., писав: «вся Росія, яко пчелы, **к вашему царскому пресветлому величеству, аки к матери, прилепятца**» [16, т. 8, с. 163; т. 9, с. 167-168]. Крім того, гетьман Іван Самойлович 2 березня 1676 р. запевняв сердюків, що ті можуть розраховувати на його захист «яко **едино Войска Запорожского матери дети**»

[16, т. 12, с. 589]. Образ матері показував можливість для об'єднання та згуртування довкола себе символічних дітей.

У найширшому варіанті «Дійствія презильной брани» тричі використано образ абстрактної «козацької матері». Перші два рази в описі зіткнення Хмельницького та Чаплинського. Автор вклав в уста козацького очільника такі слова: «Ляхи нас Козаков озлобляют, еще **козацкая** не умерла **мати**» [69, с. 316]. Тут же цю фразу було повторено з невеликими переінакшеннями для посилення погрози, коли мова йшла про військо Хмельницького. Вказувалося, що після Берестецької поразки воно не зменшилось, бо на місце загиблих стали нові воїни, яких «зараз **многоплодная** зродила против Ляхов **козацкая матка**» [69, с. 352]. Подібне використання формули здобуло певну популярність у літературі того часу. Її можна зустріти в анонімному вірші про Корсунську перемогу козаків під проводом Богдана Хмельницького та в уже згаданій п'єсі «Милость Бога...» [62, с. 280; 149, с. 487].

Важко визначити однозначно, чи розумілася за цією абстрактною метафориною козацька вітчизна. Автор «Действія» вкрай рідко апелював до цієї категорії прямо. Вірогідно, ключ до розуміння контексту метафори варто шукати у першоджерелі, творі Самуїла Твардовського «Wojna Domowa» [148, с. 120]. Розвиток конфлікту між своїми Хмельницьким та Чаплинським, Твардовський представив так:

Ani jeszcze Czapliński pobrał mu ostatka:

«Żyję Bóg, i **kozacka** nie umarła **matka**» [74, ч. 1, с. 6].

Загальний мотив праці Твардовського видно з її назви. Вона представляла конфлікт козаків зі шляхтою як внутрішню, громадянську війну. У цьому контексті Річ Посполита виступала в ролі спільної вітчизни для всіх її «синів», у тому числі і козаків. Зважаючи на це, можна припустити, що відсутність вказівки на об'єкт метафори могло означати, що вона його і не передбачала, а вказувала на абстрактну козацьку єдність та порозуміння.

Подібне уявлення вже було поширеним у польській фразеології. Навіть Богдан Хмельницький, підкреслюючи непослух козаків, міг згадувати, що ті «**niejednej matki dziatki**» [25, с. 74-75, 240]. При цьому він зовсім не мав на увазі під «матір'ю» себе, а лише використовував сталий конструкт, який повинен був показувати, що кожен керується власними потребами. Не вказуючи на щось конкретне, образ матері використовувався на позначення спільності у позитивному контексті та роз'єднання – у негативному, навіть поза поняттям батьківщини чи будь-якого іншого об'єкту. У цій особливості метафори, можна припустити, містився її основний смисловий стрижень.

Дорогою до Замостя 1648 р. Богдан Хмельницький намагався перетягнути на свій бік німецьких найманців із міської залоги на чолі із шляхтичем, полковником Людвіком Вейгером. Шукаючи точки перетину, Хмельницький апелював до професійної рицарської ідентичності козацьких та німецьких військ та, крім того, у листі 6 листопада зазначав: «*lubośmy nie wszyscy **synowie koronni**, ale jako z przodków naszych wojenni, takich że równych sobie w rycerstwie, jako waszmość, bardzobychmy radzi zobopólnie przyjąć w towarzystwo, aniżeli nadaremnie z obu stron mielibychmy umierać*» [25, с. 69]. Далі в листі Корону Польську прямо названо «нашою» вітчизною, при цьому повстанське колективне «ми» не трактувалося тут за однорідну спільноту. Очевидно, згадку про те, що у повстанському таборі перебували не тільки «*synowie koronni*», було включено в текст з огляду на адресата. Таким чином «чужоземцям» відкривалася можливість приєднатися до козаків як рівному рицарству, хоч при цьому вони могли мати іншу батьківщину. В'ячеслав Липинський згаданих «синів коронних» трактував за шляхту Речі Посполитої. Він розглядав дану вказівку як одне із багатьох свідчень про активну участь цієї соціальної версти у війні 1648 р. на козацькому боці [145, с. 28-29]. 7 листопада Вейгер відповідав гетьману відмовою, вказуючи, що хоч «*my lubo naród nie polski, aleśmy **synowie tej Rzeczypospolitej** jako polacy*» [24, т. 1, с. 182]. На противагу гетьманській пропозиції, полковник мав можливість апелювати до політичної лояльності «чужоземців». Цей прецедент з

незвичного ракурсу демонструє невіддільність понять республіки та вітчизни у Речі Посполитій.

Від перших згадок про Україну чи Малоросію як козацьку вітчизну на перший план виходив контекст єдиного походження спільноти. Це, очевидно, давало підстави розраховувати на досягнення порозуміння між її представниками. Аргумент походження, однак, працював в обидві сторони. Виокремлюючи «своїх», він уможлиблював протиставлення до «чужих». Наприклад, посланець низовиків Михайло Іванов, скаржачись на Івана Виговського в листопаді 1657 р., говорив, що січовики не бажають його собі за гетьмана «потому что **он не природной запорожской казак**, а взят из полского войска на бою в языцах: был де он у поляков ротмистром» [16, т. 7, с. 189]. Це пояснення непокори «чужому» розширено в статтях, переданих запорожцями цареві 26 листопада: «а нам Войску Запорожскому и всей черни Днепровой и городской он Иван Выговской не люб, и верит ему в войсковых делах не уметь, **потому что он литвин**: служил в войске полскому королю, и взят на бою на Жолтых Водах» [16, т. 7, с. 192]. Довіра гетьману підважувалася вказівкою на його нібито «інше» походження. У такому представленні, це дозволяло натякати на відстоювання ним «чужих», а не козацьких інтересів.

Не менш важливим у цьому плані було питання компетенції. Так, підтримуючи кандидатуру Петра Дорошенка на гетьманство, його представники говорили московській стороні на початку 1668 р. про власні права: «на всякіє уряды обирають им козаков **своих природных и старых козаков**, кого войском излюбят, а **иноземцом и не природным казацким украинским** детям ни в какіє началства и уряды не выбирают; а ныне у великого государя, его царского величества, обран в гетманы **не природной украинской казак**; также де и иные полковники и урядники у его царского величества **над козаками многие иноземцы Волохи и не природные козаки**, и Войско де Запорожское оттого в великом непостоянстве пребывает» [16, т. 6, 250-251]. Обрання «своїх» на провідні уряди у Війську Запорізькому

представлялося за одне із невід'ємних козацьких прав. До категорії «інших» тут зараховано «иноземцов» та «не природних» козаків. Обидві характеристики, хоч і мали певне розрізнення, очевидно, були спорідненими та вказували на різні прояви невідповідного походження опонентів Дорошенка.

Згадка про чужоземців, схоже, стосувалася Родіона Дмитрашка-Райчі та «волошських хоругв», які той очолював з 1665 р. Походження, утім, не завадило йому зробити досить успішну кар'єру у Війську Запорозькому. З 1667 р. він займав уряд переяславського полковника, тим самим усе більше інтегруючись до козацької спільноти. Полковник був активним учасником різноманітних політичних перипетій та інтриг [193; 194]. Представники Дорошенка неодноразово намагалися перетягнути його на свій бік. Наприклад, військовий писар Лукаш Буксієвич писав 12 квітня 1669 р. до нього, що внутрішні чвари у Війську, призводять до того, що козаки «на самих себя саблю обращают и **в сердце бедной Украины милой отчизне нашей** неруздное прилагают оружие» [16, т. 8, с. 142]. Далі автор додавав, що гетьман не тримав на адресата зла і готовий був домовлятися з ним. Митрополит Іосиф Тукальський також закликав полковника підтримати Дорошенка, потурбувавшись «о добре **отчизне** и себе» [16, т. 8, с. 141-142]. Та й сам гетьман за необхідності пропонував Райчі потурбуватися про козацьку батьківщину [16, т. 8, с. 262]. Натомість Петро Суховій хвалив полковника у квітні 1669 р., що той «яко един от Войска Запорожского **желательный отчине сын**» не піддався на улесливі пропозиції опонентів [16, т. 8, с. 180, 221]. Натомість «інше» походження полковника, як правило, згадували за потреби його негативної характеристики [16, т. 13, с. 443-445]. Таким чином можна припустити, що вписування адресата до «нашої» вітчизни залежало не стільки від територіального чи етнічного походження, скільки від статусу та політичної лояльності.

Дмитрашко-Райча вкрай рідко послуговувався поняттям вітчизни у своїй кореспонденції. Проте й він у спільному листі з алмазовським сотником 12 липня 1669 р. просив гетьмана Дем'яна Многогрішного про військову

допомогу проти ворогів, вказуючи, що це «доброе б дело било и **отчизне** прибильное» [7, арк. 800]. Враховуючи контекст послання, можна припустити, що такий риторичний стандарт натякав на козацьку батьківщину. Це показує, що Райча розумів внутрішні «правила гри» і намагався їм слідувати.

Аргумент невідповідного соціального походження також був кон'юнктурним та нестабільним. Наприклад, 29 січня 1670 р. старшина Дорошенка, зіткнувшись з військовим спротивом полковників Многогрішного, Михайла Кияшка та Андрія Мурашка, звернулася до козацького загалу з універсалом. У ньому автори спочатку запропонували рамки для сприйняття дій своїх опонентів, які «всегда на кровь человеческую разбойнически бдят **в отчизне нашей** и междоусобную в ней колотню вкореняют меж городами» [16, т. 9, с. 184]. Тим самим «їх» було відділено від решти спільноти та представлено підступними ворогами. Згодом подано серію риторичних питань, які посилювали ефект: «Лутчи ли вам целость здравія именей вашим Мурашком поверити, или спущатца на их оборону, нежели господину гетману и всему Войску Запорожскому? **Где тех Мурашков отчизна, разсудите толко?** И как они имут желательны быти Украйне паче нас? Господин гетман всегда о том радеет, чтоб **Украйна, отчизна всех нас**, никогда разрознена была, но во единумыслии всесовершеннейшем пребывать могла» [16, т. 9, с. 184]. Така подача створювала враження, що Мурашко і Кияшко не могли поділяти, а, отже, й обстоювати козацькі цінності через своє походження. Про це наразі відомо лише з опосередкованих свідчень. Наприклад, «кошовий гетьман» Михайло Ханенко згадував 10 вересня 1670 р. у листі до Дем'яна Многогрішного про них як про «купецких людей» [16, т. 9, с. 283]. Це, однак, не завадило Андрію Мурашку робити кар'єру охотницького полковника у Дорошенка. Закидів йому не робили, доки він не змінив сторону, зробивши ставку на Многогрішного. Тож, подібні звинувачення, очевидно, цілком кон'юнктурно залежали від політичної ситуації.

Акцент на «інакшості» опонентів мусив дискредитувати їх. Такий аргумент у політичній боротьбі мав певну популярність, якщо до нього раз у

раз зверталися, хоч, разом з тим, він напевне не був достатньо переконливим, якщо «звинувачені» могли продовжувати свої кар'єри у Війську. Більше того, у джерелах можна помітити неодноразові натяки чи навіть прямі вказівки на те, що не «природними» козаками були гетьмани Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа та Пилип Орлик.

Республіка-вітчизна у метафоричному вимірі представлялася родинною корпорацією. Однак, очевидно, таку родину потрібно розуміти у дуже широкому сенсі – як спільноту пов'язаних одне з одним громадян. Хоча походження могло бути доброю основою для конструювання власної політичної ідентичності, помилкою було б вважати його єдиним фактором при виборі та засвідченні політичної лояльності.

Безперечно, для вказівки на поняття батьківщини в козацькій спільноті перевага надавалася слову «отчизна». Політична риторика Війська Запорозького в другій половині XVII ст. могла вестися не тільки руською, а ще й польською, і латинською мовами. Тому цілком вірогідне паралельне використання слів «ojczyzna» і «patria». Оскільки велика кількість текстів козацького походження збереглася сьогодні лише в копіях, не варто виключати можливості того, що деякі слова замінювалися, з точки зору переписувача, синонімічними. У московській політичній культурі, приміром, поняття вітчизни поширене не було. Тому в переписних текстах терміни «отчизна» і «отчина» були взаємозамінними. Не виключено також, що це мало свій вплив і на козацькі риторичні практики. Разом з тим, канцелярія Війська Запорозького при необхідності могла послуговуватися церковнослов'янською лексикою та визначати батьківщину як «отчество» або «отечество». До того ж в імперському просторі слово «отечество» поступово перетворюється на головний маркер для батьківщини.

У функціональному плані поняття вітчизни – це ціннісний орієнтир для засвідчення політичної лояльності, як в монархічних, так і республіканських

уявленнях. Проте якщо в першому випадку держава тісно пов'язувалася з особою монарха, то в другому зі статусом спільноти. Вийшовши із політичного простору Речі Посполитої у козацьких світоглядних засадах, вітчизна асоціювалася із важливістю спільноти. Натомість верховний правитель знаходився поза нею і їхньою вітчизною відповідно. Тому статус та святість помазаника Божого не поширювалися прямо на козацьку батьківщину, хоч при цьому християнські цінності активно перепліталися із уявленнями про рідну землю. Відстороненість та окремішність монархів від козацької спільноти спричиняла також до того, що їх не розглядали у статусі «батька» козацької батьківщини, проте неодноразово шукали у них батьківської опіки і порівнювали його владу із батьківською. У цьому статусі міг виступати головний представник спільноти – гетьман. Проте основне окреслення спільноти відбувалося, як правило, поняттями Війська Запорозького та народу руського. Поруч з ними поняття вітчизни доповнювало та розширювало уявлення про абстрактну категорію «свого» простору, краю чи панства.

Прямо не передбачаючи територіальних меж, поняття вітчизни вказувало на об'єкт, який їх мав. «Україна» та «Малоросія», виконуючи роль козацької батьківщини, вбиралися у шати цього поняття, однак поза тим, сфери їхніх значень могли розходитися і навіть перебувати в опозиції одне до одного. Незважаючи на практики окреслення кордону, не варто приписувати ранньомодерній спільноті звичний сьогодні спосіб уявляти власну землю у вигляді суцільної нерозривної лінії. Важливою просторовою характеристикою вітчизни є актуалізація єдності козацького простору. Для цього нерідко використовувалися природні географічні маркери, найважливішим серед яких був Дніпро. Поняття вітчизни, звичайно, було не єдиною можливістю для витворення спільної ідентичності, однак його можна вважати одним із вагомих компонентів у поширенні відповідних уявлень.

Однією з найпоширеніших метафор, що супроводжувала поняття вітчизни була родинна метафора. У цьому сенсі вітчизну могли розуміти як певну корпорацію «своїх», «братів», «рівних». «Містичне тіло» такої

корпорації, як правило, представлялося в образі спільної матері, про яку повинні піклуватися її сини. Однак, очевидно, таку родину потрібно розуміти у дуже широкому сенсі, як певну спільноту пов'язаних одне з одним громадян, а не кровних родичів. Безперечно, походження було важливим фактором при виборі політичної лояльності, проте не єдиним. Показово, що у ролі «синів» батьківщини могли виступати люди, які у територіальному, соціальному чи етнічному вимірах не були початково пов'язані з козацькою спільнотою. Проте топонім спільної козацької матері посилював уявлення про єдність козаків.

РОЗДІЛ 3. ПОШИРЕННЯ УЯВЛЕННЯ ПРО ЦІННІСТЬ КОЗАЦЬКОЇ ВІТЧИЗНИ

3.1. Виокремлення козацьких земель у річпосполитському просторі

У середньовічній Європі залучення до військової справи нижчих соціальних верств було звичним явищем. Згодом, отримуючи за свою службу додаткові права, вони поступово зближувалися з панівним станом. На руських теренах, як стверджує Наталя Яковенко, процес визнання за представниками боярства шляхетських прав завершився в кінці XV ст. [221, с. 17-35]. За метафоричним окресленням Сергія Плохія, козацька спільнота «спізнилася» з цим на 100 – 150 років [168, с. 228]. Разом з тим, престижність військового «промислу», здобуття «козацького хліба» та принагідна плата за участь у воєнних кампаніях приваблювали до козакування представників різних станів, у тому числі шляхетського [214, с. 135-147]. Незважаючи на це, «молода» спільнота загалом сприймалася за об'єднання, хоч і «рицарських», проте не «урожоних» людей. Тому навіть надання королівських привілеїв не інтегрувало їх до шляхетського стану, а навпаки виділяло в окрему специфічну соціальну верству.

Непевний статус Війська Запорозького забезпечував сприятливий ґрунт для конфліктних ситуацій. З одного боку, козаки були рицарями-оборонцями вітчизни, тому мали свої претензії на ті ж права що і шляхта. З другого боку їх не сприймали рівними шляхті, а отже і шляхетські права вони не могли отримати. Таким чином «зовнішнє» витіснення та «внутрішнє» невдоволення стимулювало до пошуку можливостей розширення власних прав.

Від початку протистояння Хмельницький пояснював свій виступ особистим конфліктом з Чаплинським та повсюдністю тієї соціальної «несправедливості», яка сталася з ним [25, с. 24]. Протиставлення «скривджених» та «кривдників» дозволяло гетьману аргументувати

правомірність своєї боротьби, охарактеризовуючи її спершу як «**wojnu domowu**» [25, с. 141]. Таким чином, у той час як представники шляхти звинувачували його у виступі проти батьківщини-Речі Посполитої, Хмельницький мав можливість будь-які шляхетські звинувачення у «зраді» розвернути у зворотній бік і «покласти» провину на своїх переслідувачів Романа Пешту, Даніеля Чаплинського, Миколу Потоцького, Олександра Конєцпольського, Ярему Вишневецького чи шляхетську спільноту загалом.

У риторичному арсеналі гетьмана були звичні для річпосполитської політичної культури кліше, у тому числі й ті, які включали апеляції до поняття батьківщини. Наприклад, у листі до короля 24 серпня 1649 р. Хмельницький звинувачував Чаплинського: «Jednak, iż żalu mego żadnym sposobem moderować nie mogę, którego jest przyczyną Czaplicki, śmiem w. kr. m., p. m. m. upraszać, aby on z świątobliwego dekretu w. kr. m., ponieważ on jest wszytkiemu złemu początkiem i przez niego tak wiele **ojczyzna** ucierpiała, szyję pod miecz dał» [25, с. 133]. У зверненні до мешканців Замостя 27 жовтня 1648 р. гетьман зазначав: «dla dwóch ladajakich ludzi, książęcia Wiszniowieckiego i chorążego koronnego, młodego ich rozumu, **ojczyzna nasza** wniwecz się obraca» [25, с. 72]. Козаки, згідно з гетьманськими аргументами, діяли «według praw naszych wojskowych... **w usługach Rzeczyptej**» [25, с. 28-29]. Тобто, гетьман зображував своїх сподвижників вірними слугами короля і Речі Посполитої, а той, хто порушував «наші» права, шкодив батьківщині.

Не виступаючи предметом обговорення, поняття батьківщини могло вільно замінюватися синонімічними за контекстом відповідниками. У листі до Адама Кисіля від 27 червня 1648 р. Хмельницький писав про припинення військових дій «nie życząc dalej zniszczenia i zguby **ojczyzny naszej**» [25, с. 51]. Перефраз цього риторичного кліше міститься також в гетьманському універсалі до козацького загалу від 2 грудня: «większej zguby **Rzeczpospolita** zawiódł, czego nie zyszyму» [63, с. 82]. Звернений і до опонентів, і до прибічників топос «згуби» відображав загальну настанову: внутрішня війна і

розбрат є негативним явищем. Тому гетьман старанно зображував себе її противником.

Пробуючи заангажувати трансільванського князя у конфлікт з «ляхами», під час безкоролів'я, Хмельницький у листі від 17 листопада 1648 р. пропонував йому стати патроном і королем «нашої» батьківщини: «*patronum et regem Poloniae, patriae nostrae*» [25, с. 84]. Вписання себе до політичного простору Корони Польської, поєднувалося із протиставленням символічного козацького «ми» до «польського народу»: «*quoniam Polona gens nimirum omnis atque universa contra nos inimicitiam et iram excitavit*» [25, с. 84].⁵ Мотив «лядської» шкоди спільній республіці гетьман послідовно прописує у своїх листах до Ракоція [25, с. 136, 138].

У листі Хмельницького до Адама Кисіля у травні 1649 р. гетьман писав про неможливість досягти миру, якщо його «вороги» готуються до війни: «*tylko o te proszę, abyś w. m. m. pan całości ojczyzny strzegł i żebyś swego sumienia nie zawiodł. Dla [...] tedy wiadomość, półkom swoim nie kazałem się ruszać, a jeżeli chorągwie nie ustąpią, każe we wszelakiej gotowości zostawać*» [24, т. 2, с. 612]. Таким чином, військові дії представлені як відповідь на «чужу» агресію, а не козацьку ініціативу. Мотивацією для адресата має бути загроза прямого зіткнення з козацькими військами. Як і у попередніх прикладах, звернення до «цілості вітчизни» було своєрідними бонусом, без прямого впливу на основний зміст повідомлення.

Потреби Війська Запорозького та народу руського традиційно поєднувалися із добробутом спільної батьківщини. У зборівських пунктах до короля «*o potrzebach Wojska Zaporoskiego*» 17 серпня 1649 р. п'ять із вісімнадцяти позицій стосувалися захисту православної церкви від унії, яка «*ustawiczna narodu ruskiego ucisków i Rzptej trudności przyczyna*». Серед іншого передбачалося повернення відібраних уніатами церковних володінь під контролем делегованого козацького полковника, із застереженням: «*A jeżeliby unijaci albo duchowni rzymskiego nabożeństwa i studenty albo urzędy,*

⁵ «весь польський народ проинявся проти нас ворожнечю і гнівом».

trybunalistowie, tak w Koronie, jako i W. Ks. Litewskim bronić mieli, tedy ci za wzruszycielów pokoju pospolitego a nieprzyjaciela **ojczyzny** poczytane być mają» [63, с. 53]. Як видно, пункти сконструйовані таким чином, щоб представити ворогів православної церкви за ворогів «народу руського» та усієї батьківщини – Речі Посполитої.

Із серії листів до коронного гетьмана Миколи Потоцького добре видно, як боротьбу за козацькі права гетьман поєднував із загальнореспубліканськими цінностями [25, с. 220, 221, 228-229]. В одному з них необхідність порозуміння протиборчих сторін він пояснював інтересами батьківщини: «staram się y to z Woyskie[m] Zaporowskiem, aby w tym landrze zostawała zawsze, w którym concepta et genita y miłosc między nami zjednoczyła. Strony postanowienia y umiarkowania w.m.p. toz rozumiemy, co y o nas, ze chcemy **dla Oycyzny miley** in vigore amicabili z w.m.m.p. zostawac, aby pokoy swięty zakwitnął y rozkrławil» [25, с. 231; 67, 139]. Актуалізація згадок про послуги чи службу на користь Речі Посполитої робила Військо Запорозьке не антагоністом, а борцем за відновлення внутрішньої справедливості в республіці. Зображаючи козаків невід'ємною частиною Речі Посполитої, гетьман використовував звичну республіканську риторику, яка передбачала можливість звернення до «вітчизни» для окреслення спільного зі шляхтою простору.

Поруч із виявами турботи про «свою» Річ Посполиту чи Корону Польську козацька канцелярія неодноразово засвідчувала до них і більш відсторонену позицію. Так, 21 грудня 1648 у листі до віленського підкоморія Іларія Чижа Богдан Хмельницький згадує про існування «między **nami a Rzplta** zawieruch i niezgód» [25, с. 87]. Пишучи про Зборівський мир, у листі царю 26 листопада 1649 р. Хмельницький зазначав: «... згоду с наяснейшим королем его милости польским и великим князем литовским и с **Речью Посполитою** учинивши, войска все распустились» [25, с. 150]. Варіація цієї ж формули про «покой подлинной с королем его милости и со всею **Речью Посполитою**» міститься в гетьманському універсалі Ніжинському полку 10 серпня 1650 р. [25, с. 184]. Тут помітна тенденція зображувати Річ Посполиту

за сторону в конфлікті з Військом Запорозьким, між якими ведеться війна і встановлюються договірні взаємини. Підібрані приклади показують, що такі риторичні характеристики не залежали від адресата та застосовувалося козацькою канцелярією задовго до початку переговорів про реальну зміну «природного» пана. Проте чи могли вони означати свідоме протиставлення «себе» до «своїї» ж батьківщини?! Набір риторичних штампів у розпорядженні гетьмана загалом не передбачав можливості правомірно представити воєнний виступ проти батьківщини без дескредитації власної справи. Оскільки розвиток думки у цьому напрямку суперечив основам світосприйняття, він був не можливим.

Отже, поняття Речі Посполитої, крім території та держави, позначало також спільноту рівних громадян, до яких козаки за своїм соціальним статусом не потрапляли. Можна помітити, що об'єктом протиставлення до Речі Посполитої послідовно виступало або узагальнене «ми», або поняття Війська Запорозького, яке не передбачало територіального виміру. Тож, очевидно, наведені приклади варто розуміти за ще один варіант вказівки на конфлікт між козаками та шляхтою, без прямої асоціації з батьківщиною. З другого боку, об'єднані одним терміном різні значення перетворювалися на цілісну сутність (єдине ціле). Тому виявлення антагонізму до шляхти могло створювати відповідні конотації й до інших іпостасей поняття. Однак, у козацькій кореспонденції послідовно зберігалася тенденція до їхнього розведення. Таким чином, коли мова заходила про вітчизну, козацька спільнота представляла Річ Посполиту «своєю», а коли про шляхетську корпорацію, – то могла опонувати до неї. З одного боку, таке розведення значень дозволяло правомірно представити свої вимоги «скривджених» у межах республіканської традиції, а з другого – безперечно послаблювало ефект переконливості в обґрунтуванні власної «правди».

Міцна асоціація між поняттями вітчизни та Річчю Посполитою, не заперечували можливості прописувати важливість турботи про Русь-Україну. Добробут частини, у даному випадку, означав також добробут цілого. Для

підкреслення власної регіональної ідентичності представники руської шляхти могли вказувати на Русь як на вітчизну без опозиції до ідеї Речі Посполитої, хоч, зазвичай, у таких випадках перевага віддавалася поняттю народу. Цю ж практику перебрали гетьман і представники Війська Запорозького, успішно адаптувавши її для риторичного обґрунтування «своїї правди».

Від часів перших військових перемог Хмельницького 1648 р. у козацьких текстах раз у раз з'являлися вказівки на те, що сфера їхніх інтересів пов'язана або з абстрактним «нашим» простором, або з Україною-Руссю. Запевняючи короля у вірності Короні Польській та готовності до послуг Речі Посполитій, у листі від 12 червня 1648 р., Хмельницький зазначав про військову кампанію Миколи Потоцького: «na nas na Zaporozie nastąpił z wojskiem i **Ukrainę** splądrował, chcąc nas i imię nasze kozackie wykorzenic albo z **ziemi** wygnać» [25, с. 34]. Дещо перефразувавши цю ж ситуацію Хмельницький описував князю Домініку Заславському: «wniwezc wszystek **kraj nasz** splądrowawszy, chcąc i imię nasze, nad wolą jego królewskiej mości i Rzeczypospolitej, wykorzenić, musiało się to stać z wielkiej niewoli naszej, co daj panie boże, aby już na tym dosyć» [25, с. 47]. Зіставивши обидва фрагменти помітно, що поняття «нашого краю» та України для гетьмана тут були взаємозамінними. Разом з тим, оскільки подібні згадки були орієнтовані на відгук у короля та шляхти, очевидно, «наш край», Україну, Хмельницький розумів як частину річпосполитського простору.

На початку 1649 р. Військо Запорозьке заявило про розширення своєї представницької позиції. Дослідники неодноразово звертали увагу на слова Хмельницького про готовність виступати не тільки за свої та військові інтереси, а й за потреби «усієї Русі», нібито сказані ним на переговорах із польськими комісарами на чолі з Адамом Киселем у Переяславі в лютому 1649 р. та зафіксовані в щоденнику львівського підкоморія Войцеха Мясковського [112, т. 8. с. 122-156; 168, с. 283-301]. Переказ чужих слів у джерелі був приправлений значною долею пліток та перебільшень. Проте безпосередньо у козацьких пунктах-вимогах від 24 лютого також можна помітити бажання

збільшити власні повноваження [21, т. 2, с. 111]. Звинувачуючи Ярему Вишневецького у розгортанні воєнних дій, гетьман зазначав: «*My żadną miarą z nim żyć i w **Ukrainę** go puścić nie chcemy, i wojna być musi*» [63, с. 51]. Такого роду заяви, можна припустити, спиралися на відчуття власної сили, яка забезпечувала можливість контролювати Україну, не пускаючи до неї «своїх» ворогів. Вона ж дозволяла закріпити «відвойовані» території за собою та розширити управлінські повноваження гетьмана, загалом не конфліктуючи з ідеєю Речі Посполитої.

Після Зборівських домовленостей 1649 р. Військо Запорозьке отримало під своє управління території трьох воєводств Київського, Чернігівського та Брацлавського. У другому пункті декларації короля про особливості укладання козацького реєстру окреслювалися межі козацьких земель та зазначалося: «вольно еднан з них тому, который хочет быти в козацтве, без гамоваия панского выйти зо всею маестностю на **Украину**, который буде до реестру принятый» [16, т. 3, с. 415]. Узаконювання в просторі тісно пов'язувало «козацтво» з Україною. Навіть більше, гетьман і Військо Запорозьке, по суті, отримали території для господарювання з можливістю впровадження власного адміністративного поділу та управлінської ієрархії.

Декларація королівської волі та договірні пункти легітимізували управлінську компетенцію Війська Запорозького в Україні. Наближення «польських військ» до «нашого краю» Хмельницький сприймав як порушення домовленостей [25, с. 143]. Водночас розширення козацьких прав у домовленостях з королем та шляхтою за головну мету мало забезпечення спокою в Речі Посполитій. Отримавши управлінські можливості в українському просторі гетьман, по суті, мусив тепер стримувати наростання антагонізму до колишнього «ворога», наказуючи не перешкоджати поверненню панів до власних маєтків [25, с. 179, 181]. Як слуги короля і Речі Посполитої гетьман з Військом Запорозьким, по суті, мусили забезпечити на «своїй землі» річпосполитський уклад.

Хоч поняття України мало помітну територіальну сутність, воно могло бути використане також для окреслення її мешканців. У листі до шляхти Волинського воєводства 1 листопада 1650 р. Хмельницький вказував на порушення шляхтою домовленостей з козаками та зазначав: «Ale gdy nas doszła wiadomość o obozie polskim, musieliśmy tak znowu do kupy się gromadzić, za którym poruszeniem znowu **wszytka Ukraina** powstała i na niektórych miejscach od pospólstwa, a nie od kozaków, nastąpiły zabójstwa, mimo nasze surowe zakazy» [25, с. 193]. У даному випадку «вся Україна» подібно до концепту «вся Річ Посполита» виступала у ролі активного політичного суб'єкта. Повстаючи проти польських військ, вона проявляла своє незадоволення, а отже висловлювала політичну волю спільноти. Така здатність до повстання «України» дає підстави розглядати її тут як синонім «народу». В кінці цього ж листа козацька сторона декларувала необхідність спокою в спільній вітчизні від імені народу руського та Війська Запорозького: «Oświadczamy się zatym panem bogiem, iż wiernego poddaństwa naszego k. j. m., p. n., dotrzymać gotowiśmy, gdy też nam **prawa i wolności, wszystkiemu narodowi ruskiemu od królów polskich poprzysiężone i Wojsku Zaporoskiemu** za ich krwawe zasługi nadane, dotrzymane będą. Zaczym **pokój w ojczyźnie pożądaný**, z obu stron nienaruszenie zachowany zostając, tak **króla, p. n. m., jako i wszystką Rzptą** ucieszy» [25, с. 194]. Хоч така форма подачі загального «ми» стала звичнішою для представників козацької спільноти, апеляції до концепту України-Русі, як видно, також були прийнятними.

У цьому сенсі козацькі практики наслідували звичні шляхетські прояви руського регіонального патріотизму в Речі Посполитій, де також перевага віддавалася концепту народу, який тісно переплетітася з концептом Русі. Проте, якщо шляхетський проект руської ідентичності був більш інклюзивним (допускав інтеграцію представників різних християнських конфесій), то козацька редакція нерозривно пов'язувала її з православною ексклюзивністю. Це відкривало «нові» можливості для риторичних маніпуляцій та протиставлень. У тому ж таки зверненні до шляхти серед причин порушення

спокою Хмельницький зазначав: «**mimo postanowione pod Zborowem punkta, sejmem nam stwierdzone od majestatu najjaśniejszego k. j. m., p. n. m., i wszystkiej Rzptey, wiara nasza prawosławna grecka**, nie tylko nie jest całe uspokojona, ale w opreszej jeszcze większej zostaje, a **dotąd ta klótnia nie ustanie, pokąd Rus, jako od wieku bywała, nie będzie**» [25, с. 193]. Наголошуючи на споконвічній православній сутності Русі, гетьман також писав: «Miła nam **ziemia nasza ojczysta, ale wiara przyrodzona milsza być musi**, za którą zawsze umieraliśmy ochotnie. A teraz **doma** gwałt się **nam** dzieje. My, nie daj tego boże, nikomu nie chcemy żadnego naruszyć bezprawia, własności tylko **naszej ruskiej domawiamy** się, z **naszych cerkwi unia, która nigdy nie bywała**, aby była zniesiona i żeby **nam** cerkwie **nasze** wszystkie i dobra cerkiewne, które jeszcze zostają w niewoli, oddane były **narodowi ruskiemu prawosławnemu**. A z ich mciów, kto chce i jako chce, niechaj wierzy, **nam** nic do tego, **my się swego, nie cudzego upominamy**. A panowie unitowie cudzego, co posiadli przez gwałt, żeby ustąpili, bo książęta i panowie **zacni ruscy**, przodkowie waszmościów, **naszych** mciwych panów, i przodkowie **nasi**, dobrzy molojcy, dobrali się, wolności królów panów **naszych** i Rzptej i wiary świętej greckiej bronili, i gardła swe pokładli. **Polskie a ruskie Wojska Zaporoskie** stawały, a nie uniackie, o tych i słyhać nie było» [25, с. 194]. По-перше, в структурі ціннісної ієрархії документу православна віра «przyrodzona» поставлена вище ніж «ziemia nasza ojczysta». По-друге, віра виступає тут характерною ознакою Русі та народу руського, які вказують на одне й те саме, представляючи адресатові «нас». По-третє, ратуючи за «вспокоєння» віри, гетьман прямо протиставляв уніатів до поляків і руських Війська Запорозького, чим ще більше підкреслював неможливість їхньої появи серед «своїх».

Після невдалої для козаків Берестецької битви з юридичного боку козаки втрачали свої лідерські позиції в контролюванні України. Із трьох воєводств, отриманих у Зборові, в підпорядкуванні гетьмана і Війська Запорозького лишилося одне Київське. Однак навіть в ньому козаки мушили потіснитися зі шляхетських добр у королівські [48, т. 1, с. 598-599]. В

історіографії поширена думка, що, Білоцерківські домовленості, зрештою, не влаштовували ні козацьких, ні шляхетських представників, проте, вони давали можливість зібратися з силами для подальшої боротьби.

Після послаблення на певний час своїх позицій, тон гетьманських звернень до «польської» сторони, і до того, як правило, виважений, став більш стриманим та обережним. Хмельницький писав про вірну службу на благо Речі Посполитої [25, с. 229; 73, с. 518-519]. Дипломатична позиція гетьмана дозволяла йому пов'язувати безпосередньо козацькі інтереси з добробутом для «всієї» України-Русі. У листі до Яна Казимира від 25 лютого 1652 р. він прописував згубність наслідків соціального конфлікту та зазначав, що «**nigdy nie uspokoi się Ruś**», доки не буде стримане коронне військо та «засилля» шляхти. В інакшому випадку конфлікт міг поглибитися до того, що «**Ruś Rusi wojować**» не тільки на свою згубу, а й на біду Корони Польської [25, с. 251]. Такі формулювання, з одного боку, засвідчували турботу про загальні річпосполитські цінності, а з другого – вказували на збереження козацької амбіції й далі говорити від імені Русі, навіть у конфлікті з її шляхетським баченням.

Представники «польської» сторони, очевидно, зчитували претензії Війська Запорозького на представництво України-Русі та могли користуватися цим, коли хотіли здобути його підтримку. Наприклад, Гієронім Радзівський, колишній коронний підканцлер, який внаслідок конфлікту з королем став вигнанцем із Речі Посполитої, 30 травня 1652 р. пропонував Хмельницькому союз із Швецією. Описуючи спільні дії проти Корони Польської, він обіцяв гетьману визволення України: «**tak waszmosci Ukraina cale by Woysku Zaporozskiemu w prędkim czasie oswobodzona była**» [48, т. 3. с. 164]. Стимулюючи козаків до боротьби автор пропонував їм свободу України поставити вище добробуту Речі Посполитої. Безперечно, така згадка є кон'юнктурною, проте вона показує розуміння козацьких амбіцій в таборі їхніх опонентів.

Разом з тим, для річпосполитської шляхти вкрай важливим було зображувати «козацьку» Україну складовою частиною «свого» простору. Хоч проблеми із контролем власних маєтностей з часом тільки поглиблювалися представники «втрачених» воєводств продовжували збиратися за межами козацьких територій і позиціонувати себе як київську, чернігівську та брацлавську шляхту. До кінця XVII ст. акти сеймиків через відсутність доступу до «своїх» міст доводилося записувати в «чужі» гродські книги [24, т. 2, с. 603; 48, с. 576-579; 195, с. V]. За відсутності інших можливостей таке рішення підказував сам принцип організації Речі Посполитої. Для того, щоб лишатися шляхтою та користуватися відповідними правами, потрібно було володіти землею. Без власності в інших регіонах для збереження свого статусу «вигнанці» залишали за собою претензії на «українні» маєтності. Іншим виходом із ситуації, до якого згодом вдався Юрій Немирич, був перехід на службу до Війська Запорозького. Однак, через конфлікт соціальних ідентичностей або у зв'язку з життєвими обставинами для багатьох такий варіант лишався неприйнятним.

Отже, незважаючи на те, що Хмельницький послідовно називав своєю вітчизною Річ Посполиту, в обґрунтуванні свого виступу він концентрував увагу на інших категоріях, як то порушення козацьких прав та привілеїв чи релігійний тиск на православну церкву. Вони склали основу для невпинного наростання антагонізму до «ляхів» та згуртуванню козацької спільноти проти спільного ворога. Складається враження, що поняття вітчизни для українського козацтва перебувало на задньому плані поступаючись місцем важливішим проблемам. Проте, якщо виникала необхідність порозумітися зі шляхтою, представники Війська Запорозького з легкістю могли подати себе частиною спільного політичного простору Речі Посполитій. Перемоги Хмельницького уможливили розширення представницької позиції Війська Запорозького, яке все наполегливіше виступало не тільки від свого імені, але й від імені «народу руського» або «усієї» Русі-України. Впровадження козацького управління в просторі Київського, Чернігівського та Брацлавського

воєводств міцно пов'язувало їх з Військом Запорозьким. Це, зрештою, уможливило відрив «козацької» України від політичного тіла вітчизни – Речі Посполитої.

3.2. Зображення Русі-України до московської сторони

Шукаючи зовнішнього союзника, Хмельницький вже в 1648 р. пробував досягти порозуміння з московським царем. Спілкування з представниками «іншої» політичної культури вимагало пошуку точок перетину спільних інтересів. Тож, у листах до «московської» сторони Богдан Хмельницький в інакший спосіб розставляв риторичні акценти, ніж у зверненнях до представників Речі Посполитої. Замість апеляцій до козацьких прав у республіці, гетьман головну увагу зосереджував на необхідності захисту православних від «лядської» несправедливості і підступності, періодично вказуючи на бажання козаків мати єдиновірного православного правителя у «своїй» землі.

У спілкуванні з «московю» успішно себе проявило розширення політичних амбіцій козацької спільноти та перебирання на себе представницької функції православного «народу руського». Якщо у листах до «польської» сторони це дозволяло інтегруватися до спільного тіла Речі Посполитої, то у зверненнях до «московської» почало насичуватися новими контекстами, у яких республіка поставала в ролі зовнішнього «неприятеля» православної Русі. Наприклад, у листі до хотмизького воєводи Семена Болховського від 29 липня 1648 р. Хмельницький зазначав: «с **Пулці** пишут до нас, просячи о мир і о вгоду, а тут по ближних городох, где **наша Рус православнії християне** живут, імаючи стинают і rozmaитії муки и попув, духовних наших, на паль збивают» [25, с. 65]. Згадка про «нашу» православну Русь у даному випадку, очевидно, вказувала на її пов'язання з козацькою спільнотою, якій загрожувала шляхетська «Польща». Наголос на релігійній

спорідненості дозволяли Хмельницькому одночасно зображувати «ляхів» і «нашими», і царськими «неприятелями» [25, с. 95].

Прохання про зверхність московського царя збагачувалися широкими окресленнями козацької рицарської спільноти як «християн», «народу православного» чи «всієї Русі». Наприклад, у листі від 3 травня 1649 р. Хмельницький зазначав: «**нас** под милость и оборону свою и **всю Русь**, ныне по милости божий против ляхов совокупляющуюся, возьми. А **мы** вси единостайне, сиречь едиnodушно, готовы умирать за ваше царское величество и с нанижайшими послугами **нашими рыцерскими** вашему царскому величеству покорно ся отдаем» [25, с. 118]. У збірнику документів 1954 р. цей лист інтерпретовано за прохання «о воссоединении Украины с Россией» [21, т. 2, с. 177]. Та вже у виданні Івана Бутича 1961 р. акцент було зміщено на виокремлення декларованого Хмельницьким бажання: «щоб цар став володарем України» [25, с. 117]. Справді, з контексту зрозуміло, що під назвою «Русь» мається на увазі руський простір Речі Посполитої, об'єднаний у боротьбі з «ляхами». Саме його пропонується взяти під захист московському царю. Про московський простір мова, очевидно, не йшла, оскільки цар і так був його володарем.

Як це не дивно, апеляції до віри та «народу руського» дозволяли Хмельницькому також аргументувати необхідність протекції турецького султана. У листі від 27 листопада 1651 р. він писав: «to jest i samej woli boskiej, aby **naród ruski wolny od niewolej polskiej** zostawal. A ze wszystka Grecja hołduje waszej carskiej [mości], panu memu miłościwemu, tegoż i **wszystka Ruś** codzien zyczy sobie, która jednej wiary z Grekami będąc i od nich swój początek mając, być mogła pod władzę waszej cesarskiej mości, pana mego milosciwego» [25, с. 233]. Використання одних і тих самих категорій як до московського царя, так і до турецького султана показує, що необхідність пошуку зовнішнього протектора вже сама по собі зумовлював зображення козацької спільноти головними представниками «всієї» Русі в протиставленні до «польського» ворога. Проте, оскільки листування з «московською» стороною

краще розібране в історіографії та мало наслідком зміну «природного» пана, нерідко, щирості використаним у ній кліше, довіряли більше, інтерпретуючи за популярні настрої.

Крім релігійної спорідненості, апеляції до «Русі» актуалізовували також можливість знаходження порозуміння у спільному минулому [122, с. 28-30]. Для досягнення більшого ефекту паралельно зі згадками про «Русь», Хмельницький починає використовувати «уточнений» варіант цієї назви – «Мала Русь» (Мала Росія, Малоросія). В історіографії існують кілька версій про початкові сенси цього терміну. Михайло Грушевський припускав, що на зразок «Малої Греції», він повинен був позначати основну та первинну «Русь» на противагу «Великій», яка вказувала на розширену ойкумену [111, с. 78]. Натомість Олександр Соловйов вважав, що мова йшла про окреслення територіального масштабу [184, с. 36]. Незважаючи на такі відмінності трактувань, більшість дослідників сходяться у думці, що популяризація терміну була політичною ініціативою козацької старшини та українського духовенства.

Термін Малоросія вживався церковниками для адміністративного окреслення від XIV ст. Сергій Плохій зазначав, що перші згадки про символічну єдність Русі, а згодом прямі вказівки на спорідненість мало- та великоросіян використовували, як правило, представники «народу руського» в Речі Посполитій у чолобитних до московського царя [168, с. 369]. Надавши політичного виміру церковному терміну, Хмельницький створював для адресата пропозицію, яка мусила б знайти у нього відгук. «Нагадування» таким чином царю, що той є правонаступником києворуських князів, поруч з іншими пошуками порозуміння, давало Хмельницькому можливість заручитися його підтримкою у військовому протистоянні з «ляхами».

Зображення Малоросії царською спадщиною не заперечувало уявлення про неї як про «наш» козацький простір. Наприклад, у листі від 23 березня 1653 р. гетьман прохав у царя військової допомоги проти «ляхів», «чтоб есми хотя украинных домов божиих и самой столицы Киева, також части сие

Малые Руси нашия, могли оборонить и впредь им не подавали в поруганье» [25, с. 286]. Тобто Малоросія могла паралельно зображуватися у двох іпостасях: з одного боку як «його» царська отчина, з другого – як «наша» козацька земля.

Разом з можливістю говорити від імені України, Русі або Малоросії поруч з усвідомленням власної сили зростання антагонізму до «ляхів» та фактичне «господарювання» на українських землях поступово відкривали перед Військом Запорозьким нові політичні горизонти. У переддень Переяславської ради «московський» адресат поступово перетворюється на головного «зовнішнього співрозмовника» для представників Війська Запорозького. Тому започатковані Хмельницьким практики ставали загальноприйнятою нормою. Широка представницька позиція гетьмана з Військом Запорозьким з тісною прив'язкою до простору «усієї» України-Русі уможливила перехід з **«городами их и з землями»**, як про це зазначалося на земському соборі, під руку московського царя [21, т. 3, с. 413]. З початку 1654 р. у зверненнях до московської сторони Хмельницький уже послідовно прописував у титулі монарха його статус самодержця «всієї» Великої та Малої Росій [25, с. 316-617]. Грушевський про це писав: «Титул «всеї Великої і Малої Росії», так би сказати, піднесено московському цареві від України» [111, с. 78]. Нова варіація замістила в титулі царя згадку про його статус самодержця «всея Росії». Виокремлення таким чином Малоросії дозволяло представляти її окремим об'єктом зі своїми правами та особливостями.

Зміна протектора, у свою чергу, не означала зміни республіканського свідогляду в якому зросли та соціалізувалися представники козацької спільноти. Особливі управлінські права, «відірвання» від політичного тіла Речі Посполитої та загальна можливість розпоряджатися простором, вірогідно, ще міцніше пов'язували його із козацькою спільнотою. У наказі 21 березня 1654 р. козацькому посланцеві до Москви Филону Горкуші Хмельницький зокрема зазначав: «Буде учнут говорить: для чего гетман ко государю не ехал? Сказать, что нельзя, потому что **вся Украина** ни во что б пошла» [25, с. 335]. По суті,

відмова «предстати пред світлі царські очі» пояснювалася нагальною потребою військових дій. Разом з тим, використана при цьому згадка про Україну зображує її як важливий самостійний ціннісний об'єкт, турбота про який була важливішою за зустріч з монархом. У московській політичній культурі такого роду категорії мали велику залежність від особи «государя». Використання Хмельницьким подібних формулювань вказували на його мислення у категоріях «рідної» республіканської політичної культури. Гетьман до певної міри адаптував їх під «нові» реалії. Та вони, все ж, раз у раз з'являлися не тільки у внутрішніх козацьких справах, а й у зверненнях до московської сторони.

Те саме можна сказати також про інші способи окреслювати козацький простір без конкретизації назви. Наприклад, у листі від 25 травня 1654 р. Хмельницький прохав царя підтвердити привілеї Київського Михайлівського монастиря, зазначаючи: «права, привилея, свободы и все добра, которые тому месту святому из веков от благочестивых князей и панов российских и от королей польских наданые суть, по прежнему обычаю **нашие земли**, твое царское величество изволил утвердить и укрепить на веки» [25, с. 351]. Пояснюючи монарху, що є у звичаях «нашої землі», гетьман виступав у ролі її представника. Очевидно, мова тут йшла не скільки про обмежену кордонами територію, як про простір політичної спільноти зі своїми нормами та правилами. Подібно до поняття України з попереднього випадку категорія «нашої землі» могла зображувати в ролі козацької цінності. У листі від 1 липня 1654 р. Хмельницький повідомляв царя, що розмовляв з Бутурліним про те «как бы нам, Войску Запорожскому, и ратным людем твоего царского величества дела оберегати и **землю нашу**» [25, с. 366]. Пишучи царю 19 липня 1654 р. про неможливість укласти повний перелік козаків, Хмельницький зазначав: «войско на многие части разделено и иные казаки на Запороже, иные на Кадаку, иные с нами в войску, иные паки оберегают **землю нашу**» [25, с. 373]. Очевидно, що в обох випадках мова йшла про загальну цінність козацького простору. Хмельницький міг вказувати на один і той самий простір

і як на «**твоего царского величества города украинные**», і як на «**Украины наши**» [25, с. 384]. У часи встановлення перших контактів «царські города» означали простір підконтрольний московському монарху, не пов'язаний з Військом Запорозьким [25, с. 117, 150]. Згодом, пропозиція царю ролі спадкоємця києворуських князів у правах на Київ та Малоросію, а також підпорядкування йому уможливили маркування у такий спосіб козацького простору [25, с. 383, 385, 391, 407, 566]. Разом з тим, «города» нерідко також маркувалися як «наші», тобто козацькі [25, с. 326, 344, 384, 395, 398].

Враховуючи особливості політичних практик у зверненнях до московської сторони, представники козацької спільноти, як правило, не зверталися до поняття вітчизни. Проте в історіографії відомий один яскравий «виняток», який неодноразово привертав увагу дослідників. Зі слів грецького купця Перфірія Зеркальника, відомих у записі московських канцеляристів, в лютому 1652 р. Іван Виговський нібито запевняв його: «И ныне де сколько их мочи ни будет, а против неприятелей своих стоять они будут, а **отчизны** своей и церковей Божиих не отстанут» [21, т. 3, с. 199]. Френк Сисин вважав, що ця згадка – одне з перших відомих використання представниками козацької спільноти слова «отчизна» «в сенсі українських територій як батьківщини» [175, с. 9]. Сергій Плохій, натомість, припускав, що «московський» запис слова «отчизна» міг актуалізовувати поняття спадку та власності [167, с. 269]. Проте у парі із «церквами Божими» його представлено суспільною цінністю для усього козацького загалу. Навряд чи представники московської політичної культури використали б такий нетиповий для них риторичний прийом, видозмінюючи текст при записі. Протиставлення «суспільної» цінності «неприятелям-ляхам» відповідає поширеному на той час уявленню про Україну як козацький простір. Разом з тим, цей же фрагмент можна пояснити способом представити винуватцями конфлікту представників шляхетського загалу, а козацьку спільноту – борцями за відновлення спокою у спільній батьківщині, Речі Посполитій. Щоправда, у зверненні до «московської» сторони, козацька канцелярія про «спільну» з «ляхами» батьківщину воліла не зазначати. З

другого боку, не забуваймо, що ці слова адресувалися не до Москви, а до грецького купця, якому ситуацію могли змальовувати інакше.

Слова Виговського дійшли до нас в опосередкованому вигляді. Тому на них могли накладатися переінакшення при кожному відтворенні, які сьогодні відслідкувати практично неможливо. Наприклад, словом «отчизна» могло замінити термін «Річ Посполита», а не «Україна» чи «Малоросія». Зміна могла відбутися і при передачі слова «своєї». Адже варто тільки його замінити на слово «його» – і перед нами буде відсилка до іншої політичної парадигми. На той момент Хмельницький уже використовував представлення Малої Росії за політичну спадщину московського царя. Крім того, повідомлення купця, цілком вірогідно, могло передавати суть почутого без збереження первинної лексики. Тому наведені слова могли відображати мовні практики «посланця» та його сприйняття ситуації, а не представників Війська Запорозького. Пояснень може бути дуже багато, проте віддати перевагу якомусь із них за відсутності додаткових відомостей украй проблематично.

Турбота про «свій» простір, якими б термінами його не позначали, чи «города і землі», чи «Малоросія», чи «Україна» були дуже подібні до згадки про вітчизну у річпосполитській політичній культурі. Подібні формулювання нагадували ті, які містилися у текстах руської шляхти для підкреслення свого річпосполитського регіонального патріотизму. Перебравши способи представлення руської шляхти для козацької спільноти, гетьман з Військом Запорозьким зображували «свій» простір загальною цінністю. Проте безпосередньо слово «отчизна», його варіації та переклади міцно асоціювалися ще з поняттям Речі Посполитої.

3.3. Повернення Війська Запорозького до Речі Посполитої

Перебирання козацькою спільнотою на себе повноважень представляти «Русь» та відстоювати її інтереси у зверненнях до «польської» сторони відповідало шляхетським риторичним практикам. Тому виказування турботи

про Україну-Русь цілком узгоджувалося із засвідченням вірності загальній вітчизні, Речі Посполитій. Згадки про батьківщину майже зникають з гетьманської кореспонденції, відомої сучасній історіографії, відколи Хмельницький налагодив тісні дипломатичні контакти з московським царем. Однак таке враження може бути наслідком не стільки зміни світоглядних засад представників Війська Запорозького, як зменшення масштабу гетьманського листування з представниками «польської» сторони та поганого стану збереження такого роду джерел загалом. Тісна ж взаємодія з «іншою» політичною культурою передбачала необхідність підлаштування, тобто пошук та висунення на перший план «інших» політичних категорій.

Під зверхністю московського царя гетьман з Військом Запорозьким продовжували активні військові дії проти Речі Посполитої. Відокремленість та протистояння віддаляли козацьку спільноту від неї. У зверненнях до мешканців обложеного Львова, які знаходилися по ту сторону барикад, Хмельницький 13 жовтня 1655 р. пояснював свою військову ініціативу небезпекою наступу на Україну військ коронних та різних станів Речі Посполитої, тож «ми» мусили «здоров'я наше» боронити [25, с. 451]. Такі окреслення вказували на міцну асоціацію українського простору з козацькою спільнотою. При цьому місця для представників Речі Посполитої у ньому вже не лишалося. Тож їхній прихід розцінювався як зовнішня агресія.

Тим не менш, звична манера представляти козацьку спільноту частиною спільної батьківщини знову стає актуальною у дипломатичному зближенні з «польською» стороною в кінці гетьманування Хмельницького 1656-1657 рр. Пишучи до комісарів Речі Посполитої 6 лютого 1656 р., Хмельницький зазначав: «cokolwiek teraz w Rzpltej stało się, nie z naszej przyczyny; gdyż ktokolwiek jaśnie w to wierzy, prawdę miłujący, musi przyznać, że nie my koronę panu z głowy zdjęli, jedno ci, o których w.m.m.p. sami dobrze raczycie wiedzieć, iż teraz **pan ojczysty** musi przez radę i niobaczność ich exilium pati. **Nie odłączywaliśmy się nigdy siłami naszymi.** Ufając w łasce **w.kr.mśc i Rzpltej**, aż do tych czas spodziewając się, że w amnistia wszystkie rzeczy

opusciwszy, a obopólnemi rękami nieprzyjacielem odpór dawać będziemy. Ale wiedząc o radach niektórych z w.w.m.m. panów i umyślie takim, że nie odpuszczać, ale raczej extirpować **bidną Ukrainę**, która zawsze tarczą **Koronie Polskiej** była, musieliśmy, P. Boga wzięwszy na pomoc o sobie i o posiłki się starać, jakoż jako to P. Bogu i wszystkim narodom, że lubo P. Bóg nam z miłości i przejrzenia Swego Bozkiego wszelkie rzeczy wojenne w ręce podawał. Nie chcąc **jednak do ostatku ojczyźne zniszczyć**, zawsze z wojskami powracaliśmy i teraz upadku wszelkiego na **Rzplłt** żałujemy» [24, т. 4, с. 42-43]. Така ретроспектива після тривалого соціального конфлікту, військового протистояння та навіть зміни «природного пана» відкривала можливість до суттєвого переосмислення ситуації. Незважаючи на обвинувачувальний тон листа, Хмельницький звертається до тих риторичних стандартів, якими обґрунтовував свою позицію у перші роки свого виступу. Він засвідчував вірність королю і Речі Посполитій, звинувачуючи у її занепаді шляхту, проти якої виступав, і яка тепер змінила собі «природного» пана. «Бідну Україну» представлено ціннісним орієнтиром, який у відповідності до шляхетських риторичних зразків вписано до політичного тіла загальної вітчизни. Подібного ефекту досягнуто також у листі Хмельницького королю 7 березня 1656 р., де крім засвідчення вірності монарху, гетьман згадує «o podźwignieniu **zachwialej ojczyzny**» [24, т. 4, с. 45]. Відображаючи загальний мотив вписування козацької спільноти до річпосполитського простору, у латинському перекладі листа батьківщину названо «нашою» [25, с. 475]. Окреслення спільних цінностей відкривало можливість для порозуміння політичним опонентам.

А втім, згадки про батьківщину-Річ Посполиту не заважали Хмельницькому відмовляти королю в допомозі [24, т. 4, с. 48], а в листах до царя використовувати риторичні «нововведення» останніх років [25, с. 502]. Налагоджуючи дипломатичні зносини з Річчю Посполитою через королівського делегата, Казимира Беневського, гетьман повідомляв московському монарху про «хитрості» і «неправди» спільного ворога та неможливість того, «чтоб мы с ляхами учинились по прежнему **в совете и в**

соединение» [25, с. 566]. Натомість королю він схвально тлумачив прагнення до порозуміння [25, с. 575-576]. Іван Виговський у листі коронному канцлеру Стефану Корицинському висловлював надію, що вони допоможуть у подоланні «**opłakanego wewnętrznego zamieszania**» [48, т. 3, с. 238]. Самому ж посланцю гетьман писав 9 липня не вірити наклепам ворогів «**dla całości zachowania Rzplty**» [25, с. 605]. Паралельно Виговський давав власні запевнення в успішності переговорного процесу, який пройшов «**do ojczyzny bez wszelkiego przenagabania**» [48, т. 4, с. 100]. Тобто козацька канцелярія враховувала особливості різних політичних культур, очікування адресатів та намагалася маніпулювати ними, з огляду на потребу моменту.

Довгий час в історичній науці Івана Виговського через зміну протектора та «пропольську політичну орієнтацію» вважали своєрідним антагоністом «промосковського» Богдана Хмельницького. Проте в 1990-х рр., коли відпала необхідність слідувати ідеологічним радянським канонам, відкрилася можливість переосмислити усталені стереотипи [222, с. 230-304]. Фактично переговори з Беневським дісталися Виговському в спадок від попередника. Заангажований до цієї справи раніше, він продовжив у звичному ключі засвідчувати лояльність королю і Речі Посполитій, час від часу використовуючи для цього концепт спільної батьківщини. Така стратегія знайшла своє відображення у формулюваннях Гадяцьких домовленостей у вересні 1658 р. Незважаючи на пізніші обмеження та уточнення, наскрізну думку козацьких пропозицій відображала формула: «**w spólnej ojczyźnie spólne praerogatiwy**» [64, с. 49].

Оперування річпосполитськими риторичними стандартами, разом з тим, не вирішувало соціальних проблем в основі козацько-шляхетського протистояння. Традиційно, право говорити від імені «народу руського» лишалося за шляхтою. Тому приміряння на себе цієї ролі козаками раз у раз нашттовхувалося на спротив з боку Речі Посполитої. Визнати рівність спільнот було не можливо в межах усталених норм. Прийняття Гадяцьких пунктів у запропонованому вигляді суперечило б принципам самого існування

республіки [229; 231; 232; 236; 246; 256; 273]. Очевидно, основа «прихованого» конфлікту між сторонами зводилася до різного розуміння «спільних» цілей. Якщо для козацької спільноти Гадяцькі домовленості символізували визнання власних прав та рівності, то для шляхетської корпорації йшлося про відновлення попереднього усталеного порядку речей, у якому цієї рівності не було. Навіть формальне повернення Війська Запорозького до тіла Речі Посполитої не передбачало його соціальної інтеграції.

Як під час переговорного процесу з «ляхами», так і після їхнього успішного завершення, Виговський довгий час не виключав можливості порозуміння з царем. У дипломатичних зверненнях до «москви» козацька канцелярія використовувала ті ж риторичні стандарти, які попередньо уже зарекомендували свою ефективність [16, т. 3, с. 495–496, т. 4, с. 3, 9, 4–6, 12 – 13, 29, 37–38, 51, 72–73, 78, 88–89, 92, 105, 121–123, 167–168, 170–172, 178–180, 183–188, т. 7, с. 196–197, 215–218, 245–246, 280, 292–293, т. 11, с. 811–816; 24, т. 4, с. 162–165, 174–175, 369; 28, ч. 1, с. 92–93; 48, т. 3, с. 285–287]. Зокрема гетьман все ще міг згадувати про потреби «нашої» України або Малої Росії «єго царського величества» [16, т. 4, с. 178–179]. Важливою темою його кореспонденції була боротьба з «міжусобицею» у Війську Запорозькому. Бездіяльність царя у забезпеченні внутрішнього спокою Малоросії Виговський навіть включив 21 січня 1659 р. до свого пояснення причин зміни зовнішнього протектора [16, т. 7, с. 280]. Незважаючи на риторичні самообмеження та використання загально прийнятих стандартів, відмова московському володарю у зверхності задля подолання внутрішнього конфлікту ставила добробут України-Малоросії вище політичної лояльності монарху. Така позиція не була сумісною із московською політичною культурою, де дотримання вірності царю не оспорювалося іншими ціннісними категоріями.

У зверненнях до внутрішнього адресата Виговський, як і у листах до «московської» сторони, міг пов'язувати вирішення питання «о успокоении **земли нашей**» з компетенцією царя [16, т. 7, с. 218–219]. До козаків

Полтавського полку та запорожців 14 травня 1658 р. гетьман писав, що його військові дії «на усмирєніє и возвращєніє людей своевольных» відповідають царському указу, який «ни на какіє **своеволи** не дает поизволеніє, но **в любви и соединєніи** под нашим послушанієм жить всему товариству повелевает» [16, т. 4, с. 119]. Боротьба за внутрішній спокій підкріплена волею царя ефективно позбавляла гетьманських опонентів підґрунтя для відстоювання власного «незадоволення». Почавши пропагувати політичну лояльність до Речі Посполитої, Виговський зображував відстоювання «промосковської» позиції шляхом до «неволі» [16, т. 7, с. 301, 303; 64, с. 88, 89]. Звернення гетьмана до козацьких опозиційних сил мало на меті привернення їх на свій бік. Тому категорії свободи, цілості козацького простору та внутрішній спокій представлялися ним за головні спільні ціннісні орієнтири.

Натомість, опоненти Виговського продовжили традицію зображувати Україну та Малоросію одночасно і як козацький простір, і як «отчину»-спадок царя. Спершу їх очолював полтавський полковник Мартин Пушкар, а після його смерті – уманський полковник Іван Безпалий. У спільному з кошовим отаманом листі Пушкар закидав гетьману 14 травня 1657 р., що той привів кримськотатарські війська «на **нашу** Украину и на города **его** царского величества» [24, т. 4, с. 95]. У зверненнях до царя полтавський полковник запевняв монарха у своїй вірності та переконував у «зраді» Виговського [16, т. 4, с. 87-88, 92-94, т. 15, с. 3-8, 41-45, 59-62, 67-72, 89-96; 24, т. 4, с. 364]. Згодом, 4 червня 1659 р., Безпалий, критикуючи політичний вибір Виговського, «нагадував» супернику, що цар прийняв під свій захист «**нас, всю Малую Росію**; и покуда Хмельницкій был жив, то верне служил всею правдою его царскому величеству, а не изменял никогда» [16, т. 15, с. 387]. Натомість зображення козацьких територій як політичної спадщини монарха набували особливої актуальності у зверненнях козацьких очільників до представників «москви» [16, т. 4, с. 92–94, т. 7, с. 299-300, т. 15, с. 41-45, 59-62, 67-72, 89-96, 400-404]. Загалом в основі політичної пропозиції опонентів

Виговського лежало тісне пов'язання добробуту козацького простору із засвідченням лояльності царю.

Перші відомі дослідникам прямі згадки про Україну чи Малоросію як козацьку батьківщину були орієнтовані проти ідеї «московської» зверхності над Військом Запорозьким. 1 липня 1659 р. козацька старшина під проводом Виговського писала до Івана Безпалого: «Дивуемся тому не по малу, что ваша милость, уродився с нами вместе волным народом и скормився заодно в **Малой Росіи, отчине нашей**, а проливаючи через немалой час **кровь свою** за волность всего Войска Запорожского, тепер сами доброволне в неволю поддаетесь и **с нами, братьею своею**, с которыми вместе хлеб ели есте и против всякого неприятеля стояли, войну ведете и на **своих же кровных ближних** наступаете. Разсудите, есть ли то добре чинити?... Да и то ведайте, что сам Бог вам не поможет, коли на **свою власную кровь** наступать захочете» [16, т. 15, с. 405]. У даному випадку згадка про «отчину нашу» апелювала до спільного походження всього Війська Запорозького та обґрунтовувала «природну» єдність «вільної» козацької спільноти. На цій підставі автори листа пропонували своїм політичним опонентам шлях до примирення та порозуміння. Протиставлення козацької свободи московській «неволі» принципово відділяло «нашу» козацьку вітчизну від «його» царської «отчини». Висунення на перший план одного значення і відмова в іншому дозволяло розвернути увагу адресата у вигідному для авторів напрямку.

А втім, ідея окремішності козацької батьківщини не працювала в межах політичної культури Речі Посполитої, яка, визнаючи регіональну значимість України-Русі, підпорядковувала її цінності всієї республіки. Наприклад, у повідомленні коронному обозному Анджею Потоцькому про козацькі успіхи під Конотопом від 1 липня 1659 р. Іван Виговський нагадував про необхідність військової допомоги, зазначаючи: «dość potężnemu oppotuit nieprzyjacielowi, z którym teraz już z ostatnią nie stawać odwagą, było by nie tylko też wszystek cale przy stracie opłakać **kraj**, ale i **ojczyźnie** nowych, a ledwo do znoszenia podobnych narościć trudności uczynie tedy, co mi innatus przeciwko onej każe amore uczynie,

co będe mógł» [42, с. 525]. Подібно до риторичних практик руської шляхти декларування любові до загальної вітчизни давало можливість гетьману обґрунтувати необхідність військової боротьби за власний «край».

Невдовзі, на тлі розчарування в переінакшених сеймом Гадяцьких домовленостях та відсутності військової підтримки від короля, сподвижники Виговського змінили свою політичну стратегію. Наприкінці вересня 1659 р. вони обрали на гетьманство Юрія Хмельницького, заявляючи, що таким чином пробували досягти «внутрішнього спокою» та «соединения» спільноти [4, арк. 62; 223, с. 11-17]. Тепер колишні опоненти мали можливість порозумітися та згуртуватися довкола «нового» гетьмана.

На Переяславській Раді 1659 р. Військо Запорозьке «вирішило» знову повернутися під протекцію царя. Однак, втративши свої політичні позиції, під час переговорів із московськими представниками гетьман зі старшиною змушені були відмовитися від своїх попередніх вимог, викладених у Жердівських пунктах, та погодитися на менш вигідні умови для свого підданства [223, с. 12-25]. Такий політичний «компроміс» на певний час знімав необхідність пошуку риторичних гасел до єднання.

Втративши підтримку старшини, Виговський певний час ще продовжував підписувати кореспонденцію як гетьман Війська Запорозького, та, зрештою, почав вказувати виключно на свій уряд воєводи київського. Прохаючи у річпосполитського адресата підтримки, він наполягав на силовому вирішенні українського питання заради доброти вітчизни-Речі Посполитої [48, т. 3, с. 398-406, 414-415]. Тобто сфера його інтересів все ще була тісно пов'язана з Україною.

Критикуючи «користолюбні» амбіції конкурента Юрій Хмельницький, тим не менш, також пояснював «польській» стороні 5 лютого 1660 р., що Військо Запорозьке змінило протектора через відсутність військової підтримки, без якої було неможливо забезпечити цілісність козацького простору: **«my bez tamtey strony Dniepra nie iesteśmy Woysko Zaporozskie, a tamta strona bez nas. A przecie moglibyśmy się przy iego kr. mci lub iedna strona**

opponować u tamtą nakłonić stronę drugą, gdyby posiłki iego kr. mści przybyły, z ktoremi potędze by iego carskiey mosci odpor dało» [48, т. 3, с. 417]. Досягнення внутрішньої єдності, один із головних політичних пріоритетів козацької спільноти, автор окреслював тут через поняття Війська Запорозького, яке, на відміну від понять вітчизни, народу чи України важче було інтегрувати під річпосполитські цінності. Очевидно, такий вибір був доречним у посланні, яке не ставило собі за ціль прямого пошуку порозуміння з адресатом, а пояснювало причини розходження з ним.

Проте після ряду невдалих спроб відновити «давні» козацькі права під зверхністю царя, а також після успішної для Речі Посполитої військової кампанії, гетьман скористався нагодою та уклав у жовтні 1660 р. Слободищенський трактат із своїми колишніми супротивниками. Підпорядкування королю та Речі Посполитій означало повернення до республіканських ціннісних категорій в кореспонденції з «польською» стороною та періодичне її ретранслявання на внутрішній козацький простір. У цьому сенсі Богдан Хмельницький та Іван Виговський продемонстрували цілком зрозумілий та прийнятний зразок, який без особливих зусиль можна було повторити. Тим більше, що риторичні стандарти були звичні для козацького простору і не потребували засвоєння.

Уже, в листі 16 жовтня 1660 р. до боярина Василя Шереметєва Юрій Хмельницький повідомляв про рішення Війська Запорозького «зоставати при королю его милости полском яко пану своем прирожоном» та попереджав, що козаки спільно зі шляхтою повинні **«отчызны боронити и презыдіа цара, его милости спровадити»** [48, т. 3, с. 440]. Перепис цього листа польською мовою містив уточнення про намір витіснити представництво московського монарха безпосередньо «z horodów ukrainnych wszystkich» [247, с. 404]. Тобто, в практичному вимірі, мова йшла безпосередньо про український козацький простір та водночас турбота про нього ставала актуальною як про частину ширшої цінності – спільної вітчизни.

Із поверненням Війська Запорозького під зверхність короля та Речі Посполитої новий злет отримує кар'єра Павла Тетері, симпатії до якого мало багато впливової шляхти. Цілком можливо, що вона посприяла обранню того військовим писарем замість нібито «промосковського» Семена Глухівського [223, с. 152-153]. У будь-якому випадку він був одним з тих, хто тонко відчував нюанси риторичних акцентів у декларативних актах. У листі до польського короля 8 грудня 1660 р. Павло Тетеря зазначав: «Czego Chrześciańskim życzać sercem upadam do nog w.k.m., abys mie jako raz wziął pod skrzydła swoje, tak u daley w oycowskiey chował pamięci ie na tym miejscu kłopotliwym z barzo śliskim szczerze służe w.k.m. oraz do **szczęśliwości Ukraine oyczynne moie miła** prowadzac a to dobrych utwierdzaiac łaska w.k.m. a poniekad bładzacys wszelako wiodac do upamiętania y uspokajania sie na lono wiesznego poddanstwa w.k.m.» [70, с. 80]. Згадка про щастя для батьківщини-України виконувала роль своєрідної риторичної окраси в тексті поруч із запевненнями автора у вірній службі королю. Навіть її пропуск при переписі документу не змінював сенс головного повідомлення [48, т. 4, с. 52]. Поява прямих вказівок на власну козацьку вітчизну сигналізувала розхитування звичних асоціативних зв'язків у відповідному слововжитку. Разом з тим, прописуючи необхідність турботи про Україну, Юрій Хмельницький міг вказувати на неї як на «панство» його королівської милості [48, т. 4, с. 107, 115-117, 118-120, 189-193]. Тобто вираження регіонального патріотизму Русі-України «офіційно» все ще мусило бути підпорядковано вищій ціннісній категорії – Речі Посполитій.

Прохання гетьмана про захист України, як правило, означали задоволення цілком конкретної потреби у наданні військ для приєднання тих полків, які опинилися поза гетьманським впливом. Після затвердження сеймом Слободищенських домовленостей весною 1661 р. з'явилися офіційні підстави для такої військової допомоги. Однак річпосполитські сили на чолі зі Станіславом Потоцьким були готові до походу лише восени, та й тоді його здійсненню завадила конфедерація. Так і не дочекавшись допомоги Хмельницький відправив на протилежний бік Дніпра козацькі сили на чолі із

Петром Дорошенком. Його похід мав успіх у Прилуцькому, Лубенському полках [223, с. 159-168]. Однак для всеохопного наступу сил бракувало.

Незважаючи на активне листування та пошук компромісів, сейм Речі Посполитої не поспішав з військовою підтримкою Юрію Хмельницькому для повернення «промосковських» полків. Поступово втративши авторитет Війська він зрештою втратив і гетьманський уряд. На межі 1662 – 1663 рр. гетьманом Війська Запорозького було обрано Павла Тетерю [98; 203, с. 41-52; 275]. Його попередня активна полковницька та писарська діяльність неодноразово поєднувалася з вирішенням різного роду дипломатичних завдань. Разом з тим, Тетеря бачив можливості для кар'єри не тільки у Війську Запорозькому. Весною 1661 р. він на певний час залишив козацькі справи, отримавши маєтки та уряди в Речі Посполитій [75, с. 360; 98, с. 56; 203, с. 43; 275, с. 50].

До Війська Запорозького Тетеря повернувся 1662 р. уже як королівський посланець та «своя людина» в козацькому просторі і швидко обійняв писарський уряд у Війську Запорозькому [223, с. 257-258; 266-267]. У серії листів він повідомляв короля про справи в «українському краї», як і Юрій Хмельницький наголошуючи на необхідності військової допомоги козацьким силам [48, т. 4, с. 209-214, 218-246]. Він висловлював стурбованість небезпекою розорення України, зображуючи її в ролі ціннісного об'єкту, який потребував захисту як складова частина ширшої категорії – загального блага річпосполитської батьківщини [48, т. 4, с. 219-221, 243. 251-252, 260-261, 263, 266, 268, 270-271].

Ставши гетьманом, Павло Тетеря, так само як і його попередник, був обмежений у своїх можливостях та політичних маневрах. Великою мірою його влада залежала від підтримки короля [98, с. 191-192; 203, с. 45]. Він опинився в ситуації, коли найкращим шляхом збереження козацьких прав та гетьманських повноважень лишалося примноження заслуг Війська Запорозького перед Річчю Посполитою.

В оповідях Тетері поняття України все більше перегукувалося з поняттям Речі Посполитої. У листі королю від 9 березня 1663 р. було згадано про «*rzecz Ukrainy*», тобто «справи України» [48, т. 4, с. 284]. Разом з тим, у листі до короля від 15 липня Тетеря також використовує формулу «*rzeczy oyczyzny*», де під батьківщиною, очевидно, малася на увазі Річ Посполита [48, т. 4, с. 342]. За контекстом, використання такої згадки нагадувало апеляції до «справ поспільства», тобто «*res publica*» або «*rzecz pospolita*». Апеляції до концептів України та Русі у подібних контекстах раніше використовували представники руської шляхти для підкреслення власної регіональної особливості. Тим не менше, за умов сильної гетьманської управлінської позиції та розширеної представницької ролі Війська Запорозького Тетеря услід за своїми попередниками надавав «нових» конотацій «давньому» слововжитку. Якщо у шляхетській кореспонденції згадки про «всю» Річ Посполиту традиційно виступали у риторичній парі з королем, то для козацьких текстів звичним ставало вказувати на «всю» Україну в поєднанні з гетьманом [48, т. 4, с. 329, 353]. У таких використаннях поняття України все частіше позначало спільноту, а не тільки на територію, тобто перебирало на себе контексти, призначені раніше майже виключно для понять Війська і народу. Фактично, воно набирало тут ж палітру контекстів, що й поняття Речі Посполитої, тільки на нижчому ієрархічному щаблі.

Навесні 1663 р. король відправив Тетері гетьманські клейноди зі своїм посланцем, Іваном Мазепою. Проте гетьман відмовився приймати їх, аргументуючи це недостатньою поважністю особи, якій довірили таку місію. І королю, і канцлеру Тетеря писав 22 квітня 1663 р., що традиційно гетьманам вручали булаву люди з набагато більшими заслугами перед батьківщиною, ніж були тоді у Мазепи [48, т. 4, с. 294-303]. У позиції та скаргах Тетері можна запідозрити вражене самолюбство. Однак, вимагаючи особливих почестей, він сприяв загальному зростанню авторитету гетьманського уряду.

Надзвичайно цікаве переплетіння ціннісних орієнтирів та одне з найбільш розгорнутих представлень «польській» стороні своєї позиції щодо

власних гетьманських повноважень в Україні Тетеря зробив у листі королю від 12 травня 1663 р. [48, т. 4, с. 308-310]. Він наголошував, що обійняв гетьманський уряд не з власної волі, а виконуючи свій обов'язок служінню королю та батьківщині. Пишучи про неможливість забезпечити короля військовою підтримкою, гетьман вказував, що для вітчизни було б доцільнішим використати козацькі сили у боротьбі за Україну, та наголошував, що Військо Запорозьке воліло б не полишати її. Згодом, у листі королю від 15 липня 1663 р. Тетеря перепрошував, що не міг відправити жодної частини Війська Запорозького «*na usługę Rzpltey*» через нагальні потреби [48, т. 4, с. 338]. Проте, оскільки кримсько-татарські війська вже йшли на підмогу в Україну, він повідомляв, що спільно зі старшиною вирішив надати у розпорядження короля Брацлавський і Паволоцький полки. Хоч ті все ж таки залишилися вдома, бо «справи» батьківщини почали налагоджуватися і в додаткових військах відпала потреба [48, т. 4, с. 342]. Таким чином, навіть не виконуючи розпорядження монарха, Тетеря знаходив риторичні можливості обґрунтувати свою вірність та лояльність. Як і Юрій Хмельницький, він зображував Україну або одним з «панств» монарха, або частиною Речі Посполитої. Водночас «вірна служба» Війська Запорозького королю і республіці мала свої обмеження. Сферу власних повноважень та зацікавлення козацької спільноти гетьман прямо пов'язував майже виключно з Україною.

Коротко переповідаючи історію своєї кар'єри у листі королю від 16 липня 1663 р., Тетеря велику увагу зосередив на втратах, які йому принесло гетьманування в Україні та на які він пішов заради «*oyczyzny*» [48, т. 4, с. 352]. Після цього гетьман зазначав: «*Szwanku żadnego integritas Ukrainy, in toto conseruowana, którey iuż nieomylna imminebat ruina, owdzie też iuż za szczęściem w.k.mci wewnętrzne w oyczyznę uspokoiły się z woyskami związkowemi mieszaniny*» [48, т. 4, с. 353-354]. Як видно, спокій вітчизни – пов'язаний в листі із вирішенням конфлікту в Україні та збереженням її цілості. Разом з тим, Тетеря наголошував, що не може полишити українських справ, доки король не пришле військової підтримки. Коли ж це станеться, він запевняв, що

тут же «Ja zarazem **podziękuję Ukrainie za Hetmaństwo**» та буде готовий до послуг монарху [48, т. 4, с. 355]. Формулювання такого роду – це ще одне яскраве свідчення про можливість асоціації поняття України прямо з козацькою спільнотою. Водночас з тексту видно, що її прийнято було розглядати як частину спільної вітчизни – Речі Посполитої.

В інструкції послам до короля Андрію Гаразді та Богдану Олестратенку 23 липня 1663 р. Тетеря висловлював радість з приводу відправки йому на поміч королівських військ. Разом з тим, він припрошував короля проявити свою ласку та відвідати Україну, зазначаючи, що його приїзд «*uweseli desideria Ukrainy*» та буде важливим «**caley Rzpley**» [48, т. 4, с. 360]. Король «прислухався» до аргументів гетьмана – і вже 25 липня Тетеря висловлював радість з приводу звістки про прибуття «найяснішого» гостя [48, т. 4, с. 362-363]. Символічність події, за його словами, «**Ukraine w iednostaynym utwierdzi poddaństwie**» [48, т. 4, с. 363-364]. Амбіцію об'єднати Військо Запорозьке довкола підданства королю тут було передано через поняття України. Паралельно з тим у повідомленні канцлеру Миколаю Пражмовському гетьман також згадував, що «**Ukraina, membrum Państwa JKMci**» [48, т. 4, с. 366]. Тісне пов'язання України з козацькою спільнотою та послідовне її вписування до річпосполитського простору в гетьманській кореспонденції перетворювалося на норму.

Зрештою, Ян Казимир зустрівся з Тетерею під Білою Церквою, де гетьман склав присягу на вірність королю і Речі Посполитій [76, с. 524-525]. Проте обіцяного ефекту приїзд монарха не мав. Утім, річпосполитські ціннісні категорії Тетеря до певної міри транслиував не тільки у листах до «польської сторони», а й на внутрішній простір. За «утрату и пагубу» батьківщині та непокору королю 22 жовтня 1663 р. Тетеря соромив козацький загаль у закличному універсалі до золотоноських жителів: «Понеже чрез все те Лета, чрез которые от **любви братской** отпали есмя, вышняго Бога забывши, между собою брань и войну всчали, не могу я розумети, за что так толко **самим себе** утрату и пагубу учинили **отчине матке нашей** такую, не токмо скорбями

своими и сторонними владетелствы, также и душами невинных людей за вымыслом малодушных и хитрых заводчиков наполнили; потом от короля его милости, пана нашего милостиваго, дедичного, отпадши, и для того особенно та сторона Днепра вся обще в **неволю** идет, и под высокою царя Московского будучи рукою, так терпят» [16, т. 5, с. 187-188]. З контексту можна зробити припущення, що поняття вітчизни, використане на початку, або прямо позначало річпосполитський простір, або козацький як його частину. Пишучи до козацької «братії», Тетеря вдало протиставляв цінність «нашої» єдності московській неволі, а далі робив акцент на символічній важливості заангажування монарха в українські справи. Вказуючи 2 травня 1664 р. на участь короля, найбільшого в «**oyczyznie**» звойовника, в «успокоєнні» України, Тетеря висловлював надію на швидке повернення її під московської частини [48, т. 4, с. 427]. Разом з тим, гетьман не забував також виокремити загрози з боку «зрадника» Брюховецького.

Згодом Тетеря почав пропонувати замирення з «московою» для добробуту України. В інакшому випадку він навіть страхав можливістю її повної втрати [48, т. 4, с. 433, 440]. Гетьман виокремлював соціальний конфлікт між козаками та шляхтою як перепону в поверненні «підмосковської» України до спільної річпосполитської вітчизни. Зокрема в інструкції своєму послу до короля 30 травня 1664 р. Тетеря наголошував, що чернь цілком схильна до «*moskiowskiey niewolę*», бо не хоче перебувати під владою панів [48, т. 4, с. 442]. Для того, щоб утримати козацькі землі, зверхність шляхти в них пропонувалося відмінити [48, т. 4, с. 442-444]. Повторюючи, що «*ciężkim, Ukraina zarażona buntem*» [48, т. 4, с. 449, 453, 458], гетьман ратував за мир з «московою» та задоволення соціальних потреб козаків.

Наприкінці листопада 1664 р. Тетеря відправив до Варшави своїх посланців з розлогими вимогами Війська Запорозького [103, с. 422-443]. Проте особливого результату їхня місія не принесла. Влітку 1665 р. гетьман сам виїхав до Варшави. Разом з тим, присутність та військові акції річпосполитських сил в Україні вкрай негативно відображалися на авторитеті

Тетері. В історіографії неодноразово відмічали жорсткість Стефана Чернецького під час кампанії. Вороги Тетері неодноразово зображували його співником «ляхів» у боротьбі з козацькою Україною. Те, чого прохали Іван Виговський і Юрій Хмельницький, зрештою вдалося видобути Тетері, однак цей успіх обернувся проти нього ж. Поїхавши до Варшави, до гетьманських обов'язків в Україні він уже не повернувся.

Після нього гетьманом у 1665 р. на короткий термін став Степан Опара [117; 203, с. 53-64]. Проте його досить швидко змінив Петро Дорошенко, який продовжив декларувати необхідність об'єднання Війська та України, виходячи з республіканських цінностей. У листі до Полтавського полку 23 жовтня 1665 р. Дорошенко зазначав: «известно чиним, что мы имеюще прилежное попечение около **целости** Войска Запорожского все наше тщание за едино имеем, чтоб без порушения и крепко покой в **оплаканном** в **отчине** нашей основали и утвердили **волности войсковыи, милостию дедичного пана короля**, его милости, под которого **отческое** приветство приклонили мы тщанием нашим все войска и забужные города» [16, т. 6, с. 50]. Очевидно, що згадка про батьківщину «нашу», в якій необхідно було б утверджувати свої вольності військові мусила стосуватися річпосполитського політичного простору, або козацького як його частини. Пропонуючи зверхність польського короля, Дорошенко закликав полки облишити Брюховецького та перейти на його бік «для **целости и покою общего**» [16, т. 6, с. 51].

Дорошенко, як і його попередники, декларував цінність України для короля та козацької спільноти. В «інформації» монарху 18 січня 1666 р. переданої через ротмістра Яреми Петрановського, він пояснював своє обрання на гетьманство без королівської згоди тим, що бачив «*imminentem cladem i wielką ruinę calej Ukrainy*» [116, с. 64]. Разом з тим, акції коронних військ спричиняли незадоволення у Війську Запорозькому. Серед свідчень, які Брюховецький передавав до «москви» була інформація про те, що на Лисянській раді 1666 р. прибічники Дорошенка постановили вислати «ляхів» з України та шукати підтримки кримського хана [16, т. 6, с. 88; 116, с. 70]. Проте

в повідомленні про рішення ради до короля формулювання були набагато м'якшими [116, с. 71]. Дмитро Дорошенко припускав, що зміна у політиці Дорошенка щодо «Польщі» настала влітку 1666 р. та була пов'язана із початком пошуків перемир'я в Андрусові між представниками царя, з одного боку, та короля і Речі Посполитої – з другого.

Разом з тим допоки гетьман визнавав зверхність короля, він керувався загальноприйнятими річпосполитськими нормами у окресленні своїх пріоритетів. Гетьман виходив із принципу включення козацького простору до річпосполитської батьківщини [72, т. 1, ч. 1, с. 251-252]. Тому будь-які його вказівки на боротьбу за козацькі інтереси формально означали також прагнення добробуту для усієї республіки.

Загалом повернення Війська Запорозького на службу до короля та Речі Посполитої створювало особливий контекст для апеляцій до внутрішніх козацьких цінностей. У політичній риториці Івана Виговського та його сподвижників, з одного боку, через «зовнішні» обставини особливо актуальними стали категорії річпосполитської політичної культури, а з другого, через внутрішню «своєволю», – заклики до збереження козацької єдності. У зверненнях до козацького адресата гетьман висував на перший план внутрішні цінності єдності та свободи спільноти. На цьому тлі з'явилася найраніша з відомих сьогодні пряма згадка про козацьку вітчизну-Малоросію. Проте, у зверненнях до «польської» сторони козацькі цінності були підпорядковані загальнореспубліканським. Подібно до риторичних практик руської шляхти, з її регіональним патріотизмом, гетьман «офіційно» пов'язував свою боротьбу за локальну цінність із загальним добробутом Речі Посполитої. Політичні опоненти Виговського також вказували, що керуються ідеалами братерства, однак не могли прийняти зміну лояльності до московського монарха. По суті, обидві сторони декларували свою турботу про добробут козацької України або Малоросії, проте тлумачили його по-різному.

У пошуках вигідних політичних гарантій цілості Війська Запорозького Юрій Хмельницький кілька разів змінював зовнішнього протектора.

Гетьманом його обрали колишні прихильники Івана Виговського. Заради можливості об'єднати козацьку спільноту новий очільник спершу визнав протекцію московського царя, проте згодом знову привів Військо до спільної вітчизни-Речі Посполитої. Так само як і попередник, він повернув до власної кореспонденції риторичні стандарти річпосполитської політичної культури, виокремлюючи при цьому цінність власного простору. Очевидно через те, у козацьких текстах почали з'являтися прямі вказівки на вітчизну-Україну, які у ширшому контексті підпорядковувалися загальнореспубліканським цінностям.

Склавши гетьманські повноваження, Юрій Хмельницький передав у спадок своїм наступникам Павлу Тетері, Степану Опарі та Петру Дорошенку риторичну необхідність визнання протекції короля та вписування козацької спільноти до річпосполитського простору. Очевидно, що управління Україною, турбота і відповідальність за неї гетьмана і Війська Запорозького, уже перетворилося на загально прийняту норму не тільки у закликах до козацького загалу, але й у переписці із «польською» стороною. Пов'язання було настільки міцним, що Тетеря вказував однією з головних умов утримання та заспокоєння «України» задоволення соціальних потреб козацтва. Разом з тим, у текстах «пропольських» гетьманів видно, що під прямими вказівками на батьківщину традиційно розумілася річпосполитський простір або козацький як його складова. Обидві категорії на різних ієрархічних щаблях виступали у ролі ціннісних пріоритетів. Контексти апеляцій до України дуже нагадували вжиток поняття Речі Посполитої тільки у прикладанні до козацької, а не шляхетської спільноти. При цьому одне поняття не суперечило іншому, а доповнювало його. Добробут одного подавався залежним від добробуту іншого.

3.4. Поєднання апеляцій до козацької вітчизни з ідеєю вірності царю.

«Повернення» Війська Запорозького до лона Речі Посполитої проходило не надто злагоджено. Під час укладання Слободищенського

трактату козацькі сили не концентрувалися в одному місці. Це ускладнювало одностайний перехід Війська на «іншу» сторону як у прямому, так і переносному сенсі. Незважаючи на поразку Шереметєва, «москва» не залишала претензій на Україну і по можливості намагалася підтримувати свій вплив в регіоні ратними людьми. У своїх грамотах цар закликав воєвод дослухатися до тих козацьких очільників, які засвідчували йому свою вірність [14, с. 184-185; 223, с. 145-146]. У «промосковському» козацькому просторі на перший план вийшли «нові» претенденти на політичне лідерство: Яким Сомко, переяславський полковник, рідний дядько Юрія Хмельницького, Василь Золотаренко, ніжинський полковник, «гетьман сіверський» та Іван Брюховецький, який, здобувши прихильність низового товариства, згодом став «кошовим гетьманом».

В історіографії ще з XIX ст. Сомка, як правило, сприймали за найбільш вірогідного претендента на гетьманську булаву. Після нього, виокремлюючи особисті якості, згадували Івана Брюховецького, а вже за ним – Василя Золотаренка. Генадій Карпов протиставляючи Брюховецького та Золотаренка зазначав: «кошевой был человек несомненно умный и талантливый, нежинский же полковник человек ограниченный и бездарный» [126, № 2, с. 238]. Віктор Горобець, скрупульозно аналізуючи розстановку сил перед Чорною радою, набагато обережніше поведився із такого роду узагальненнями. Однак він також був схильний вважати позицію Золотаренка аутсайдерською в змаганнях за гетьманську булаву [101, с. 215-262; 103, с. 352-421; 105; 107; 108; 109]. На цьому тлі, в історіографічній традиції показово виділяється думка Тетяни Таїрової-Яковлевої, симпатії якої, очевидно, були на боці Золотаренка. На тлі Сомка, якого більшою мірою цікавив купецький «промисл», ніж військовий, та Брюховецького із його вкрай непривабливим образом користолюбливого маніпулятора, Золотаренко позитивно виділявся в інтерпретації дослідниці своєю турботою про потреби Війська Запорозького [223, с. 168-173]. Разом з тим, останні ревізійні роботи Горобця показують, що Брюховецький не чинив нічого, чого б не робили його

конкуренти, хоч йому це вдавалося краще та продуктивніше за інших через його дипломатичний хист. Московські ж статті, за які гетьмана критикують найбільше, той був змушений прийняти під тиском політичних обставин, а не з власної волі чи користолюбства.

Довгий час в обговоренні козацьких справ виникало припущення про ймовірність повернення Юрія Хмельницького під зверхність царя [14, с. 186; 16, т. 5, с. 41, 76, 78; 48, т. 4, с. 98-105; 223, с. 143-144, 182-183]. А втім, від початку 1661 р. почали з'являтися повідомлення про необхідність проведення козацької ради для обрання нового «промосковського» гетьмана [223, с. 225]. Кожен з «нових» претендентів на булаву повинен був змагатися як із політичною пропозицією Юрія Хмельницького, так і між собою за прихильність козацького загалу та московського зверхника.

У своїй політичній кореспонденції вони використовували звичну в таких випадках риторичну стратегію поєднання власне козацьких цінностей із засвідченням вірності царю [2, арк. 38, 40; 14, с. 134, 186, 192-193; 16, т. 5, с. 9–15, 43–44, 46–47, 49–53, 57–60, 71, 74–75, 90–94, 96–97, 100–101, 110–114, 115–118, 127–128, т. 7, с. 322–323, 335, 336–337, 375–376; 39, с. 57-59; 43, с. 392–393; 48, т. 4, с. 100-104; 223, с. 173–176; 275, с. 58, 73]. Водночас кожен з них пробував звинуватити опонентів у нещирості. Серед політичних пропозицій претендентів яскравим соціальним контекстом з апеляцією до потреб «черні» помітно відрізнялися тексти Івана Брюховецького. Цю особливість влучно схарактеризував Віктор Горобець: «якщо Сомко та Золотаренко могли дискредитувати один одного винятково з позицій критики політичної лояльності опонента, то Брюховецький активно послуговувався арсеналом соціальної критики старшинської верстви, котра на шкоду інтересам рядового козацтва перебрала до своїх рук важелі політичної та соціальної влади» [109, с. 59]. При цьому ідея козацької єдності не втрачала своєї актуальності в декларативних заявах опонентів.

У боротьбі за лояльність московського зверхника помітну роль відігравала підтримка єпископа Мефодія (Максима Филімоновича). Своє

кар'єрне сходження він почав як протопоп ніжинський, тож спершу спирався на протекцію ніжинських полковників, у тому числі й Василя Золотаренка. Довгий час про них часто згадували в парі, коли мова йшла про сферу інтересів «москви» в Україні. Обидва, безперечно, мали зиск від «співпраці». Однак Мефодій, очевидно, був вправнішим у політичних іграх від Золотаренка, що дало йому можливість відійти від козацької зверхності та представляти себе окремим незаангажованим «гравцем» на боці царя. 15 травня 1661 р. ніжинського протоієрея рукоположив на єпископство Мстиславське і Оршанське митрополит сарський і подонський Питирим, що, по суті, було неправомірним втручанням у справи «чужої» єпархії. Згодом царським розпорядженням Мефодія «призначили» місцеблюстителем київської митрополії. Таке «політизоване» кар'єрне сходження не відповідало звичним церковним практикам та викликало нарікання київського духовенства [101, с. 217-218; 118, с. 162, 198, 212–218; 126; 127; 147, с. 174–175; 157; 220, с. 38–39, 45]. Прийшовши з-зовні, Мефодій так і не став для нього вповні «своїм», хоча через сильний політичний вплив його позицію, безперечно, враховували.

У квітні 1662 р. Іван Брюховецький відправив Мефодію кілька листів, через які пробував схилити на свій бік впливового єпископа. Претендент на гетьманську булаву підважував компетенцію і наміри своїх опонентів, зазначаючи: «те люди ничего доброго **Бгу и отчине своей** не наладили, которую хотят дуростми своими згубити» [6, арк. 52]. Дискредитуючи, по суті, Василя Золотаренка, автор наголошував на його нездатності відстоювати потреби «нашої» спільноти та вітчизни: «Васюта дале Талалаевки не бивает. Слово в слово, что слимак боится ис черепашки вылести, так и он толко в скарбы богатится которие в земли погниют, а ничего доброго **отчине** теми не наладит или до ляхов завезет в заплату за учинения шляхетства» [6, арк. 54-55]. Наразі залишимо поза увагою питання, чи «насправді» Золотаренко мав намір перейти на бік «ляхів». У даному випадку важливо, що його дії

пропонувалося оцінювати з точки зору користі безпосередньо для козацької вітчизни, очевидно, окремої від шляхетської спільноти.

У ще одному листі до Мефодія від 6 квітня Брюховецький дискредитував починання Якіма Сомка, прямо звинувачуючи того у зраді. Вказуючи на «виявлені» контакти із «ворожим» гетьманом, Юрієм Хмельницьким, автор зазначав: «явная есть пагуба, как вижу, нашей бедной оплаканой что осталось маленько **отчизни**, до последнего разоренья имеет прийти за таким справлением, что не хотим ея оборонити от неприятелей... нам всеми силами надобно будет и крепко его царского величества держатися, то будет славно и здорово нам» [16, т. 5, с. 101]. Апеляція до «нашей бідной оплаканой» батьківщини, якій загрожує повне розорення – звичний та поширений в Речі Посполитій топос. Для виправлення ситуації необхідно спільними силами стати на її оборону від «неприятелів». Проте, як і у попередньому прикладі, для власного успіху та благополуччя козацькі сили мусили «держатися» на боці царя.

Як доказ власної правоти у боротьбі з опонентами, обидва листи були відправлені царю Якимом Сомком, в оточенні якого також використовували прямі вказівки на козацьку батьківщину. Зокрема претендент на гетьманську булаву ініціював навесні 1662 р. проведення козацької ради в Козельці. У колективному повідомленні «московській» стороні про її проведення було зазначено: «Мы, рыцгерство его царского величества Войска Запорожского, полковники, асаули, сотники и все старшее и меньшее товариство для напрасных и бунтовных потреб всего христианства **Малой Росии, отчини его царского пресветлого величества**, в Козелце собранные. Наследуючи славы предков наших, хотячи на тоей вечне делатит, служащи верне его царскому пресветлому величеству и любо прошлого году за нашею незгодою и не строеним добитку **в отчине нашей** спришлит есмо через спустошение неприятелское. Однако тепер за Бжию помощью меж собою строение учинити ждали есмя, а не подаючис дале неприятелем нашим в поруганне и в поношение. В одном совокуплении, все единомушно раду енералную между

собою учинити тут в городе Козелце изволили есмя в нынешнем в 1662 году мца апреля 16 дня» [6, арк. 71]. Цей текст підписала велика кількість козацької старшини та навіть єпископ Мефодій. Однак, останній згодом рішуче розкритикував дії Сомка, вказуючи на нерепрезентативність ради та примус, до якого вдався «незаконний» гетьман. У ще одному повідомленні царю від 13 травня 1662 р. прибічники Сомка зазначали: «По совершению рады Козелское... мы все с гетманом, с Госдне от нас обранням, полковники, сотники из чернию жалея за прошлим нерадением погибели **бедной отчизны нашей Малые Росии** савокупились и в подлинном месте с войском ставши готови против неприятеля стояти и вашего царского величества ожидать» [6, арк. 28]. В обох повідомленнях, як і в листах Брюховецького, ідею вірності царю було поєднано із прямими вказівками на цінність «нашої» вітчизни.

Для Золотаренка така комбінація, очевидно, також була прийнятна та зрозуміла. У списку з листа Ніжинської ради, який передав московській стороні Василь Золотаренко, зазначалося: «Изволь ваше царское пресветлое величество своим государским, на границы зростающим, ратем к нам поспешити и сую **утраченную нашу Крайну, своего царского пресветлого величества отчизну**, успокоити, яко бысмо, остатки людей не погубивши и покою пожеданного дождавши, а без кровопролития далшего час якій поживши за вас великого государя нашего и в укреплении скипетра вашего царского пресветлого величества Господа Бога блажали» [16, т. 7. с. 373]. Такий риторичний прийом одночасно представляв Україну і як козацьку цінність, і як володіння монарха. Тому однозначно інтерпретувати її статус в одній політичній площині буде невиправданим спрощенням.

Ставши «лівобічним» гетьманом, Іван Брюховецький оперативно відповідав на ініціативи своїх «правобічних» конкурентів. Зокрема, у 1663 р. він розсилав власні заклики про об'єднання до населення Правобережної України, закликаючи спільно стати на захист вітчизни-Малої Росії, народу руського та православної церкви під зверхністю московського царя. Зокрема гетьман вказував, на те, що «**Mala Rossja, ojczyzna nasza mila**» через

внутрішню незгоду, зовнішніх ворогів і недоладне керівництво «do ostatniej zguby przychodzi» [64, с. 292-293]. Апелюючи до потреби піклування про долю «**oplakanej ojczyźnie naszej**», автор прописував необхідність братерського об'єднання Війська Запорозького. Тимчасове розділення «*iedynoy Matki*» подано ним за аномалію, яку пропонувалося подолати, діючи разом проти ворогів: «w kupie będziemy, nie będzie tak często plukac i niszczyć bisurmanin i inni nieprzyjaciele **ojczyzny naszej**» [64, с. 292-293]. Зламання звичних асоціативних зв'язків давало йому можливість протиставляти уявлення про власну батьківщину та вірність царю річпосполитським цінностям своїх опонентів.

В подачі Брюховецького найкращим варіантом досягнення козацької єдності та добробуту було визнання московської зверхності. В універсалі від 18 жовтня 1663 р. він писав: «Сойдемся вси в купи **братолюбство** взявся за руку, **единми** усты православными и в праведных, **единовернаго монарха нашего** искони вечного **россійского**, молитвах, крепкого и сильного в бранех, Бога на пособіе против врагов взяв, не даймо поганцом и **иноверцом земли російскія, матери нашея**, розоряти и иноземцом в **отечестве нашем** над собою властительствовать» [64, с. 303]. Вказівки на «єдиновірність» монарха та його спорідненість з «нашою» батьківщиною – «землею російською», очевидно, повинні були викликати більше довіри до нього як протектора, ніж до «чужих» володарів. У ширшому контексті до внутрішнього адресата гетьман, вже традиційно, один і той самий простір Малої Росії зображував одночасно і як козацьку цінність, і як царську «отчину» [64, с. 318]. Така подача опосередковано також вказувала на перетин інтересів Війська Запорозького та його «московського» протектора.

Разом з тим, Брюховецький пробував різні можливості для збільшення зацікавлення протектора збереженням цілості козацького простору. Наприклад, він неодноразово згадував, що Україна або Малоросія є «**предверием и защитою**» для Великоросії [16, т. 5, с. 256; 64, с. 330]. Такий звичний для річпосполитської риторики топос, очевидно, мав на меті посилити

аргументи гетьмана про необхідність надання йому військової підтримки проти зовнішніх ворогів.

Заклики відстоювати козацькі цінності під зверхністю царя до «тогобічного» адресата на початку свого гетьманування Брюховецький міг повторювати при нагоді. Наприклад, у вересні 1665 р. під час поїздки до Москви він відправив до всіх «задніпровських» мешканців, які би **«братолюбного с нами союза»** бажали, універсал зі звичним уже «нагадуванням» про внутрішніх та зовнішніх ворогів, від яких страждала **«оплаканая наша Украина, Малая Росия»** [61, с. 150]. Поняття України та Малоросії вже не раз виступали поруч як взаємозамінні синоніми в позначенні козацького простору. У цьому ж документі їх було використано як взаємодоповнення в топісі про оплакану козацьку вітчизну.

Вкрай неоднозначно розвивалися взаємини Брюховецького з єпископом Мефодієм, який також посприяв поширенню поняття вітчизни у нових контекстах. Обидва якийсь час робили політичну ставку на московського царя та підтримували одне одного. Проте після Чорної ради та укріплення власних позицій, їхні стосунки погіршилися. Кожен з них намагався переграти супротивника у боротьбі за лояльність політичного зверхника. Брюховецький писав царю про прихильність єпископа до «польщі» та пропонував прислати московського ієрарха для управління київською митрополією. Натомість Мефодій вказував на можливість замінити гетьмана через його зловживання владними повноваженнями [118, с. 247-252, 241-370].

Незважаючи на взаємні обвинувачення, гетьман та єпископ лишали собі простір для маневру. Віталій Ейнгорн навіть вказував на можливість їхнього спільного приїзду до Москви [118, с. 244, 309]. Та все ж Мефодій потрапив перед царські очі раніше за Брюховецького. Укріпивши свій політичний вплив, значною мірою порадами про контроль гетьмана, він повернувся до Малоросії. Проте і гетьману, який прибув услід за ним, завдяки готовності до компромісів також вдалося не втратити симпатії покровителя. Тож Мефодій, за словами Ейнгорна, «стал писать к гетману почтительно-

дружелюбные письма» [118, с. 311]. У одному з них від 7 жовтня 1665 р. зазначалося: «чтоб ваша милость, получив у великого государя нашего, его царского пресветлого величества, милость, со всем добрим и потешним счастливо и здорово к **милому отечеству своему** вскоре возвратились» [16, т. 6, с. 44-45]. Незважаючи на підозри в нещирості таких «дружніх» листів на фоні взаємних обвинувачень, очевидно, що конфлікт не був настільки глибоким, як про нього звично пишуть. Цілком вірогідно, що якби супротивник був слабшим, таких «люб'язностей» могло б і не з'явитися. Проте за потреби рахуватися одне з одним вони лишали собі можливість для «замирення» і були готові до нього у разі потреби. Цілком вірогідно, що історикам далеко не в повній мірі відомі дипломатичні ігри гетьмана та єпископа. Проте показово, що вони, принаймні час від часу, апелюючи до поняття батьківщини у спілкуванні між собою, вказували на її важливість одне для одного.

Спільні цінності забезпечували ґрунт для примирення суперників. За словами Мефодія гетьман намагався налагодити контакти з ним одразу по поверненню того з Москви до України [16, т. 7, с. 75; 118, с. 429]. Інокентій Гізель також говорив про прохання Брюховецького допомогти із примиренням між ним та єпископом, «чтоб **во всем малоросійском краю люди** жили в покое» [118, с. 430]. Примирення справді відбулося досить швидко шлюбом доньки Мефодія із племінником Брюховецького.

Пишучи царю 17 липня 1666 р. про козацькі бунти в Переяславському полку, Брюховецький висловлював турботу про можливе спустошення царської «отчини» та зазначав про можливість «**войни домовое**» через інтриги Дорошенка [16, т. 6, с. 133-136]. Термін, який за Богдана Хмельницького характеризував конфлікт у спільній вітчизні – Речі Посполитій, згодом за умови перманентного протиставлення їй, міг бути використаний для характеристики «міжусобиці» в спільному символічному «домі» козацької спільноти. Відповідні умови і можливості для такого роду характеристик з'явилися з початком внутрішніх козацьких конфліктів після смерті Богдана

Хмельницького між Виговським та Пушкарем. Разом з тим, риторичні вправи Брюховецького у цій сфері, очевидно, мали свій ефект для усталення та поширення відповідних уявлень.

Отже, ще за Богдана Хмельницького існувала міцна асоціація між словами, які позначали поняття вітчизни та ідеєю Речі Посполитої. Завдяки військовим успіхам гетьман мав можливість розширити представницьку позицію козацької спільноти. Уже на початку 1649 р. він заявив про обстоювання прав не тільки Війська Запорозького, а й «усього народу руського» та України-Русі відповідно. Виокремлення за Зборівським договором окремої території під козацьке управління, до певної міри, «узаконювало» розширення гетьманських амбіцій. Услід за риторичними практиками руської шляхти Хмельницький почав вказувати на цінність «нашого» козацького простору задовго до того, як його повсюдно стало прийнятним прямо називати батьківщиною.

Широкі представницькі повноваження Війська Запорозького знайшли своє відбиття в спілкуванні з московським царем. Хмельницький пробував заангажувати його до війни з Річчю Посполитою. Серед засобів переконання гетьмана була спроба зобразити монарха правонаступником києворуських князів, «отчина»-спадщина яких потребувала захисту. Для цього замість звичних річпосполитських категорій він почав використовувати уточнені для адресата варіації. Зокрема гетьман надав політичного виміру терміну Мала Русь (Мала Росія, Малоросія), який у спілкуванні з царем використовував набагато частіше ніж внутрішні відповідники – Україна та Русь. Гетьман, по суті, започаткував традицію зображення козацького простору і як цінності своєї політичної спільноти, і як спадщини царя. Така пропозиція знайшла відгук у представників «москви» та сприяла порозумінню з ними. Прямі вказівки на вітчизну, очевидно, ще мали сильні конотації з поняттям Речі Посполитої, тож у «промосковській» козацькій риторичній мові були недоречними.

Річпосполитські риторичні стандарти знову стали актуальними після укладення Іваном Виговським Гадяцьких домовленостей 1658 р. Коли частина Війська Запорозького виступила за збереження вірності царю, сподвижники гетьмана наголошували на необхідності відновити «природну» єдність козацької спільноти. Вони протиставили ідею Малоросії як козацької вітчизни «промосковському» способу її зображувати «отчиною»-спадком царя. Хоч у ширшому політичному контексті такі згадки не суперечили уявленню про Річ Посполиту, як спільну зі шляхтою батьківщину, вони, все ж, розширювали можливості відповідного слововжитку.

Після недовгого возз'єднання Війська Запорозького на чолі з Юрієм Хмельницьким Слободищенський трактат 1660 р. знаменував собою чергову появу політичних опозицій. Подібно до свого попередника, гетьман виокремлював пріоритет турботи про козацький простір як частину ширшої республіканської цінності, протиставляючи її «москві». У протилежному політичному таборі на лідерство претендувало одразу три кандидати: Яким Сомко, Василь Золотаренко та Іван Брюховецький. Усі вони одночасно змагалися за прихильність царя та козацького загалу і між собою, і з пропозиціями Юрія Хмельницького. У риторичі кожного з них можна помітити згадки про козацький простір як власну батьківщину, поєднані з засвідченням вірності московському протектору. Використавши практику своїх «прорічпосполитських» опонентів, вони надали їй нового контексту.

Ставши гетьманом, Іван Брюховецький у своїх універсалах до «правобічних» козаків не раз закликав переходити під зверхність московського монарха заради добробуту козацької вітчизни. А втім, ідея «повернення» до спільної зі шляхтою батьківщини не зникла повністю. Особливості політичної культури Речі Посполитої вимагали визнання її найвищою цінністю для всіх членів спільноти. Козацькі очільники приймали такі «умови гри» тоді, коли «служба» Війська Запорозького королю ставала актуальним предметом дипломатичних домовленостей.

Тобто в доволі короткий проміжок часу, від розширення представницької позиції Війська Запорозького 1649 р. ще до проведення Чорної ради 1663 р., козацькі очільники розірвали клубок звичних асоціацій між поняттями вітчизни та Речі Посполитої. На тлі виокремлення цінності козацького простору вони почали прямо вказувати на Україну або Малоросію як на власну батьківщину. Боротьба політичних пропозицій всередині спільноти уможливила використання відповідних згадок за будь-якої зовнішньої лояльності.

Розділ 4. ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ БАТЬКІВЩИНИ

4.1. Актуалізація звернень до цінностей козацької спільноти в контексті загрози поділу України

Одним з наслідків Московських статей стало значне зменшення гетьманських повноважень та посилення впливу московських воєвод в Малоросії. На це накладалися побоювання, що «москва» хоче віддати Київ «ляхам». Тож невдоволення царською протекцією накопичувалося у Війську Запорозькому. Та все ж значний резонанс спричинила звістка про переговори представників Речі Посполитої та московського монарха в Андрусові, які почалися 30 квітня 1666 р. та завершилися, як відомо, перемир'ям в кінці січня 1667 р. За умовами договору на тринадцять з половиною років узаконювався поділ України по Дніпру між його сторонами. Такого роду компроміс унеможлилював об'єднання козацької спільноти – те, що як першочергову необхідність декларував кожен з попередніх кандидатів на гетьманський уряд. Неврахування козацьких інтересів у домовленостях зумовило вкрай негативну реакцію на них представників Війська Запорозького.

Згідно з Андрусівськими положеннями низовики мусили визнавати зверхність як короля, так і царя. Незадоволені політикою «москви» вони не бажали повертатися під владу «ляхів», тож все більше схилялися до підтримки на гетьманстві Дорошенка, який закликав протидіяти обом сторонам [116, с. 119-124]. На цьому тлі ідея «своїї» батьківщини як першочергової цінності ставала доволі актуальною. До неї, зокрема, апелював кошовий отаман Остап Васютенко, пишучи 12 травня 1667 р. листа Брюховецькому. Він вказував, що цар, по суті, обманув очікування козаків. Замість обіцяного покровительства він відновив «братское желателство» з польським королем і «приятство» з ханом. Оскільки монарх при цьому не брав до уваги козацькі інтереси, кошовий припускав, що той «не хочет нас, птенца свои, под крилами держати», а після цього окреслював мотиви для рішучих кроків Війська

Запорозького: «А как человек для роду ниву хочет устроити, прежде трудов приложит, терніе из нее вымечеть, тако и **предки наши** прилежно о том раденіе чинили, не щадя здоровья своего, но паче понесши, где потребно было, терніе из **отчины своей** выметывали, чтоб нам волности уродила, которые имеем за дражайшую вещь, что, как видим, рыбам, птицам, также и зверям и всякому созданію **есть оная мила**. Чего ж ради и сердца наши скорбети не имут, что нас одержати за наши заслуги хотят, и волности чрез кровавые труды имеючи искоренити? Толко нам мнитца, что река великая много иных речек преодолееет, тако всемогущаго Бога помощь, юже егда кому подаст она, все те замыслы **земных манархов** преодолееет. Не довелось было не токмо чинити, но и мыслити о том, чтоб **нашу отчину** к последнему разоренію привести, на которое уже бы и самой злой зверь, естли бы имел таков разум, яко человек, смотря мог возжалитися» [16, т. 6, с. 204]. Кошовий яскраво протиставляв рішенням «земних манархов» звичний стан речей, створений Божою волею. Він зображував власну вітчизну як простір облаштований тими, хто в ньому «господарює», та вказував на природне бажання кожного турбуватися про нього. Розпізнання небезпеки для батьківщини від зовнішніх володарів дозволяло обґрунтувати необхідність опору їм. Той самий автор міг також підбирати м'якші формулювання, якщо у тому була необхідність [16, т. 6, с. 186-188]. Проте чутки про намір короля та царя «с обоих рук Украину разорить» ширилися спільнотою та оспорювали їхнє право на верховенство в козацьких землях [16, т. 6, с. 201-203]. Представники Війська Запорозького, очевидно, були схильні віддати перевагу турботі про власну батьківщину, ніж зберігати вірність непевним протекторам.

Тим не менш, особливості річпосполитської культури продовжували накладати власні правила на риторику представників Війська Запорозького коли ті шукали порозуміння з королем та шляхтою. В жовтні 1667 р. Петро Дорошенко уклав з Яном Собеським Підгаєцькі домовленості [116, с. 136-141]. Присягнувши на вірність королю і Речі Посполитій, гетьман окреслив у своїх статтях соціальне незадоволення козаків [32, т. 2, с. 146-158; 72, т. 1, ч. 1, с.

291-292]. У зверненнях до шляхти Дорошенко продовжував вписувати Україну до республіканської вітчизни [17, с. 138-139]. Причиною внутрішньої колотнечі гетьман пропонував вважати соціальну несправедливість до Війська Запорозького. Проте, він висловлював надію, що «нові» статті змінять ситуацію, бо, якщо шляхта бажала спокою в батьківщині, то мусила б прийняти їх. Так само й низовики, пишучи 27 листопада до короля, апелювали до спільної з ним цінності, «оплаканої» батьківщини та висловлювали готовність стати проти її зовнішніх неприятелів [156, с. 139]. Тож, очевидно, усвідомлення власної окремішності не заважало козацькій спільноті вписувати себе до Речі Посполитої за політичної необхідності.

Так само й у контактах з московською стороною козацька риторика адаптовувалася під запит «іншого» адресата. Від перших спроб «москви» налагодити зв'язок з Дорошенком, той міг обіцяти свою відданість царю [116, с. 154-159]. При цьому він, як правило, залишав простір для риторичної маніпуляції, не використовуючи однозначностей в окресленні своїх політичних планів. Тим не менш, у листі від 1 січня 1668 р. стряпчому Василю Тяпкіну, з яким «правобережний» гетьман вів переговори, він чіткіше окреслив свою відмову змінювати протектора, демонструючи при цьому своє розуміння відмінностей московського та річпосполитського політичного порядку. Зробивши невеликий екскурс в історію взаємовідносин Війська Запорозького з царем, гетьман вказував, що теперішнє порозуміння протектора з королем без врахування козацьких інтересів можна сприймати як бажання «искоренення всех нас» [16, т. 6, с. 248]. Вказівки на те, що цар віддавав половину України на милість ворога фактично піддажували аргумент «москви» про першочерговість релігійної спільності. Фіксуючи уявлення про «правильне» підданство на засадах рівності та гарантії козацьких прав в «єдиному тілі» республіки, Дорошенко транслиував московській стороні політичні пріоритети Війська Запорозького. Хоч у даному випадку гетьман відмовлявся прийняти зверхність царя, він продовжив перемовини з Тяпкіним, відправивши до нього військового писаря Лукаша Буксієвича та свого брата

Григорія [16, т. 6, с. 248-254; 116, с. 159-161]. Вони наголошували: «Ясневельможный господин гетман Войск его королевского величества Запорожских Петр Дорошенко и без подданства его царскому величеству есть желательный» [16, т. 6, с. 249]. Така прихильна позиція дозволяла залишити приязні контакти з «московою», а в разі потреби розвинути їх.

На тлі повсюдного незадоволення Андрусівським договором гетьмани «обох берегів» Дніпра могли порозумітися довкола ідеї єдності України. На початку 1668 р. Брюховецький провів раду в Гадячі, на якій вирішено виступити проти «москви» [116, с. 170]. У пошуках підтримки він почав шукати порозуміння з ханом та султаном. Наприкінці січня раду провів Дорошенко також визнавши за доцільне забезпечити Військо прихильністю османського зверхника [116, с. 172-173]. Тоді як звичні «дідичні» монархи узаконили поділ України по Дніпру, представники козацької спільноти спробували обрати «третій» варіант, який би міг забезпечити їхню цілість.

У лютому 1668 р. під керівництвом Брюховецького відбулися широкі антимосковські виступи у підпорядкованих йому полках [116, с. 177-181; 118, с. 440-446]. Гетьман розсилав по містах свої заклики підтримати його задля цілості батьківщини [64, с. 353-354; 354-355, 356-357]. У зверненні до новгородської громади 10 лютого 1668 р. він пояснював, що «от руки и пріязни Московской отлучились есмы» через умисел польських та московських комісарів «с обоих сторон... **Украйну, отчизну нашу милую, разоряти, пустошити, и ни во что всех великих и малых на ней жителей выгубив оборонити**» [64, с. 353]. Виокремивши зовнішню загрозу для козацької цілісності, гетьман писав: «**имянем целого Войска Запорожского** упоминаю, чтоб есте також **отчизне своей, Украйне**, целости желати и об ней попечение имети в купе с нами, а от той от московской, нам уготовленной, погибели уходячи, вместе, взяв Бога на помочь, около своих непріятелей до московских, се есть, москалей, болши с ними дружбы не имеючи, учинили радельный промысл так, как бы свой город от оных, за Божією помощію, очистити могли, не сумневаясь ни в чем. Понеже **с братією нашею той**

стороны желанное нам учинилось согласие» [64, с. 354]. Як видно, гетьман не тільки вказував на необхідність знехтувати вірністю царю, а й прямо закликав до боротьби з «москалями» заради цінності козацької батьківщини.

Повторюючи вихідні засади свого виступу проти «москви», у ще одному лютневому універсалі до мешканців Новгорода-Сіверського, Брюховецький приділив значно більше уваги внутрішній незгоді у Війську Запорозькому, яку можуть використати проти «нас» зовнішні вороги. Вказуючи на те, що його попередні розпорядження не виконувалися, він ставив риторичне питання: «понеже не от оного ле толко от **домового несогласія** и внутренних разностей, которые чрез прошедшія лета между нами пребывали, **Украйна, отчизна наша** милая изнищена и изобилное людское житіє разорилось?» [64, с. 355]. Виокремлюючи таким чином негативний досвід у мобілізації населення Брюховецький м'яко показував неприйнятність такої поведінки. Формат риторичного питання вказував на необхідність активних дій, проте давав змогу адресату самому вирішити виконувати свій природний обов'язок без прямого примусу.

До свого виступу Брюховецький пробував залучити також слобідські полки, які перебували поза його владною юрисдикцією. У своїх універсалах гетьман вказував на бажання «москви» та ляхів» винищити «**Украину, отчизну милую**, и всех христіян в **слободцких городах живущих**» [64, с. 356]. Тобто власне локальну цінність адресата він поєднував із ширшою категорією, козацької батьківщини України. У зверненні до Сумського полку 3 березня 1668 р. Брюховецький писав, що слобідські козаки також були «породы нашей украинской» [3, арк, 105]. Акцент на спільному походженні братії «нашої милої» посилював підстави для об'єднання у боротьбі проти «наших общих неприятелей» [3, арк, 106]. Безпосередньо сумському полковнику Герасиму Кондратьєву гетьман адресував лист як «полковникови верного войска Запорожского сумському» [58, с. 73-75]. Це дозволяє припустити імовірність того, що Брюховецький мав плани на підпорядкування собі слобідського козацтва. Проте, за визначенням Володимира Маслійчука, Кондратьєв зайняв

«двояку, вичікувальну позицію»: з одного боку, він повідомляв гетьмана про свою підтримку, з другого – запевняв у вірності «московську» сторону [153, с. 80]. Листи Брюховецького полковник переслав московському воєводі Юрію Борятинському [3, арк. 103-111; 58, с. 73-75]. Зрештою, хоч гетьман зміг отримати підтримку від Сірка, який збирався прихилити на його сторону Харківський полк, загалом успіху в Слобідській Україні його заклики не мали.

Якщо Брюховецький мусив діяти відкрито, по суті, усе поставивши на карту, то позиція Дорошенка дозволяла йому вільніше почуватися у «спільній справі». 20 лютого він писав до Шереметєва, що не причетний до антимосковських виступів «токмо остерегаю целости страны украинные и в нем святого православия и добра посполитого и обид Войска Запорожского» [16, т. 6. с. 254]. Спочатку «правобережний» гетьман навіть міг обіцяти поступитися «лівобережному» булавою. Проте, на той час, він уже користувався більшою пошаною у Війську, ніж Брюховецький, якого тісно асоціювали з податками московських воєвод. Лівобережні полковники навіть просили Дорошенка на гетьманство, та й підтримку «татар» він отримав раніше. Більш виграшна політична позиція дозволяла йому відмовитися від обіцянки віддати булаву, та самому вимагати її у Брюховецького [16, с. 92; 33, с. 99; 116, с. 187]. Обидва гетьмани рушили на зустріч одне одному для проведення спільної ради. Коли ж козацькі сили на початку літа 1668 р. зустрілися під Диканькою, у таборі Брюховецького зчинився бунт і його було вбито [116, с. 189-195]. Таким чином Дорошенко став на певний час став єдиним гетьманом для «обох берегів Дніпра».

Під час антимосковського виступу потенціал поняття батьківщини розкрився повною мірою. Його можна було протиставити ідеї вірності монарху, «отчичу і дідичу» малоросійських земель та «помазанику Божому». Вкрай показово це оприявнилось у справі єпископа Мефодія. Він, як і решта «підмосковських» церковних лідерів, таких як Гізель та Баранович, налагоджував контакти із обома гетьманами, та все ж відкрито виступ проти «москви» не підтримував.

Ситуація з Мефодієм вирізнялася неоднозначністю постаті самого єпископа. Його кар'єра ґрунтувалася, по суті, на підтримці царя, тому асоціювалася із зовнішнім втручанням як у справи київської митрополії, так і в політичне життя Війська Запорозького. На єпископа з усіх боків подавалися «щиросердні» скарги про вчинення різних «смут». Проте, ентузіазм Мефодія у відстоюванні інтересів «москви» помітно згас після Андрусівського договору та відмови зверхника вдовольнити чолобитні церковника. Не афішуючи порозуміння з Брюховецьким, єпископ очікував результату гетьманської ініціативи. Після об'єднання обох берегів Дніпра Мефодій активніше почав шукати підтримки у Дорошенка, однак той ув'язнив єпископа. Зумівши втекти до Києва, місцеблюститель потрапив у руки київського воєводи Шереметєва [118, с. 473]. Він допитував Мефодія та інших церковників щодо нього для обвинувачення у зраді.

Серед різномірних свідчень Інокентій Гізель, зокрема, повідомляв, що у вересні Мефодій надіслав лист ігумену Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, у якому писав про свій конфлікт з боярином: «Да в том же своем листу он епископ написал, бодто он епископ... с боярином его милостью имел ссору **для посполитого добра и для целости отчизны и церкви Божіей и волности нашей**, и та речь велможному его милости пану боярину неслична, а **отчизны нашей** и волностям никакой обиды несть» [16, т. 7, с. 71]. Якщо довіряти переказу, поняття батьківщини Мефодій згадав серед інших громадських цінностей якими, очевидно, прийнятно було керуватися у конфронтації з «московою». Гізель вказував наприкінці, що розкаяння єпископа дозволяло надіятися на його виправдання перед царем та прощення від боярина. Можливо, таку ремарку було зроблено через те, що Мефодію уже не раз вдавалося вийти сухим з води. Проте, якщо представники київського духовенства не вказували у такій справі на неприпустимість мотивацій єпископа, очевидно, ті були цілком прийнятними для них.

За спостереженням Ейнгорна, найбільш переконливими для обвинувачення Мефодія, виявилися листи, які Шереметєв дістав через свого

посланця від Дорошенка [118, с. 438, 476-477]. 19 вересня 1668 р. той відправив київському воєводі листа з рясними негативними характеристиками єпископа [16, т. 7, с. 62-63]. Крім звинувачень у неприпустимому змішуванні духовного та мирського та бажанні віддати «москву» разом з козаками на розправу «ляхам», гетьман додавав до свого послання лист єпископа до Брюховецького. У ньому Мефодій радив гетьману стерегтися московських воєвод та керуватися власними інтересами у прийнятті політичних рішень, бо «мне **своя отчизна** мила» [16, т. 7, с. 63-64]. Тобто автор висував на перший план потреби «своїї» спільноти.

Зважаючи на те, що гетьман надіслав перепис листа, а не його оригінал, Ейнгорн припускав, що це був фальсифікат для дискредитації ворога [118, с. 437-438]. У такому випадку виокремленні у листі цінності загалом і поняття батьківщини зокрема були не інтуїтивними, а продуманими та осмисленими опозиціями «москві». Проте, досить сумнівно розраховувати на аж такий високий рівень ентропії у складанні фальсифікату в той час та обізнаності із предметом можливого обговорення між гетьманом і єпископом. До того ж, головне звинувачення гетьмана полягало в тому, що єпископ мав підступ і до козаків і до «москви» та намагався «продати» їх ляхам. Для доказу цієї тези лист до Брюховецького із закликом боротися за «свою» батьківщину, – очевидно, не найкращий вибір. Скоріш за все, Дорошенко, за відсутності кращого варіанту, вирішив підтвердити свої слова тим, що мав. Зрештою, момент непокори, хоч і не зовсім той, про який він писав, тут, можна було розгледіти. Переконливим також є спостереження Миколи Петровського на доказ автентичності цього документу [166, с. 158]. Ніжинський протопоп Симеон Адамович 28 жовтня, ще перед прибуттям листа до Москви, переказував там його зміст та говорив, що з ним його ознайомив сам Брюховецький [16, т. 7, с. 96]. При зрівнянні свідчень протопопа із текстом Мефодія помітно багато перегуків в деталях. Разом з тим, неминучі при переказі спрощення та переінакшення в інший спосіб відображали окреслені там сенси. Зокрема згадки про небезпеку для батьківщини Адамович опустив,

замінивши на окреслення небезпеки для абстрактного козацького чи руського «ми». Резон відправки копії та не надіслання обіцяного оригіналу Дорошенком дослідник Микола Петровський пояснював тим, що перепис, по суті, міг бути витягом з листа. Його ж повну версію гетьману могло бути не вигідно розкривати [166, с. 158]. Зрештою, Шереметєв вирішив за доцільніше для подальшого слідства відправити єпископа до Москви. Там, в ув'язнені, у Новоспаському монастирі, Мефодій добував свого віку.

Адамович, у свою чергу, вкрай рідко прямо згадував про вітчизну, проте також говорив про неї у свідченнях про спілкування з Йосифом Тукальським, Юрієм Хмельницьким та Петром Дорошенком: «А как де его протопопа привозили в Чигирин из Прилук и говорили ему Тукальской и Юрас и Дорошенко: **для чего де он протопоп не хочет добра своей отчизне, а хочет добра москве?** И он протопопи им говорил: для того де он добра хочет москве, что на то присягал царскому величеству; а ныне де он коли в их руках, и он де станет чинит, что они велят; и говорил то, чтоб ему от них выманитца» [16, т. 7, с. 92]. Тобто протиставлення козацьких очільників цінності «своєї» батьківщини інтересам «москви» усвідомлювалося адресатами. Перебуваючи на допиті в Москві, Адамовичу було вигідно розвернути ієрархію пріоритетів у зворотному напрямку. Він стверджував, що не проміняв вірність царю на добробут «своєї» батьківщини. Проте, з його слів, можна зробити висновок, що саме це зробили сподвижники Дорошенка, а оскільки він перебував з ними то виконував те, що вони йому веліли, таким чином зовнішнім примусом виправдуючи свої дії. Натомість, у листі до самого Дорошенка Адамович пов'язував добробут вітчизни з протекцією православного монарха [43, с. 394-396]. Тобто, хоч антимосковський потенціал поняття батьківщини усвідомлювався у політичному просторі України-Русі, його поєднання з засвідченням вірності царю лишалося цілком прийнятним.

Загалом можна зробити висновок, що однією з найвагоміших подій, які стимулювали поширення згадок про козацьку вітчизну було Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та московським царем. До цього

цінність України уже не раз згадувалася в козацьких текстах. Проте вона підпорядковувалася більшій цінності спільної вітчизни – Речі Посполитої, якщо мова йшла про «повернення» до неї. Ті ж, хто обрав підданство царю, поєднували згадки про важливість батьківщини із необхідністю вірності монарху, визнаючи за ним спадкове право на малоросійські землі. Коли ж умови нового договору узаконили поділ України по Дніпру, вони спровокували хвилю протестних висловів у козацькому середовищі, в основу яких були покладені поняття, що відображали цінність козацької єдності та могли б протиставлятися як в річпосполитський, так і в московський бік.

4.2. Заклики козацьких очільників до возз'єднання на тлі міжусобного протистояння у Війську Запорозькому

Ставши гетьманом «обох берегів Дніпра» в результаті смерті Брюховецького, Дорошенко не мав причин радикально змінювати своєї вихідної політичної позиції. Він і далі декларував підпорядкування козацької спільноти королю і Речі Посполитій у зверненнях до шляхти, при нагоді приязно контактував з «московою» та налагоджував контакти з Портою. До внутрішнього адресата гетьман пропонував виходити з потреби забезпечення цілості спільноти. Прямі вказівки на поняття вітчизни можна знайти навіть у вирішенні ним «господарських» справ Війська Запорозького [64, с. 408, 419]. Очевидно, з часом воно ставало все більш звичним для козацької канцелярії. Водночас підкресленню козацької окремішності значною мірою сприяло неприйняття повністю жодної із політичних пропозицій зовнішніх імовірних протекторів.

У першій половині червня 1668 р. шляхетські війська виступили проти козацького гетьмана. У проміжку між 8 та 12 червня Петро Дорошенко прохав волоського господаря підтримати військами свого брата Григорія проти неприятелів «на **naszey Ukrainy**» [72, т. 1, ч. 1, с. 380]. Той, у свою чергу, теж писав 10 червня про загрозу спустошення «**oyczyzny**» від поляків [72, т. 1, ч. 1,

с. 380]. Шукаючи союзників проти «поляків-неприятелів», козацькі очільники навіть зовнішньому адресату пропонували вважати свої дії справедливим бажанням оборонити власну вітчизну-Україну, хоч прямого протиставлення Речі Посполитій ці козацькі тексти не містять. Тож прочитання обох документів можливе як в ключі опозиції цінностей, так і вписування їх одне до одного. Ще в часи Богдана Хмельницького, покладаючи провину за розорення спільної вітчизни на «ляхів», представники Війська Запорозького могли при цьому вписувати себе до неї. Оскільки добробут частини передбачав добробут цілого, оберігаючи Україну, вони оберігали і Річ Посполиту.

Якщо в листах до внутрішнього та стороннього адресата розуміння батьківщини могло мати різні шаблі розуміння, то у зверненнях до представників шляхти було більше визначеності. Наприклад, у тому ж червні 1668 р. Дорошенко згадував у листі коронному гетьману Собеському про бажання зберегти спокій «w **Ukrainie y caley oyczyznie**» [72, т. 1, ч. 1, с. 384]. Хоч значна увага автора була сконцентрована на українських козацьких справах, їхня важливість формально була підпорядкована спільній зі шляхтою вітчизні. На зразок цього, наприкінці липня 1668 р. Дорошенко зичив «новому» коменданту білоцерківської фортеці успіхів, які б «**ściągały do całości miley oyczyzny, tey Krainy naszej**» [72, т. 1, ч. 1, с. 403-404]. Гетьман декларував бажання доброї співпраці на основі Підгаєцьких пактів, бо в інакшому випадку через внутрішню незгоду потерпала б спільна батьківщина. У такого роду кореспонденції акцент на добробуті України та козацької спільноти, яка її представляла, означав також спокій у всій Речі Посполитій.

Крім, так би мовити, «зовнішніх» проблем з річпосполитською зверхністю, перед Дорошенком досить швидко постала необхідність доводити своє право на гетьманську булаву всередині Війська Запорозького. Повернувшись на «правий берег» Дніпра у липні 1668 р., він залишив на «лівому» своїм представником наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного. Не маючи можливості самотійно протидіяти московським військам, той знову піддався під «високу руку» царя. До того ж, в кінці літа 1668 р. на Січі обрали

«свого» гетьмана, Петра Суховія, який перед тим встиг домовитися з кримським ханом про підтримку [83, с. 197]. Оскільки по смерті Брюховецького так і не було проведено загальної ради, яка б правомірно обрала гетьмана усього Війська Запорозького, право Дорошенка на цю роль швидко було підважене «новими» конкурентами.

Здобувши перші перемоги, Суховій розіслав Україною свій універсал, в основі якого лежала ідея захисту козацької батьківщини від зовнішніх ворогів. Звертаючись до **«единоутробной милой братьи»**, Суховій окреслював мотивацію своїх дій турботою про батьківщину-Україну. Подібно до універсалів Брюховецького, хоч незадоволення автора викликали Андрусівські домовленості у розподілі **«бедной Украины»** з **«польського»** та **«московського»** боків, головну увагу він концентрував на необхідності протидії **«москві»**. Універсал застерігав недовіряти улесливим грамотам царя та підкреслював, що, незважаючи на обіцянки, **«москва»** не радиться з **«нами»** у важливих питаннях, **«якоже и сіе теперешнее мирное постановление на всю Украину пагубу приносит»** [16, т. 7, с. 84-86, т. 8, с. 46-49]. У цьому контексті Брюховецького було змальовано героєм, який довідався **«сію великую страшную тайну»** та виступив проти **«москви»**. Відсилаючи до святого писання, Суховій порівнював козацьку батьківщину зі святою землею, Єрусалимом, та закликав боротися до смерті заради неї. При цьому він робив великий акцент на необхідності козацької єдності та протидії тим, хто її порушував.

Дорошенко активно опонував Суховію у власних закликах. В універсалі до мешканців Гадяча від 9 листопада 1668 р. гетьман указував на починання опонента, як на пагубу і для **«города вашего»**, і для **«отчини нашей»**, України [16, т. 7, с. 111]. Тобто суперники апелювали до одних і тих самих цінностей у своїх зверненнях до козацького загалу.

Позицію Дорошенка все ж можна вважати більш вираженою ніж у Суховія. На відміну від претендента, гетьман уникав відкритої конфронтації з **«московною»**. Серед наказів харківському полковнику Івану Дубязі він навіть

вказував, що цар не підозрював про безчинства його воєвод в «нашей **Украине**» [16, т. 7, с. 115]. Це уможливлювало процес переговорів та компромісу. Вказівки на релігійну спільність, потребу відсічі «бусурманам», які «с своими силами пришли в **нашу христианскую землю**», були добрими точками перетину інтересів [16, т. 7, с. 167]. 30 листопада Дорошенко повідомляв Шереметєву, що він «жить в братстве, дружбе и любви, и никакого зла друг над другом не чинить сердно желает» [16, т. 7, с. 124-125]. Гетьман прямо вказував, що наразі не може вчинити присягу царю, проте відмічав, що надання монархом військової допомоги сприяло б поверненню прихильності до нього козацької спільноти [16, т. 7, с. 125]. Дорошенко переважно оминав увагою те, що у даному випадку боротьба із «татарами» означала також боротьбу із Суховієм, та все ж показував адресату, що своїм пріоритетом вважає добробут «нашої» землі, України.

Військова та політична перевага Дорошенка швидко принесла свої результати. Уже на початку січня 1669 р. він повідомляв козацький загаль про свою перемогу над опонентом та повторне об'єднання обох берегів Дніпра, повторюючи, що його мотивом було зберегти «**нашу милую отчизну** при целости стародавних волностей в пожеланом покое» [64, с. 424]. Якщо Суховій обрав шлях радикальної опозиції «москві», то Дорошенко головним чином концентрував увагу на необхідності подолання внутрішнього розбрату та занепаду батьківщини, з яким тісно пов'язував свого опонента та закликаних ним «бусурман». На цьому тлі «москва» не була для Дорошенка проблемою. Він відкрито наголошував, що з нею можна жити в згоді, якщо вона дасть можливість відстоювати козацькі цінності.

Зазнавши кілька військових поразок, Суховій на певний час змушений був відступити. Довівши свою військову міць Дорошенко намагався максимально використати здобуту перевагу. Наприкінці січня – на початку лютого 1669 р. він кілька разів писав Многогрішному про необхідність «братерського» порозуміння. Гетьман наголошував, що розділення лише ворогам корисне, проте згубне для «нашої» вітчизни. Він наполегливо схиляв

адресата до повернення того під свою «батьківську» опіку, вкрай недоброзичливо характеризуючи позицію «москви», яка багатьох козаків ув'язнила [16, т. 8, с. 126-127]. Натомість до Григорія Ромадановського 12 лютого 1669 р. Дорошенко відправив листа, де провину за ув'язнення козаків перекладав на Брюховецького. Водночас, вказуючи на необхідність забезпечити Україну від роз'єднання, автор вимагав, щоб «москва» зносилася з ним як з гетьманом, а не з його представником на «лівому березі Дніпра» полковником чернігівським Многогрішним [16, т. 8, с. 74].

Тим не менш, міцна позиція «промосковського» гетьмана та підконтрольні йому війська становили серйозну проблему для Дорошенка. У листі до козацького загалу останній закликав не слідувати за полковниками опонента Кияшком та Мурашком, які шкодили «**отчизне**» своїм «промислом», а й далі хилитися до його «стародавнього» регіменту [16, т. 8, с. 115]. У цьому аспекті Многогрішний пропонував, по суті, рівноцінну альтернативу. Наприклад, 8 березня 1669 р. у листі до Лубенського полку він повідомляв про раду в Глухові, де його обрали гетьманом «не хотя того, чтоб болши милая **отчизна наша Украина** без старшого к последнему разорению и пагубе приходити имела» [16, т. 8, с. 111]. Як і у протистоянні між Дорошенком та Суховієм, опоненти пропонували вважати добробут козацької батьківщини одним із головних ціннісних орієнтирів, проте обвинувачувальна риторика на адресу одне одного цього разу була помітно м'якшою.

В березні 1669 р. до Чигирини прибули представники султана. Дорошенко ініціював в Корсуні проведення загальної ради, яка обрала його гетьманом «обох берегів Дніпра» та схвалила домовленість про підданство османському володарю [116, с. 243-249; 141]. До турецької протекції серед козацького загалу було досить неоднозначне ставлення. Разом з тим, вона відкривала «нові» можливості для об'єднання України під регіментом одного гетьмана. Султан міг не зважати на Андрусівські домовленості у поділі України між «польською» та «московською» сторонами. Тож, обравши його за

зверхника, козацька спільнота мала можливість відповідно до декларованих гасел забезпечити цілість батьківщини.

На цьому тлі варіант Суховія із «татарською дружбою» хоч і передбачав меншу силову підтримку козакам, та все ж був більш звичним для Війська Запорозького. Сподвижники Дорошенка писар Лукаш Буксієвич та митрополит Йосиф Тукальський, апелюючи до цінності вітчизни, 12 квітня 1669 р. закликали переяславського полковника Дмитрашка-Райчу, який підтримував Суховія, до порозуміння з «правильним» гетьманом. Однак той не змінив своєї позиції, за що отримав подяку як «желательний» син батьківщини від «свого» регіментаря [16, т. 8, с. 141-143, 180, 221]. Такі рішення могли спиратися на практичний розрахунок та особисті симпатії, проте офіційно їх пояснювали вірністю загальним козацьким ідеалам. 26 квітня 1669 р. Суховій писав до прилуцького полковника Івана Маценка: «видя бешенство Дорошенково, чаять в голову зашол, что умыслил **отчину нашу** в Турское подданство поддати, а невинных людей в тяжелое иго привести» [16, т. 8, с. 222]. У квітневому листі до Дмитрашка-Райчі він писав, що почав промишляти «**о упокоеніи отчизны и о совокупленіи обоих сторон нашего соединенія**» [16, т. 8, с. 180, 221-222]. Очевидно, автор розумів незвичність «турецького підданства» для козацького загалу та намагався використати це на свою користь в досягненні амбіції стати єдиним гетьманом у козацькій Україні.

У спілкуванні з московською стороною Дорошенко неодноразово наголошував, що його головним пріоритетом було об'єднання України. Тому, якщо цар не захоче поборотися за жителів «іншого» берега Дніпра, то він буде шукати інших союзників [16, т. 8, с. 57-58]. Проте, така риторична стратегія не була єдиною. 18 квітня 1669 р. Буксієвич писав до Многогрішного про переваги турецького підданства порівняно з «**тягостью нашей Украине**» від «ляхів» та «москалів» [16, т. 8, с. 153]. Тоді ж доволі миролюбивого листа вислав «лівобічному» гетьману Дорошенко, пропонуючи мирне співіснування, тобто, по суті, приймав можливість існування двох очільників України [16, т. 8, с. 152]. Водночас у листі до Лазаря Барановича від 17 квітня 1669 р. він

указував, що почав працювати «чтоб дела в **отчизне** упокоил под властію православною, **во едином совете все, а не врозни Украйною пребивати**» [16, т. 8, с. 152; т. 9, с. 168]. Швидкий перехід від опозиційної до інтеграційної риторики давав можливість прохати військову допомогу в «москви» проти кримсько-татарських військ у спілці з Суховієм.

На початку травня 1669 р. в обхід Дорошенкових інтересів, Многогрішний намагався порозумітися із Суховієм, закликаючи «яко православный син православных синов до христианского православного монарха» [7, арк. 443]. Звичайно, виокремлення релігійної спільності Многогрішний поєднував також із вказівками на необхідність єдності козацької спільноти. Політична пропозиція гетьмана вирізняла його з поміж конкурентів можливістю запропонувати підпорядкування єдиновірному монарху, відмовившись від підтримки «бусурман», що лишалося вагомим аргументом.

На перший погляд, у трійці козацьких лідерів найменш активно у риторичному протистоянні в той час поводив себе Дем'ян Многогрішний. Таке враження може бути оманливим, зумовлене нерепрезентативною джерельною вибіркою. Більшість відомих сьогодні текстів козацьких очільників того часу збереглися тому, що їх переправляли до Москви представники царя або старшина, яка робила ставку на його протекцію. Кореспонденція ж Многогрішного адресована до тих, хто виступав проти «москви», якщо гетьман сам не переймався її дублюванням, туди просто не потрапляла. Хоч навіть якщо прийняти відносну пасивність Многогрішного у складанні закличних звернень, з відомих джерел можна зробити висновок, що його аргументи були більш-менш суголосними до аргументів його опонентів.

У розпалі військового протистояння між Дорошенком та Суховієм останній зумів підійти до Чигирин, обложити конкурента та перетягнути на свій бік кілька полків. Суховій не раз закликав Дорошенка на загальну раду для обрання єдиного гетьмана [83, с. 219-220]. Однак, той не приставав на «припрошування», доки не почав втрачати силову перевагу. Відступивши до р.

Росави, Дорошенко спробував перемінити ситуацію та сам організував там проведення загальної козацької ради. 5 липня 1669 р. він писав все ще прихильному до Суховія Дмитрашку-Райчі, що рада необхідна «чрез непостоянных людей в **отчижне** нашей учиненных раздоров и внутренних мятежи» [16, т. 8, с. 262]. Очевидно, провину за це гетьман покладав на своїх опонентів. Натомість Райча писав Многогрішному: «доброе б дело било и **отчизне** прибильное», якби той віддав наказ київському полковнику Дворецькому допомогти у боротьбі з «тогобічним» неприятелем [7, арк. 800]. Дорошенко, у свою чергу, продовжував шукати підтримки серед прибічників «лівобережного» гетьмана. У листі 14 липня 1669 р. він закликав на раду під Росаву також прилуцького полковника Івана Маценка, переконуючи у своїй турботі «о соединении и успокоении милия **отчизни Украины**, о целости добра общаго, о умножении славы и волности войсковой так же и о задержании в целости црквей и всея православния по умножении хвали Бжия» [7, арк. 623-625]. Наполегливо вказуючи на потребу обрати єдиного гетьмана для Війська Запорозького і цілості вітчизни України, автор доволі прозоро подавав себе як найкращого кандидата для цього.

Проте, ті самі цінності опоненти Дорошенка використовували для боротьби з ним. 16 липня Суховій писав до того ж прилуцького полковника про свій вихід «...из Запорожя на Украину для остереганья **отчизны**» [7, арк. 803]. Листа з тим же посилом Суховій відправив також Дмитрашку-Райчі: «имею намерение с Войском Запорожским с ордами виити, видя упадающую от разноствия **отчину нашу**» [7, арк. 805]. Причиною занепаду роз'єднаної України «запорозький гетьман» називав Дорошенка [7, арк. 806]. Тобто кожна зі сторін писала про страждання батьківщини, яке пропонувала подолати обранням єдиного гетьмана для Війська Запорозького, проте бачила для цього лише силовий шлях примусу «іншого». Така позиція унеможливлювала компроміс чи досягнення згоди завдяки мирним домовленостям. Адже жоден з претендентів на булаву не мав достатньо ресурсів для остаточної перемоги

На скликану Дорошенком раду біля Росави прибув також Суховій. Так і не визначившись між обома кандидатами, козацький загаль зрештою обрав «третій» варіант, проголосивши гетьманом Юрія Хмельницького. Такий вихід не влаштував жодну зі сторін протистояння. Дорошенко відступив з великими втратами. Прихильники ж Суховія 23 липня 1669 р. провели ще одну раду поблизу Умані, на якій булаву віддали уманському полковнику Михайлу Ханенку [83, с. 222-223]. Повідомляючи про своє обрання, «новий» гетьман розіслав власні закличні звернення Війську. Критикуючи Дорошенка за те, що той **«всю нашу Україну»** віддав в підданство султану, він обіцяв **«за вольности любезной отчины** аще и до смерти стояти» та просив приходити під Чигирин для з'єднання військ [16, т. 9, с. 47-48]. Люб'язного листа Ханенко надіслав також Многогрішному, зазначаючи: **«буду за волность стояти, оплаканныя отчизны,** сколько помощи Бог подаст, и обороняти. Для чего и тебя брата моего, аще **правым сыном нарекся еси милой отчине** прошу: изволь с нами братски во всем поступити, а с теми полковники заднепрвскими совокупясь, к берегу Днепра под Чигирин приходити» [16, т. 9, с. 43-44]. У такій подачі Дорошенко поставав єдиним з ким **«братське єднання»** було не можливим, що можна пояснити його безкомпромісною позицією. У версії опонентів, він поставав у ролі внутрішнього **«ворога»**, який запровадив неприпустиме **«турецьке подданство»** для **«любезной»** і **«оплаканния»** батьківщини.

Коли татарські війська полишили Ханенка, Дорошенко почав відновлення втрачених позицій. Біля Умані 25 серпня 1669 р. він провів **«свою»** раду, на якій його знову проголосили гетьманом та прийняли **«турецьку»** протекцію. Тут же читано **«берат»**-грамоту від султана, у якій, згідно з перекладним та скороченим варіантом, той зазначав, що **«принял вас и всех людей, чтоб земля ваша в тишене была и чтоб ее никто не пустошил»** [16, т. 9, с. 173]. Як і в стосунках з московським царем, налагоджуючи **«підданство»** султану, козацька спільнота мусила підлаштовуватися під **«стандарти»** політичної культури протектора. Українські території

розглядалися як «санджак»-провінція султана. Ними управляв гетьман, статус якого, очевидно, уподібнювався до статусу господарів Молдавії та Валахії [116, с. 260-261; 243, с. 429-430; 254, с. 139-147]. Султановому посланцю Дорошенко передав листи до каймака та великого візира. Оповідючи ж про напади «татар», гетьман називав підвладний йому простір «Nostra provincial Ukraina» [68, с. 77]. Таке окреслення, можна припустити, перегукувалося із розуміння України як султанового володіння, зазіхати на яке «татари» не мали права. Разом із засвідченням пошани зверхнику Дорошенко згадував також про необхідність забезпечення добробуту для «нашої батьківщини» – «nostra patria» [68, с. 77, 79]. Тож в наданні та отриманні «турецької протекції» Україна одночасно виступала в ролі і своєрідної султанової власності та цінності для козацької спільноти.

На раді під Уманню Ханенко із Суховієм, по суті, визнали зверхність Дорошенка, однак на цьому протистояння не завершилось. Ханенко не тільки продовжив титулуватися гетьманом, а й активно шукав союзників для продовження боротьби. У листі до Многогрішного від 26 серпня 1669 р. він зазначав: «коликократно к тебе пишу, предлагаючи яве всякому хитрость Дорошкову, котрый умыслил **Украйну, отчину нашу**, в турецкое иго отдать» [16, т. 9, с. 44]. Як союзник «бусурман» Дорошенко, у подачі Ханенка, чинив різного роду «безчинства» в Україні. Проте, особливе незадоволення викликало його прагнення закріпити за собою статус володаря, який йшов у розріз з політичними практиками Війська Запорозького. Тому Ханенко просив Многогрішного, якщо «ты любиш **отчину**, изволь, собрав те все заднепрские полки, поспешно к Чигирину итти», щоб «в нашей **Украине** знаков турецких не бывало» [16, т. 9, с. 45]. Заклик до Многогрішного врятувати «**отчину милую Украину**» Ханенко повторив у ще одному листі від 10 вересня [16, т. 9, с. 46-47]. Автор виокремлював як зовнішню, так і внутрішню загрози для козацької спільноти. В обох випадках відповідальність за безпеку покладалася на Дорошенка, який уможливив «турское иго» та ламав внутрішній козацький уклад.

Повернувши собі військову та політичну переваги, Дорошенко відновив боротьбу за «лівий берег Дніпра». Він одразу зміг закріпитися там, отримавши підтримку кількох полків. Одному із найактивніших своїх прибічників там, лубенському полковнику Гамалії, гетьман дякував 2 жовтня 1669 р. за допомогу в боротьбі з неприятелем, «**на отчину нашу наступающаго**» [16, т. 9, с. 70].

Многогрішний, у свою чергу, теж міг використовувати концепт батьківщини на свою користь. У листі до Лазаря Барановича від 11 листопада 1669 р. він акцентував увагу на своїй вірності царю, заслугах Війська Запорозького та прохав попідкуватися «об нашей бедной и утесненной **отчине**» [16, т. 9, с. 104-107]. Подібно до риторики Брюховецького, автор зображував власну батьківщину-Україну в ролі своєрідного захисного муру на шляху ворога до інших володінь московського монарха: «Всяк может то узнати, как **Украина сия любезными сынами поля кровію обагрила**, а великоросійских стран от неприятеля наступающаго обороняла и по се время обороняет» [16, т. 9, с. 106]. Така подача обґрунтовувала додаткову цінність козацької спільноти для царя. Очевидно, Многогрішний мав намір поборотися за владу над «лівобічними» полками, виславши проти прихильників опонента полковників Михайла Кияшка та Андрія Мурашка.

Натомість, прибічники Дорошенка наказний гетьман й осавул Яків Лизогуб, лубенський полковник Григорій Гамалія, наказний чернігівський полковник Іван Пригара, а також комонні полковники Миколай Раєвський, Іван Вербицький, Ігнат Шульга 29 січня 1670 р. відправили до Лубен заклик підтримати «їхнього» гетьмана, який «**отчизне** милое дело сделал было он не за какими корыстми своими гоняясь, но **Украине и Войску Запорожскому** желаячи всякого добра» [16, т. 9, с. 182]. Цінність козацької батьківщини у цьому листі було протиставлено московській протекції, яку в даному випадку відстоювали війська Многогрішного: «Чаю, что всяк памятовати может от ваших милостей, сколь много гетманов в недавных временах учинилось было в **Украине, отчизне нашей**, за подушеніем московским, за которых приводом

и подарками **онех сколь много честных людей и отчизны нашей вывелось**» [16, т. 9, с. 182]. Такий акцент давав можливість дискредитувати позицію прибічників Многогрішного у відстоюванні протекції єдиновірного монарха. У цьому ж тексті автори протиставляли козацьку «природність» Дорошенка та «чужородність» його теперішніх ворогів. На цій підставі вони пробували взагалі витіснити активну військову силу Многогрішного, зокрема, полковників Михайла Кияшка та Андрія Мурашка із символічної категорії «своїх», що резонувало у риторичному питанні: **«Где тех Мурашков отчизна, разсудите толко? И как они имут желателны быти Украине паче нас?»** [16, т. 9, с. 184]. Незважаючи на показову відкритість листа, його сконструйовано таким чином, щоб читач-адресат, який би поділяв цінності козацької спільноти, не мав іншого морального вибору, крім як підтримати Дорошенка. Проте, умовність подібних закликів, скоріш за все, була самоочевидною для багатьох.

Поступово Многогрішний повертав собі втрачені позиції на «лівому березі». Не маючи військової переваги, Дорошенко пробував домовитися з ним [116, с. 285-286]. Проте, його суперник Ханенко також міг пробувати зближення з «московою» за потреби. Для цього, наприклад, у листі стольнику Артему Матвєєву від 16 червня 1670 р. він традиційно підкреслював релігійну православну спільність, яка давала ґрунт для порозуміння, та вказував на важливість християнства **«в любезной отчине»** [16, т. 9, с. 220-222]. Безпосередньо козацька цінність посилювала «наш» мотив боротися з «турчином» та «бусурманами», очевидно, пов'язаних з Дорошенком. Далі в листі Ханенко згадував про готовність співпраці з Многогрішним. Крім того він прямо писав «лівобічному» гетьману **«со объявленіем брацкіе любви и взаимного междо нами пріятства»** [16, т. 9, с. 282-284]. Той, однак, негативно реагував на прямі контакти Ханенка з «московою» [16, т. 9, с. 234; 116, с. 304-305].

Незважаючи на «турецьку протекцію», Дорошенко пробував підтримувати приязні контакти з Річчю Посполитою [116, с. 270-274, 279, 287-

292]. Ці спроби стали ще активнішими, коли «турецька» сторона почала просувати на гетьманський уряд Юрія Хмельницького [116, с. 289-290, 298]. Пишучи шляхті, Дорошенко раз у раз апелював до потреб шляхетської батьківщини. Наприклад, у листі до Яна Собеського від 19 лютого 1670 р. гетьман возвеличував адресата як «osobliwego tutora **ojczyzny** a mego doznanego dobrodzieja, z należnemi do **całości ojczyzny naszej**... sprawami odzywać się» [71, с. 299]. Дорошенко скаржився, що «москва», незважаючи на його «стародавній» регімент, розпоряджалася Задніпров'ям як своєю власністю і свого гетьмана туди призначила. Разом з тим, він висловлював надію на «повернення» тогочасної України, якщо вдасться «переступити» через Андрусівські домовленості [71, с. 299-300].

Ще весною 1670 р. в Острозі розпочала роботу комісія шляхетських та козацьких делегатів для визначення умов порозуміння. 10 травня в інструкції своїм представникам, військовому писарю Михайлу Вуяхевичу та колишньому генеральному судді Герману Гапоновичу, гетьман згадував сформульоване в Гадячі 1658 р. правило: «в общей **отчизне** общия права» [64, с. 384]. Особливості політичної культури шляхетської спільноти обумовлювали необхідність визнання інтересів батьківщини-Речі Посполитої за найвищий пріоритет. Тож навіть інтенсивні та повсюдні апеляції до батьківщини-України, часто, як до найвищої цінності козацької спільноти останніх років не відміняли того, що у стосунках з Річчю Посполитою акценти суттєво коригувалися. Коли мова заходила про визнання зверхності короля, це автоматично означало повернення до «спільної батьківщини», Речі Посполитої.

Натомість у протилежний політичний бік козаки продовжували подавати за батьківщину власний простір. Наприклад, у листі до князя Григорія Ромадановського 28 липня 1670 р. про взяття турецької фортеці Очакова, Іван Сірко зазначав: «о **отчизне нашей Малой Росии** и за нас Войско Запорозское поважному ходатаю и всяких щедрот подателю нижашее наше поклонение препосилаем» [35, с. 16]. Очевидно, в даній ситуації, виступаючи

проти «бусурман» та контактуючи з «московою», Сірко продовжував діяти в супереч інтересам Дорошенка, який визнавав «турецьку» протекцію та прощупував можливість «повернення» до річпосполитської вітчизни.

На гетьманстві запорожці й далі підтримували Ханенка, проте за потреби йшли на компроміси із різними політичними зверхниками. В кінці літа на початку осені до Острога на переговори з «польськими» комісарами прибули делегати від Ханенка. З ними «польські» комісари уклали окремі домовленості, хоч представників Дорошенка вони також закликали на Варшавський сейм [16, т. 9, с. 350-357; 116, с. 297-309]. У жовтні 1670 р. той справді відправив туди своїх послів з повторенням принципу: «А же в **сполной отчизне** сполные права, волности и оздобы взаемне обоим народам належати мают» [16, т. 9, с. 301-302; 64, с. 392]. Проте вимоги Дорошенка мали той самий «недолік» щой Гадяцькі домовленості Виговського. Незважаючи на прописану заангажованість до політичного тіла Речі Посполитої, вони ґрунтувалися на необхідності глобального переосмислення її устрою. Натомість, домовленості з Ханенком були більш компромісними та інтеграційними: «А поне уже, за милостию Божією, к его королевскому величеству, аки государю природному, и **Речи Посполитой, аки к матери своей**, войска возвращаются» [16, т. 9, с. 353]. Варіант Ханенка був прийнятнішим для шляхти, тож саме його зрештою погодив сейм [116, с. 316-317]. Проте, його практична реалізація також була проблематичною. Приміром, домовленості передбачали можливість «повернення» шляхти в свої маєтки. За сильного впливу Дорошенка навіть «правобічні» володіння були закриті для такого роду акцій, не кажучи вже про табуйований Андрусівськими пунктами «лівий берег Дніпра».

Хоч шляхта уклала домовленості з Ханенком, а з Дорошенком конфлікт лише поглиблювався, той продовжував апелювати до загально прийнятих норм в республіці у спілкуванні з її представниками. Наприклад, у листі королю 22 лютого 1671 р. про козацьку раду в Корсуні він прямо покладав провину за невдачу переговорів в Острозі на упереджене ставлення

до нього «польських» комісарів, які, нібито, зовсім не думали про зичливість «*panu u oyczyźnie*» [72, т. 2. ч. 1. с. 622-623]. Менш формально гетьман згадував про батьківщину, Річ Посполиту, в зверненнях до Собеського [35, с. 306-309, 318-321; 72, т. 2. ч. 1. с. 673-674]. Інтеграційна риторика Дорошенка не виключала, тим не менш, можливість його протистояння шляхті [116, с. 340-343]. Шукаючи союзників для боротьби з нею, 28 березня він як вірний син «*oyczyzny*» навіть писав до бранденбурзького курфюрста [49, с. 134-135]. 27 травня гетьман відправив лист королю з пунктами власних вимог. Хоч вони були доволі скороченим варіантом його попередніх інструкцій, у них теж містилося покликання на принципи Гадяцьких пунктів [71, с. 308]. Водночас у такій кореспонденції було помітно, що справи власного краю переймали автора більше, ніж загальнореспубліканські цінності.

Не досягши порозуміння з Річчю Посполитою, Дорошенко почав військове протистояння з нею. Завдяки підтримці хана та султана він поступово почав тіснити супротивників. Гетьман звертався до козаків Ханенка із закликами переходити на його сторону. Про одну зі спроб забезпечити себе прихильністю політичних опонентів можна дізнатися з їхньої відповіді 9 грудня 1671 р., на яку особливу увагу звернув Дмитро Дорошенко [10, арк. 215-218; 116, с. 384-385]. Текст цього колективного листа висміював формальність гетьманового послання унаочненням невідповідності його слів та дій. Автори зауважували, що декларуючи свою турботу про благо вітчизни та Війська Запорозького, Дорошенко «насправді» воював з цим військом у спілці з «татарами» і «турками», яких привів на розорення батьківщини. Такий контраст автори посилювали повсюдними закидами в нещирості та користолюбстві опонента. Разом з тим, виокремленні гетьманом цінності, очевидно, не пройшли повз увагу адресата. Незважаючи на «повернення» до вітчизни, Речі Посполитої, прибічники Ханенка також приймали пріоритет важливості власне козацької батьківщини – України.

Більшість простору «правобічної України» контролював Дорошенко, хоч Паволоцький полк та запорожці визнавали вищість Ханенка. Без

«зовнішньої» підтримки обидві сторони не мали сил для ведення масштабних військових дій, проте дрібні сутички не припиняли [116, с. 391]. Незадоволення Дорошенком через татар та турецьку протекцію, а також повернення до Ханенка коронних військ обумовили перехід на його бік кількох міст та полків [116, с. 392-396]. Отримавши перевагу, Ханенко кликав Дорошенка на спільну раду для обрання одного гетьмана. У формальній площині, згідно з актуальними домовленостями з Річчю Посполитою, він продовжував вписувати козацьку спільноту до шляхетської вітчизни [13, с. 85-92, 101; 77, с. 239-240].

Перевага знову опинилася на боці Дорошенка із приходом турецьких військ. Зовнішня підтримка вкупі із прийнятими для козаків поясненнями своїх мотивів забезпечили йому «прихильність» тих, хто не так давно переходив на бік Ханенка. Зрештою, більшість «правобічного» українського простору опинилася під владою Дорошенка [116, с. 421-432]. Згідно з домовленостями в Бучачі між турецькою та польською сторонами Поділля відходило під владу султана, і Україна переходила під контроль козаків. Хоч Дорошенко утверджувався на гетьманстві, його авторитет при цьому сильно зіпсувався. Раз у раз звучали голоси незадоволення османським підданством [116, с. 441-445]. Проте, без військової підтримки Дорошенко не мав достатньо сили для утвердження своєї влади.

Отож, хоч Дорошенко на певний час став єдиним гетьманом для «обох берегів Дніпра», проте у нього досить швидко з'явилися конкуренти. Кожен з них ставив собі за ціль об'єднання України під своєю владою, використовуючи повний арсенал релігійних, соціальних та політичних цінностей козацької спільноти. На цьому тлі прямі згадки поняття вітчизни все ще виникали рідше, ніж покликання на церкву, віру, Військо Запорозьке та народ руський. Водночас з'явилася велика кількість документів, де оповідь будувалася довкола цінності «своєї» козацької батьківщини. Актуалізація поняття все частіше дозволяє припускати його розуміння у використанні назв Україна та Малоросія навіть за відсутності спеціальних уточнень про це в тексті.

Обговорення єдності козацького простору як компетенції гетьмана, сприяло тому, що його все частіше згадували як гетьмана України або Малоросії, а не тільки як гетьмана Війська Запорозького. Такого роду окреслення, звичайно, траплялися і раніше, проте тепер, зважаючи на повсюдність такого роду згадок, вони почали перетворюватися на своєрідну норму. Можна припустити, що часткового це могло бути пов'язано із обговоренням ролі гетьмана як підпорядкованого султану володаря.

Козацькі очільники Дорошенко, Суховій та Ханенко яскраво використовували поняття батьківщини у внутрішньому протистоянні або у виступах проти «москви», політична культура якої базувалася на «інших» цінностях. Домовленості з представниками Речі Посполитої передбачали визнання їхніх цінностей. Козацькі інтереси при цьому все одно висувалися на перший план, однак в умовах «повернення» до спільної зі шляхтою вітчизни. Тож у таких випадках, за доцільніше обиралися апеляції до звичних окреслень себе і своїх потреб через поняття Війська та народу або знову-таки багатозначним концептом України.

Як видно з кореспонденції Многогрішного, він знав та міг використовувати поняття батьківщини, однак, на перший погляд, робив це значно рідше від своїх опонентів. Поясненнями можуть бути як політичні умови його перебування під зверхністю царя і певним відстороненням від внутрішньої боротьби за першість, так і специфічністю збереженої вибірки його текстів. Переважна більшість кореспонденції Многогрішного, відома нам завдяки збереженню в російських архівах, і була тими листами, які гетьман пересилав до «москви». Натомість внутрішня ідея козацької батьківщини вкрай рідко згадувалася в листах до цього адресата.

Необхідність конкурувати за прихильність війська перетворювала апеляції до козацької батьківщини на норму гетьманських закликів та пояснення власних дій. Разом з тим, перманентна дискредитація одне одного зрештою призводила також до поступового наростання недовіри до гетьманських запевнень. Вказівки ж на цінність батьківщини при цьому

почали сприймати за стандартну необхідність. Натомість довіри тим, хто запевняв про відстоювання її потреб ставало дедалі менше. Все більше загалу схилилося на політичну сторону того, хто перемагав, швидко змінюючи її у разі необхідності. Зрештою, кожна зі сторін виводила на перший план власне козацький інтерес, хоч і пропонувала різні шляхи для його відстоювання.

4.3. Посилення риторичної позиції прихильників московського політичного вектора

Перемоги Дорошенка, закріплені Буцацькими домовленостями, на певний час визначили його лідерську владну позицію «на правому березі» Дніпра. Турецька протекція не заважала гетьману в разі потреби відновлювати контакти з представниками як Речі Посполитої, так і «москви». У першому випадку, він продовжував відстоювати необхідність порозуміння на основі Гадяцьких пунктів [116, с. 452-453, 458, 480, 483-484]. У другому – пріоритетом було возз'єднання України «обох берегів Дніпра». Чутки про намір гетьмана знову поборотися за «лівобічну» Україну стимулювали «москву» розпочати з ним переговори за сприятливої ситуації. Натомість «новий» «лівобічний» гетьман Іван Самойлович виступав за війну зі своїм прямим конкурентом. «Москва» розглядала варіант підпорядкування «правобічної» України зі збереженням двох гетьманських урядів. Проте, як Дорошенко, так і Самойлович, по суті, бачили можливість об'єднання України під однією булавою [116, с. 433-437, 446-452, 456-457, 459-464, 467-468, 478-480]. Ця ідея обумовлювала конфлікт інтересів між обома козацькими лідерами та незбіжність їхнього військового протистояння за першість.

Разом з тим, Дорошенко продовжував боротьбу з Ханенком. У листі запорожцям 2 грудня 1672 р. він пояснював мотиви своїх дій турботою про батьківщину, м'яко обходячи дражливу тему підданства султану та спільних військових дій з турецькими військами. Очевидно, декларування турботи про козацькі цінності мусило бути самодостатнім поясненням та «виправданням»

будь-яких зовнішніх політичних стратегій. До того ж, автор пропонував іншу, цілком прийнятну в республіканській риторичі, причину занепаду батьківщини: **«упадку неисчетного отчизне** от разоренія учинилось чрез домовую несчастливую меж годами от людей безстрашных зачатую колотню» [16, т. 11, с. 86]. Гетьман вказував, що «міжусобицю» спричиняли різного роду авантюристи-«шастуни», які могли знаходити собі притулок на Січі. Зараховуючи до таких Ханенка, він закликав не коритися йому та засвідчити свою прихильність **«нам, войску и всей отчине»** [16, т. 11, с. 87-88]. Тісне пов'язання добробуту війська та козацької вітчизни із власними інтересами, все ж, не допомогло завоювати прихильність низовиків.

Невдовзі по отриманню Дорошенкового листа кошовий отаман Лук'ян Андрієвич переслав його Самойловичу, тим самим вказуючи йому на свою лояльність. Тоді ж він писав про задум «правобічного» гетьмана йти «на ту сторону Днепра к вам в города малороссийские его царского пресветлого величества» [16, т. 11, с. 85]. Негативну характеристику починань Дорошенка той самий автор детальніше розписав у листі 9 січня 1673 р., зокрема зазначаючи: **«себе выправляет государства, а любезной Украине отчине и Божіим церквам веліе спустошеніе, также и всему народу нашему православному** християнскому вечные неволи бусурманские иго сильный накладает» [16, т. 11, с. 112-114]. Оскільки Андрієвич або його писар самі використовували поняття вітчизни у своїх текстах, навряд чи вони не помічали його в текстах Дорошенка. Разом з тим, запорожці наголошено не довіряли запевненням гетьмана та, як видно, могли стверджувати, що той діяв всупереч інтересам батьківщини. Не можна однозначно твердити про щирість низовиків перед Самойловичем, у яких цілком могли бути такі прагматичні мотиви, як пошук прихильності «сильнішого» чи дипломатичні ігри заради «визволення» Сірка. У будь-якому випадку, вказування на «турецьке підданство» Дорошенка, давало підстави припустити можливість його наступу на «православність» спільноти і тим самим повністю дискредитувати. Навіть, здавалося б, до «правильної» риторики гетьмана було все менше довіри.

2 вересня 1673 р. Дорошенко знову писав прибічникам Ханенка, пробуючи перетягнути їх на свою сторону. Він показово виокремлював «хтивость» свого конкурента до булави та спричинену нею «нелюбови і замешаня» в «**нашей отчизне**» Україні, протиставляючи натомість свою «щиру» турботу про козацькі цінності [37, с. 11-12]. Важко однозначно оцінити успішність цієї спроби пошуку довіри у козаків з «ворожого» табору. Проте, навряд чи ефективність листа була високою. Він став відомий Ханенку, який і переслав його князю Трубецькому [37, с. 11]. Очевидно, послаблений та незадоволений з «польської» протекції гетьман обдумував можливість піддатися царю [116, с. 470-475]. Навіть після того, як Дорошенко отримав над ним військову перемогу в бою під Стебловим, Ханенка із залишками війська прийняли на Січі [116, с. 475-476]. Очевидно, ні силова перевага, ні риторика Дорошенка не були достатньо переконливими щоб забезпечити йому повсюдну підтримку козаків.

Від початку прямого військового протистояння у 1674 р. між «лівобічним» та «правобічним» гетьманами соратники Дорошенка нерідко переходили на бік Самойловича [116, с. 484-490]. Лизогуб, який не так давно виступав із яскравим закликом до Лубенського полку відмовитися від московського підданства для блага батьківщини, тепер ратував за царя та Самойловича [116, с. 486, 488-489]. Навіть Ханенко вирішив за краще визнати їхню зверхність [116, с. 488]. Маючи помітну перевагу, Самойлович вирішив скликати в Переяславі загальну раду для обрання єдиного гетьмана [116, с. 490]. Ризикуючи втратити все, Дорошенко не підтримав цю ідею, а в листі Ромадановському просив у разі прийняття московського підданства закріпити за собою правобережне гетьманство. Проте в середині березня 1674 р. на Переяславській раді гетьманом обох берегів Дніпра все ж було обрано Івана Самойловича [61, с. 301-311; 116, с. 493-496]. У доволі приязному листі від 17 квітня 1674 р. Дорошенко вітав свого конкурента та пропонував співпрацю для вирішення проблем, які мали стосунок «к **целости страны нашея**» [16, т. 11, с. 413-415]. Однак вже 20 квітня на допомогу Дорошенку прийшли кримсько-

татарські війська [116, с. 499]. Отримавши можливість, він продовжив боротьбу, закликаючи полки підтримати його та протидіяти наступу московського війська на **«наш край»** [16, т. 11, с. 439; 37, с. 135-136].

На тлі військового протистояння Дорошенко звично прощупував можливість для порозуміння як з «московською», так і з «польською» сторонами [116, с. 499-504]. Та найбільші надії він, очевидно, покладав на військову допомогу від султана та хана, завдяки яким гетьману вдалося відтіснити війська Самойловича та Ромадановського [116, с. 511-517]. Разом з тим, захоплення українських міст «бусурманами» спричинили до різного роду панічних чуток із демонізацією супутніх руйнацій. Їхнє поширення, звичайно, працювало проти авторитету Дорошенка. Дослідники фіксують також масові переходи населення з «правого» боку Дніпра на «лівий» в цей час [116, с. 519-528, 550-554].

Давши відсіч Самойловичу та «москві», Дорошенко стикнувся з необхідністю протистояти військам Яна Собеського, якого підтримали і деякі козацькі очільники. На боці короля виступив тоді, подільський полковник Остап Гоголь. Гетьман розіслав універсал із закликом не коритися «ляхам» [116, с. 530]. Однак Собеський не став покладатися виключно на військове щастя, почавши переговори з Дорошенком. Той, у свою чергу, продовжував пропонувати пункти для порозуміння, базовані на Гадяцьких домовленостях [116, с. 528-548]. У відповіді на гетьманські пропозиції король вдало оперував цінностями козацької спільноти, закликаючи попідкуватися про добробут України, народу руського та православної віри, «повернувшись» до Речі Посполитої [116, с. 538-541]. Весною 1675 р., крім Остапа Гоголя, король зміг отримати запевнення в лояльності від Івана Сірка [35, с. 24-26, 29-31; 116, с. 541-543]. Хоч «лівобічний» гетьман попереджав кошового про небезпеку від «ляхів» для України [16, т. 12, с. 46-51; 41, с. 24]. Симпатії козаків до Собеського засновані на визнанні його військового хисту не раз згадувано в історичних дослідженнях. Разом з тим, можна припустити, що його риторична

позиція до певної міри також сприяла пошуку спільної мови із козацькими очільниками.

Навіть Дорошенко декларував можливість порозуміння із Собеським та пропонував йому послуги посередника у переговорах з ханом [116, с. 543-544]. 6 квітня 1675 р. «правобічний» гетьман писав королю, що така угода цілком можлива та висловлював надію, що «*namierzone woienne w inny kraj z oyczyzny naszej odwrocone będą zamysły*» [12, арк. 221 зв.; 116, с. 544]. Згадка про батьківщину тут цілком узгоджувалася із риторикою короля. У практичному вимірі мова, очевидно, йшла про український простір, у якому перебували татарські війська, і який вони могли б залишити. Більше того, гетьман, розраховував, що адресата зацікавить його пропозиція, а отже, згадуючи про «нашу» вітчизну, розумів під нею не тільки козацьку, а й загальну річпосполитську цінність. У даному випадку одне не заперечувало інше, а скоріше доповнювало та увиразнювало його. Разом з тим, різні можливі дипломатичні комбінації як-то перемовини хана з королем і Дорошенком про спільну боротьбу з «московою», чи спроба Собеського домовитися з нею проти «турків» під час поновлення Андрусівського діалогу зрештою так і не були успішно реалізованими.

З «іншого» боку Дніпра, гетьман Самойлович пробував заручитися симпатіями козацького загалу для перемоги над Дорошенком та утвердження своєї влади. Закликаючи до внутрішньої єдності він неодноразово використовував ті самі риторичні формули з вказівками на ціннісні категорії козацької спільноти, що і його опонент. Однак, Самойлович все ж мав перевагу над конкурентом. «Правобічне» населення продовжувало переходити на «лівий берег» Дніпра під його юрисдикцію, очевидно, тікаючи від загрози наступу «турків» і «татар», які виступали на боці Дорошенка [116, с. 550-554]. У протистоянні обох гетьманів недовіра до слів одного з них працювала в інтересах іншого.

У відповідь на закличний універсал Самойловича 3 червня 1675 р. Дорошенко написав конкуренту листа зі своїм баченням ситуації. Всіляко

підкреслюючи власне право на булаву, він докоряв адресату, що той з «цьогобічним» козацьким простором поводив себе як ворог та разом з «москвою» приходив його воювати [16, т. 12, с. 120]. Звинувачення в «турецькому підданстві» Дорошенко відкидав та навіть переадресовував їх Самойловичу. Зазначаючи, що переговори з султаном почав Брюховецький, він вказував, що мотиви свого попередника Самойлович мусив знати як ніхто інший, бо сам був його дорадником. Хоч, звичайно, загалом Дорошенко пробував будь-якими засобами пом'якшити болюче питання, навіть зазначав, що «києво-руські князі» використовували татарські війська для протидії ворогу. Насамкінець, Дорошенко формально закликав до примирення. Проте, Самойлович досить негативно відреагував на зверхній тон листа, показово наголошуючи на провині гетьманів, які «своїми союзами з бусурманами ніякого добра **народу й Війську** не учинили, а тільки **отчизну свою і віру благочестиву на правому березі викоренили** і запровадили велику силу братії своєї у вічну бусурманську неволю» [116, с. 564]. Очевидно, Самойлович розумів основу своєї переваги над опонентом. Цілячи в найслабше місце, він підкреслював не випадковість «вибору» місцевого населення переселятися на «лівий берег». Навіть у згадці про батьківщину, традиційно об'єднавчого символу, тут відчутний акцент про поділ України.

Самойлович не ризикував отриманою перевагою. Однак «москва» почала наполягати на війні з Дорошенком [116, с. 564-569]. Тож 22 серпня 1675 р. «правобічний» гетьман ще раз звернувся з листом до «лівобічного» у набагато м'якшому тоні, закликаючи до порозуміння. Спочатку він підкреслював козацьку спільність, вказуючи, що теж походив «**от сынов общія отчины обще рожденных**» і завжди під час свого гетьманування керувався загальними ціннісними пріоритетами: «помноженієм волностей Войска Запорожского по сохраненію безопаства, целости **отчизны**, благосостояніем благочестивых церквей» [16, т. 12, с. 221]. Очевидно, Дорошенко розраховував на прагматичність адресата. Тож, хоч у звичному комплексі цінностей він традиційно пов'язував вітчизну із православною

вірою, все ж міг пояснювати, що звертався по допомогу до «бусурман» заради спокою батьківщини. При цьому автор визнавав, що його пошуки «зовнішнього» оборонця і «дружба» з «турками» зрештою не дали бажаного ефекту. Проте, він підкреслював, що вдався до неї не з власної волі, а лише за загальною згодою **«для отчизны и сея страны Украины задержанія целости»** [16, т. 12, с. 220-225]. Хоч батьківщину гетьман зображував однією з головних козацьких цінностей, тим не менше, коли мова заходила про вирішення насущих проблем, він вказував, що керувався потребами своєї «сторони», «свого угла».

У тому ж ключі у серпні 1675 р. написав Дорошенко ще одного листа до уманського протопопа Іосифа. Прохаючи допомоги у перемовинах з Самойловичем, гетьман показово окреслював сферу своїх політичних зацікавлень «сею страною» [16, т. 12, с. 226-228]. Наголошуючи на відсутності будь-яких претензій на владу в «тогобічній» Україні, гетьман, очевидно, пробував закріпити за собою контроль над «правобічним» простором.

Можна помітити, що заклики та окреслення власних мотивів у кореспонденції Дорошенка були доволі чутливими до політичної кон'юнктури та враховували очікування адресата. Раніше на тлі прагнення стати гетьманом «усієї України» він активно закликав до козацької єдності, пробуваючи на цьому ґрунті знайти підтримку у прибічників своїх опонентів. Натомість, коли йому стало дедалі важче втримувати навіть «правобережне» гетьманство, він був змушений прямо домовлятися із Самойловичем. Пишучи «лівобічному» гетьману або представникам «москви», які його підтримували, Дорошенко почав набагато більше акцентувати увагу на власних турботах про забезпечення цілості своєї «сторони». Хоч при цьому він все ще згадував про «загальне добро» спільноти, його заяви все ж помітно менше уваги відводили прописуванню єдності простору. Навіть пропозиція «дружби» «лівобічному гетьману» була намаганням встановити контакти зовсім іншого порядку, ніж об'єднання України. Подібним чином Дорошенко, як видно з цитованих вище листів, пробував окреслювати стосунки з «бусурманами». Та й задовго до

цього категорією «дружби» козацькі очільники намагалися окреслювати статус стосунків з кримським ханом, хоч їм це далеко не завжди вдавалося, адже політична «дружба» передбачала загалом приязні контакти рівноправних володарів, тоді як хан вимагав підлеглості від гетьманів.

Натомість, у Самойловича була набагато міцніша політична позиція, яка вкупі з примирливими закликами могла забезпечувати його підтримкою широкого кола козацьких очільників. Навіть з Іваном Сірком, з яким у гетьмана були доволі неприязні стосунки, здавалося б, вдалося досягти порозуміння. 11 жовтня 1675 р. кошовий написав йому «миролюбивого» листа, згадуючи про недоброзичливість, яку вбачав за гетьманом. Та оскільки той запропонував «дружбу», автор декларував свою готовність до порозуміння, щоб «милый **отчизне нашей** здравое дело умножалось» [35, с. 35]. Проте, риторична «поступливість» не могла гарантувати виключної покірності кошового отамана.

Спільну мову із Іваном Сірком знайшов також Петро Дорошенко, склавши 10 жовтня 1675 р. перед ним присягу на вірність цареві [16, т. 12, с. 572-579]. З того часу, як і Самойлович, він пробував титулюватися гетьманом Війська Запорозького «його царської величності». Полишаючи таким чином «турецьку підлеглисть», яка досить сильно підважувала його авторитет, гетьман пробував вийти з глухого політичного кута та поборотися за підтримку населення.

Своєю чергою, Самойлович пробував не допустити визнання за Дорошенком його гетьманських повноважень над «тогобічною» Україною. У зверненнях до «москви» він дискредитував свого опонента, пишучи про його підступність, заздрість «сей **Украине**» та бажання «сю **Украину** **взбунтовать**» [16, т. 12, с. 270-272, 280-282]. У листі до Сірка 19 жовтня 1675 р. Самойлович нагадував, що у Переяславі його вже обрали тим єдиним гетьманом, який мусив дбати «о задержаніи нерушимые **целости отчины** **нашие**» [16, т. 12, с. 278]. Тож «змову» кошового з Дорошенком він зображував як «**вредительную отчине нашей измену**» [16, т. 12, с. 279]. Не

віддавши булаву «правомірно» обраному в 1674 р. гетьману «обох берегів Дніпра», Дорошенко ставав для Самойловича легкою мішенню критики та звинувачень у перешкоджанні об'єднання вітчизни-України.

Очевидно, позиція «промосковського» гетьмана знайшла певний відгук у козацького загалу. 30 жовтня 1675 р. гадяцький полковник Федір Михайлов переповідав новини від одного низовика про те, що запорожці «немного не убили Серка, негодую на него» через недобрі домовленості з Дорошенком. Полковник озвучував навіть їхній закид «правобічному» гетьману і кошовому: **«вредительное нечто отчизне нашей вы двое еще присоветовали»** [16, т. 12, с. 289]. З контексту очевидно, що повідомлення кілька разів переповідалося та переписувалися. Це означає, що існував певний ланцюг людей, які не загубили поняття вітчизни при передачі новини або змогли зчитати його в словах оповідача.

Самойлович послідовно наполягав у зверненнях як до «москви», так і до внутрішнього козацького адресата на тому, що Дорошенко мусить скласти присягу на вірність царю безпосередньо перед ним [16, т. 12, с. 312-321]. 6 листопада 1675 р. в універсалі Чигиринському полку «лівобічний» гетьман закликав козаків переконувати Дорошенка віддати булаву, **«чтоб отчина наша Украина без кровопролития и всякого замешания пришла ко успокоению»** [16, т. 12, с. 314]. Він показово наголошував на нещирості вчиненої присяги перед Сірком, а титулування гетьманом «царского пресветлого величества Войска Запорожского» характеризував як умисний підступ спрямований **«на замешание Украины»** [16, т. 12, с. 313].

«Москва» прийняла сторону Самойловича, тим самим підтвердивши його політичну перевагу над опонентом. Тож він міг не розпорошувати власні сили на вирішення проблеми, вичікуючи позитивного для себе фіналу. Хоч за потреби «промосковський» гетьман відправляв на «той бік Дніпра» свої війська, він загалом не ризикував та узгоджував всі свої кроки з політичним зверхником [16, т. 12, с. 388-389]. Натомість у Дорошенка найбільшим виграшем у цей час була підтримка Сірка, а через нього і запорожців, які на

ділі також не виступали прямо проти «москви» [116, с. 581-601]. Однак «правобічний» гетьман до кінця уникав здачі булави Самойловичу, не полишаючи надії підважити його гетьманство або в якийсь інакший спосіб вийти з тяжкої ситуації.

Не відступаючи від своєї сильної риторичної позиції, Самойлович продовжував у листах до Сірка та Дорошенка наголошувати на власному законному праві представляти Україну та вимагати визнання його гетьманської вищості заради цілості батьківщини [16, т. 12, с. 389-398, 427-430]. Про відправку таких листів гетьман повідомляв царя, що звільняло його від підозр у таємних чи підступних зносинах з ворогом [16, т. 12, с. 384-388]. У відповідь Дорошенко повідомляв 5 січня 1676 р. Самойловича про відправлення своїх представників з чолобиттям «о **целости сея страны**» до царя [16, т. 12, с. 424-427]. Тобто він продовжував відстоювати необхідність збереження двох гетьманських урядів, а, відповідно, і розділення повноважень по Дніпру. Виокремленні Самойловичем цінності, очевидно, були помітно вагомішими, ніж аргументи Дорошенка.

Не приймаючи критику гетьмана, січовики пропонували альтернативну візію подій у листі від 14 січня 1676 р. Вони не тільки не приховували, але й наголошували на своїй помітній ролі у справі Дорошенка. Прийняття від того запевнень у вірності царю, яке Самойлович зображував неправомірним перевищенням повноважень кошового, той подавав як перемогу в справі звільнення батьківщини від «бусурманського іга»: «издавна службу нашу к царскому величеству и прибыльное **отчине нашей** дело, что отторгнули есмы от державы бусурманской Дорошенка, неправедно ложью и убытком неким называет милость ваша,.. из-под ига его **бедную отчину нашу** сю сторону с последними людьми и с Дорошенком вырвали» [16, т. 12, с. 522]. Відстоюючи власні права, запорожці, очевидно не прагли прямого протистояння з гетьманом. Тож під кінець листа вони зазначали: «Мы того конечно хотим, чтоб под единым региментом **отчина наша** была» [16, т. 12, с. 527]. Ратуючи за необхідність об'єднання батьківщини під зверхністю одного гетьмана,

автори навіть визнавали за Самойловичем це право, пропонуючи йому свої послуги. Разом з тим, показова відмінність у зображенні ситуації полягала в тому, що, на відміну від гетьмана, січовики зображували прийняття кошовим клейнодів від Дорошенка як «добру» для спільної батьківщини справу.

Пишучи Івану Сірку в березні 1676 р., Самойлович з легкістю відкидав закиди на власну адресу та вказував, що до розорення та роз'єднання спричинив «тот власне, кто турков и орды в Украину призывал и нашему строению помешку чиня» [16, т. 12, с. 592]. Свою ж діяльність гетьман міцно пов'язував з інтересами батьківщини, навіть ставлячи себе в один ряд із Богданом Хмельницьким, який також «договаривался с царским величеством о задержании **целости отчизны нашей**» [16, т. 12, с. 594].

«Правобічний» гетьман пробував обійти свого конкурента, на пряму контактуючи з «московою». Він писав представникам царя та відправив до нього своїх посланців [16, т. 12, с. 339-344, 437-444]. Проте, особливого успіху в цьому не здобув. Навіть в кінці січня 1676 р. після смерті Олексія Михайловича, коли царем став його малолітній син Федір, Самойлович не лишився «московської» підтримки. Більше того, через підозри у симпатії королю та агітацію проти гетьмана, царська грамота зобов'язувала Дорошенкового прихильника Івана Сірка ще раз скласти перед Самойловичем присягу на вірність православному монарху [116, с. 592]. При цьому в листах до царя у лютому та березні 1676 р. «лівобічний» гетьман не змінював своєї позиції [16, т. 12, с. 495-499, 514-522, 541-559, 580-587]. З одного боку, він продовжував виокремлювати забезпечення «цілості» України як свою першочергову компетенцію, з другого – визнавав вищість монарха та його право на козацький простір.

2 березня 1676 р. Дорошенко писав Самойловичу, все ще переконуючи його в недоцільності складати наразі гетьманські повноваження [16, т. 12, с. 533-537]. Однак той того ж 2 березня, даючи розпорядження сердюкам, вказував, що доки його суперник буде опиратися в здачі клейнодів, до тих пір **«оплаканная Украина наша до совершенного успокоения притти не**

может» [16, т. 12, с. 589]. Далі гетьман пропонував переходити під його регімент, бо «соединением сил Войска Запорожского» можна було б захистити **«отчину нашу»** та зміцнити її **«целость»** [16, т. 12, с. 587-590]. «Правобічний» гетьман пробував попередити наступ «лівобічних» військ переконанням у його недоцільності [16, т. 12, с. 598-602, 605-609]. Без можливості дати відсіч, він наполягав на мирному поладженні конфлікту на власних умовах. Самойлович відповідав «взаємністю»: наполягаючи на нещирості запевнень Дорошенка, він писав царю та його представникам про підступність свого опонента [16, т. 12, с. 602-605, 647-652, 660-664, 698-700]. Тобто Самойлович не йшов на довгі вмовляння Дорошенка дійти компромісного паритету, а й далі дискредитував того в очах козацького загалу та царя.

Зрештою 19 липня 1676 р. гетьман та воєвода отримали царський наказ виступити проти Дорошенка. Ініціативі «москви» не стали противитися навіть Сірко та запорожці [116, с. 601-602]. Військова кампанія швидко принесла результати. Дорошенко вступив в переговори і вже 19 вересня, ще раз присягнувши на вірність царю, віддав клейноди [116, с. 602-605]. Пишучи 8 вересня 1676 р. листа полковнику Іллі Новицькому, Самойлович дякував йому за сприяння та вказував, що той виконуючи його розпорядження **«отчизну нашу расторгненую Украину»** привел под единого монарху и регімент в **соединение»** [15, с. 140]. У джерелах можна помітити повсюдні згадки про об'єднання України або Малоросії, що відсилали до «здачі» Дорошенка. Проте, цей лист є одним із тих джерел, які засвідчують, що дана подія могла рефлексуватися і подаватися саме як об'єднання безпосередньо козацької вітчизни під протекцією одного монарха та регіментом одного гетьмана.

Визнавши зверхність «москви» та Самойловича, Дорошенко перебрався на «лівий берег Дніпра», а згодом був відправлений до Москви [116, с. 606-620]. Хоч українські справи раз у раз потрапляли в коло його інтересів, проте з огляду на політичні обставини діяльності Дорошенкові тексти більше не містили таких яскравих прямих закликів до потреб батьківщини-України, як раніше [116, с. 621-640].

Вийшовши переможцем у протистоянні з Дорошенком, Самойлович тим самим зробив свою візію політичної ситуації загальноприйнятою в козацькому колі. Навіть «самоправні» низовики, шукаючи точки перетину інтересів з гетьманом, використовували у листах до нього поняття батьківщини в контекстах, які їм традиційно пропонував адресат [16, т. 12, с. 820-821; 35, с. 38].

Загалом можна зробити висновок, що використання поняття батьківщини в риторичному протистоянні між Дорошенком та Самойловичем ще міцніше укріпили раніше намічену тенденцію узгоджувати цінність спільної козацької вітчизни з вірністю московському царю. Втім, ще не так давно обидві категорії політичної лояльності часто-густо протиставлялися одна одній. У лавині дипломатичних маніпуляцій прямі згадки про вітчизну знаходилися на маргінесі обговорення, однак пов'язана з нею ідея козацької єдності стояла тут в голові обговорення. На тлі раз у раз обговорюваної можливості переміни зверхника дотримання інтересів Війська Запорозького, народу руського та батьківщини України або Малоросії виглядає незмінним політичним орієнтиром усіх козацьких угруповань.

Якщо не сам акт зміни протектора, то принаймні ідею такої можливості можна помітити в діях чи не кожного гетьмана. Приклад Дорошенка в цьому плані можна вважати чи не найпоказовішим. Він постійно маневрував між різними варіантами, поперемінно чи навіть одночасно ведучи переговори з усіма гіпотетичними покровителями Війська Запорозького. Прийнятність та узвичаєння такої політичної поведінки до певної міри підважувало цінність будь-якого монарха для козацької спільноти порівняно з її власними інтересами, які гетьман окреслював як пріоритетні для себе. Хоч загальне уявлення про необхідність пошуку зверхника лишалося нормою в козацькому просторі, межі прийнятного у цьому процесі ставали дедалі розмитішими. Звичайно, найбільш «чужий» для козацької спільноти султан програвав у порівнянні із «єдиновірним» царем. Проте, коли представники спільноти все частіше почали окреслювати московського монарха як загрозу, пріоритет

лояльності порівняно швидко було переглянуто на користь султана. Військова підтримка останнього дала можливість Дорошенку укріпити владу і вплив в українському просторі. Разом з тим, присутність «турок і татар» також могли інтерпретувати за небезпеку для загального козацького «ми» опоненти «правобічного» гетьмана, якого ті обвинувачували у приведені давнього «ворога» у спільну батьківщину.

Натомість Самойлович послідовно відстоював необхідність підданства московському царю. Це, зрештою, забезпечило його сильнішу риторичну позицію у протистоянні з Дорошенком. Обраний в Переяславі 1674 р. гетьманом «обох берегів Дніпра» Самойлович за сильної підтримки «москви» повсюдно декларував потребу об'єднання козацької батьківщини під своїм регіментом. Проте, Дорошенко не відповідав йому аналогічною альтернативою, як це було під час боротьби з Суховієм та Ханенком. Перед загрозою втрати своєї влади він активно листувався із Самойловичем, запорожцями, «промосковською» старшиною та представниками царя. У цій кореспонденції гетьман все рідше використовував прямі згадки про батьківщину, віддаючи перевагу окресленню своєї «правобічної» компетенції, не претендуючи на «той бік Дніпра» через політичні обставини. Тож, Самойлович, на відміну від свого конкурента, мав можливість набагато сильніше заявляти про себе як про поборника загальнокозацьких цінностей.

4.4. Відображення поняття батьківщини в боротьбі між промосковською та проосманською пропозиціями у Війську Запорозькому

Незважаючи на фактичну відмову Петра Дорошенка від «турецького подданства», султан, очевидно, не мав наміру полишати Україну своєї зверхності. Після присяги «правобічного» гетьмана на вірність московському царю його місце зайняв Юрій Хмельницький. В історіографії його традиційно зображують маріонеткою в політичних стратегіях султана [116, с. 616-617, 625;

260, с. 121-122]. Не виключено, що не обійшлося без примусу, адже «новий» гетьман, фактично, був заручником у Стамбулі. Його розглядали як імовірного очільника Війська Запорозького ще з часу проведення Корсунської ради та прийняття ним «турецької» протекції [116, с. 245-246, 249-250]. З табору Дорошенка Хмельницький у 1669 р. перейшов на бік Ханенка. Проте, у програшній для того битві під Стебловим, він потрапив в «татарський» полон, з якого згодом був переправлений до Стамбулу [116, с. 267-268; 146]. Надалі ж щойно з'являлися підстави припускати нещирість Дорошенка в лояльності до «турецького» зверхника, ширилися чутки про можливість його «заміни» саме на Хмельницького [116, с. 270, 289-290, 298, 313-314, 400, 557]. Тож використання султаном свого «запасного» кандидата загалом було очікуваним рішенням у таких обставинах.

13 лютого 1677 р. Юрій Хмельницький відправив універсал до Брацлавського полку із закликом підтримати його на гетьманстві. У короткому «історичному» екскурсі автор зобразив у ролі позитивних героїв Богдана Хмельницького та Івана Виговського. Натомість Павло Тетеря та Петро Дорошенко отримали від нього негативні характеристики антигероїв, які перешкоджали «законному» спадкоємцю скористатися своїм правом на владу. Спершу Тетеря, згідно з документом, посприяв поневоленню Юрія. Коли ж той, звільнившись, повернувся з Варшави до «*miej ojczyzny*», то побачив, що «його» місце вже зайняв Дорошенко [38, с. 301]. У цьому випадку, хоч вітчизна і не виступала прямо в ролі цінності, її показово виокремлено з річпосполитського простору для козацького адресата.

Взагалі мотив спадкового права на владу в цей час став набагато сильнішим у риториці Юрія Хмельницького, ніж за його попередніх гетьманувань. У цьому листі (як загалом і в пізнішій кореспонденції) він навіть почав додавати до свого прізвища приставку «Венжик», натякаючи тим самим на спорідненість з Венжиком Хмельницьким, напівлегендарним козацьким очільником XVI ст., про якого згадували як польські хроністи, так і пізніші «козацькі літописи». Не заглиблюючись наразі в дискусію про імовірність

такої генеалогії, відмітимо, що вона, очевидно, мусила посилювати нову сміливу заявку автора на владу.

Цього разу він, досить незвично для представників козацької спільноти, почав окреслювати свій політичний статус, називаючи себе не тільки гетьманом, але й князем «**Sarmaciej, Malej Ruski**» або «**Maloruscy Ukrainy**» [38, с. 302-303]. При цьому він також вказував, що на «*kniaztwo Ruskie i hetmaństwo*» зміг «повернутися» завдяки протекції турецького султана. «Підтвердження» цієї оповіді в паралельному повідомленні намісника «**księstwa Malej Rusi**» Остафія Гіновського (Астаматій) показує, що намір Юрія Хмельницького «стати» князем не був поодиноким гіперболою, а цілком свідомою та продуманою політичною претензією на «новий» владний статус, яку підтримала, а можливо, ініціювала турецька сторона [38, с. 305].

Спершу згадки про військову загрозу від «турецької» сторони та Юрія Хмельницького не були наповнені деталями. Судячи з усього, лише в кінці березня 1677 р. до Самойловича почали надходити звістки про «зазіхання» «призначеного» султаном гетьмана на особливий владний статус князя. Зокрема, 20 березня 1677 р. Інокентій Гізель повідомляв його, що Хмельницький «воспріал **княжество малоросійское** и гетманство запорожское сей стороны Днепра от салтана турского», після чого відправив свій універсал в Немирів та Київ. Печерський архімандрит зауважував, що той документ «писан по руску, а **печать у него старинных князей русских**» [16, т. 13, с. 101]. Немирівський староста, Степан Куницький, у листі гетьману 23 березня 1677 р. повторював ту саму інформацію [16, т. 13, с. 102-103]. Обидва переслали Самойловичу списки «ворожого» універсалу на доказ своїх слів. Судячи з детальнішого опису цієї печатки московським канцеляристом, Хмельницький запропонував своєрідну комбінацію з варіації великолитовського гербу – «погоні» та запорозького – «козака з мушкетом» [16, т. 13, с. 108]. Її ж «давньоруськість», скоріш за все, бачили у написі докола зображення: «**печать княжества Малоросійской Украины**», який було поєднано зі звичним для цього простору владним символом.

«Нову» іпостась Юрія Хмельницького загалом можна вважати протиставленням не тільки гетьману, але й московському царю. Принаймні саме це, очевидно, зчитували ті, хто робив у своїх донесеннях особливий акцент на його князівстві. Адже ще від часів Богдана Хмельницького у приязній кореспонденції представників Війська Запорозького з «московією» правонаступником «києворуських» князів зображувався цар. Означення його «великим князем всея Великия и Малыя и Белья России самодержцем» стало невід'ємною частиною титулу [111]. Натомість, «турецький» ставленик претендував на князівство в Малоросії, чим підважував право на владу московського монарха в цьому просторі, а також пропонував незвичну, політичну роль для Війська Запорозького, народу руського і Русі-України.

На тлі багаточислової опозиції «москві» поняття вітчизни отримало сприятливий ґрунт для поширення. 5 квітня 1677 р. Юрій Хмельницький запевняв Сірка, що ратує «крепко о святом покое, о **целости милой отчизны нашей**» [16, т. 13, с. 107]. У цьому листі «протурецький» гетьман більш творчо використав ціннісну сутність поняття батьківщини, апелюючи до нього далі навіть у окресленні свого спадкового права на владу. 22 квітня Сірко переслав звернення від Юрія Хмельницького гетьману Самойловичу [35, с. 40-41]. Той, у свою чергу, 9 травня 1677 р. похвалив кошового за прихильність та відмічав, що, хоч Богдан Хмельницький і «співпрацював» з «турками», згодом обрав «правильного» протектора. На цьому тлі поведінку нащадка «великого» гетьмана зображено недостойною та ганебною. Автор підкреслював, що уживання опонентом титулу «**княженія Малыя Росіи, оплаканныя отчизны нашея Украины**» зроблене на «поруганіє» Бога, царя та «нас» всіх [16, т. 13, с. 109]. На цій підставі Самойлович закликав не довіряти йому, а боронити батьківщину, вірно служачи московському монарху.

Проти антимосковських інтенцій Юрія Хмельницького виступив також чернігівський архієпископ Лазар Баранович. 4 травня 1677 р. у зверненні «православно-сіяющим церкви восточной кафоліческой, богоизбранным сином, Малие Росии обивателем» він наголошував на перманентному злому

умислі «ворогів Христа», а потім згадував недавню спричену ними «руїну» в «нашій власній» вітчизні [15, с. 141-143]. Концентрація уваги на ворожій сутності «бусурман» до усього «християнського» та «нас» зокрема, по суті, давала автору можливість закликати до об'єднання «проти» них.

Тим не менш, Юрій Хмельницький продовжував переконувати у «правильності» своєї позиції. 19 травня 1677 р. він вітав позитивну реакцію Івана Сірка на його заклики, вказуючи, що тепер **«милая отчизна наша овдовелая и весма осиротелая** могла б прийти до первой отрады и исправления» [16, т. 13, с. 180]. Використовуючи сторонність «зовнішніх» монархів до козацької батьківщини, автор наголошував на відсутності в ній справжнього очільника-покровителя. 14 червня він закликав низовиків спільними силами приступити **«к нашей отчизне»** для виправлення її негативного становища [16, т. 13, с. 169-170]. Очевидно, гетьман пов'язував добробут «нашої» козацької вітчизни зі своїм «князюванням».

З листів Юрія Хмельницького, можна зробити припущення, що Сірко підтримав його ініціативу. Проте, не виключено, що тут маємо справу з перебільшенням автора. Принаймні кошовий вважав за доцільне продовжувати засвідчення прихильності Самойловичу [35, с. 42]. Займаючи вичікувальну позицію, він все ж вказував «промосковському» гетьману на військову міць «османів». Характеризуючи низовиків як оборонців **«оплаканой отчизны нашей Украины»** від «зовнішнього» ворога, Сірко разом з тим демонстрував розуміння претензій Юрія Хмельницького на владу, опертих на підтримку «неприятеля креста святаго» [35, с. 43]. Пишучи про делегацію представників Січі до «турецького табору», кошовий переповідав слова головнокомандувача османських військ Ібрагіма-паші, який не тільки наголошував на намірі визнання України «удільным княжеством», а й давав гарантії безпеки для неї у разі визнання «турецького» ставленика «господином». Зрештою, автор просив у адресата поради, як краще вчинити, адже, незважаючи на свої прохання, низовики так і не отримали військової підмоги для протистояння ворогу. Вказуючи на неминучі гетьманські турботи **«о себе, о отчизне нашей и о**

нас», Сірко підкреслював, що найкращим рішенням для Самойловича буде підійти до Чигирин з військом, де їм буде зручніше вести діалог для координації дій [35, с. 44]. Хоч Сірко уникав однозначностей, він м'яко натякав на те, що заради батьківщини та добробуту козацької спільноти варто було б обдумати можливість піддатися «правленію Хмельницького».

У відповіді 28 липня 1677 р. Самойлович картав кошового за контакти з ворогом, уміло розставляючи політичні пріоритети. Поляризуючи «нашу» та «їхню» позиції як боротьбу «добра» зі «злом» гетьман унеможлилював теоретичне прийняття будь-яких компромісних варіантів. Усупереч пропозиції Сірка розглянути можливість визнання зверхності турецького ставленика для забезпечення «себе» та батьківщини, Самойлович акцентував увагу на неминучих бідах для неї від «неприятеля креста святаго» та нерозсудливості тих, хто розглядав варіанти співпраці з «ними». Він докоряв низовикам: «Не чаяли мы того от вас, как от **братіи своей и сынов единой матери нашей отчизны Украины**, хвататца вам сего вредительного обмана» [16, т. 13, с. 229]. Гетьман послідовно наполягав на необхідності протидії «нашим» давнім ворогам, які «на **общую отчизну нашу** наступают и хотят церковь Божию и веру нашу святую благочестивую християнскую искоренить» [16, т. 13, с. 230]. Вибудовуючи кількарівневу аргументацію, автор апелював до загальнохристиянської, громадянської та професійної військової ідентичності адресата. Оперуючи формулюваннями попереднього Сіркового листа, Самойлович повністю змінював контекст та розвертав їх проти ідеї налагодження контакту з турецьким ставлеником.

На тлі риторичного протистояння згадки про козацький добробут в батьківщині під зверхністю царя з'явилися також у гетьманській кореспонденції до «москви». Наприклад, 2 липня 1677 р., переповідаючи новини, він зазначав: «усердно християнским сердцем желаю всякому под высокодержавною вашею государскою рукою и моим правлением будучим жителем, яко **единоутробной братіи своей и сыновом единыя матери нашея милые Украины**, счастливого и спокойного при **отчизне своей житія**» [16, т.

13, с.173-179]. Гетьман неодноразово концентрував увагу на особистих правах та єдності козацької спільноти, яка потребувала захисту монарха. Тож просочення у передачу цієї ідеї безпосередніх вказівок на козацьку вітчизну можна вважати цілком природнім.

Натомість Юрій Хмельницький активно поширював альтернативну політичну пропозицію у власних універсалах. Зокрема, 3 липня 1677 р. в ролі спадкового володаря під зверхністю султана видав чергове звернення оборонцям Чигирини про наближення османських військ та свій намір «повернути» місто. Відвоювання відібраних «московю» володінь він тісно пов'язував з ідеєю добробуту **«общей нашей Малороссийской Украины»** [64, с. 185].

Починання Юрія Хмельницького доволі неоднозначно оцінювали в спільноті. З одного боку, за гетьманом могли визнавати турботу про князівство руське та «нашу» Україну [16, т. 13, с. 192], а з другого – підозрювали його у нещирості та підступі [16, т. 13, с. 210-211]. Тим не менш, опертя на московського царя, в ідейному та силовому полі разом з апеляціями до безпосередньо козацьких цінностей давало можливість успішно протистояти закликам «турецького» ставленика у риторичних змаганнях.

Свою чергою, Юрій Хмельницький також пробував дискредитувати опонентів, ставлячи під сумнів їхні політичні мотиви. У «возмутительному» універсалі до мешканців Канева від 8 серпня 1677 р. він писав, що через пошук власних вигод здобувачів гетьманського уряду в **«разоренье отчизна наша пришла»** [64, с. 186]. Він обіцяв подбати про безпеку міста, якщо воно зробить правильний вибір та прийме його як **«своего владетеля и отчича»**. Відстоюючи владний статус князя, гетьман, по суті, зображував своїх опонентів в негативному образі користолюбців та ігнорував аналогічні звинувачення у свій бік.

Разом з тим, заклики Юрія Хмельницького не могли забезпечити йому перемогу без силової переваги над конкурентом. Проте козацькі та московські війська під керівництвом Самойловича і Ромодановського зупинили під

Чигирином просування «османів». До цього часу найбільшим успіхом турецького ставленика у пошуку козацької прихильності можна вважати початок діалогу із Сірком, який тим не менш не гарантував підтримки низовиків.

Намагання запорожців знайти порозуміння з обома сторонами конфлікту було доволі помітним та не раз викликало нарікання Самойловича. 6 жовтня 1677 р. гетьман звинувачував кошового у допомозі «бусурманам» на переправах через Дніпро. Ставлячи за приклад діяльність символічних «предків» запорожців, **«отчине болезнующих»**, він наголошував на їхньому обов'язку боронити Україну [16, т. 13, с. 345-347]. Тож допомога спільному зовнішньому ворогу викликала «праведний гнів» автора. З одного боку, він вписував низовиків до спільної козацької батьківщини, з другого – показував, що «неправомірна» співпраця з ворогом протиставляла їх загалу.

Низовики приймали «правду» переможця, підлаштовуючи її під власні потреби. Пишучи гетьману та царю 14 грудня 1677 р., Сірко засвідчував їм свою зичливість та вірність [35, с. 45-50]. Кошовий не заперечував домовленостей із «татарами», пояснюючи це неможливістю за наявних обставин протидіяти ворогу. Підводячи до думки про виправданість власних тимчасових компромісів, він зауважував, що, зберігши сили, пропонував їх до послуг гетьмана на користь **«любезной отчизне нашей»** [35, с. 46]. У власних виправданнях кошовий визнавав за гетьманом та монархом турботу про козацьку вітчизну та засвідчував готовність до покори їм.

Під кінець військової кампанії з'явилися чутки про плани «турків» разом з Юрієм Хмельницьким здобути реванш. Самойлович та представники царя в Україні, як-то Григорій Ромадановський і Василь Тяпкін, проговорювали необхідність повторної оборони Чигирин [16, т. 13, с. 317-341; 137, с. 331]. На той час вони вказували на можливість зміни симпатій козацького загалу в разі військових успіхів опонентів.

Ведучи приготування для протидії ворогу у внутрішньому просторі, Самойлович використовував свою уже перевірену риторичну стратегію,

поєднуючи козацькі цінності із декларуванням вірності «єдиновірному» монарху. У січні 1678 р. гетьман розіслав по полках універсал із попередженням про небезпеку: «Понеже снову о злом бусурманском, турском и татарском, намерении, и ныне что час о том доходят к нам ведомости, что имеют всеми силами своими поганскими на прошлое лето скоро по весне **в отчизне нашей, милой Украине**, вести войну» [16, т. 13, с. 464]. Згадуючи тут про цінність батьківщини для адресата, гетьман вказував далі, що цар обіцяв надати допомогу для її захисту. Разом з тим, він наголошував на необхідності самим подбати про «загальне благо», детально прописуючи шлях отримання коштів з «аренд» на військові потреби «для задержання впредь **отчизны** нашей» [16, т. 13, с. 467]. Таким чином, гетьман уміло поєднував сферу абстрактних високих ідеалів із суто практичним у даному випадку фінансовим виміром.

Хоч обидва гетьмани писали до козацького загалу, шукаючи підтримки в протистоянні, ситуацію вибору знову чи не найчіткіше окреслювали січовики. З одного боку, їх закликав до себе Самойлович, з другого – Юрій Хмельницький [16, т. 13, с. 452-453, 517]. Про пропозицію опонента Сірко повідомляв Самойловича з Москви у листі від 2 березня 1678 р. При цьому кошовий, безумовно, враховував позицію адресата, пишучи про спільників Хмельницького як про ворогів «нашої» вітчизни [35, с. 51-52]. Сірко декларував готовність до співпраці з гетьманом, проте показував, що низовики розуміють альтернативу і готові її розглянути.

Цього разу Самойлович провадив більш стримане спілкування з січовиками. У повідомленнях безпосередньо Сірку гетьман закликав до співпраці та переконував ігнорувати обіцянки, які роздавав «**князь-чернец**» [16, т. 13, с. 552]. Тим не менш, у його посланні добре помітно закид низовикам у бездіяльності перед ворогом батьківщини. У листі від 23 травня 1678 р. Самойлович вже прямо вказував, що йому стало відомо про порозуміння «на вредное **отчизны** своей смятеніе» запорожців з «погаными, которые от века **нам** неприятели» [16, т. 13, с. 587-590]. Покладаючи

відповідальність за добробут козацьких цінностей на адресата, він тим самим не тільки зводив нанівець закиди січовиків у свій бік, але створював для них прийнятну пропозицію зробити «правильний» вибір.

З розгортанням наступу османських сил Юрій Хмельницький все активніше відписував представникам козацької спільноти, закликаючи їх перейти на свій бік. Покора султану, у його представленні, гарантувала убезпечення від «кровопролитія и разоренія» [16, т. 13, с. 667-668]. З пропозицією примиритися «под одним монархом, наяснейшим и непобедимым салтанским величеством турским» він звернувся 23 липня 1678 р. безпосередньо до Самойловича [16, т. 13, с. 660]. У листі конкуренту «протурецький» гетьман писав, що турбувався про **«упадшую Украину»** та **«о целости всех вас яко дедичь, а не наемник ваш, и той земли»** [16, т. 13, с. 660]. А в заклику до оборонців Чигирини пояснював свої дії любов'ю **«к своей вере и отечеству»** [23, с. 61-62]. Як і минулого разу Хмельницький знову приміряв роль спадкового правителя, співвідносячи її з усталеними цінностями козацької спільноти загалом та поняттям вітчизни зокрема.

Однак, без військових перемог, на тлі, цілком вірогідно, небезпідставних чуток про примус Юрія Хмельницького в «турецькому полоні» [16, т. 13, с. 642], забезпечити прихильність козацького загалу було вкрай проблематично. Навіть січовики, яких знову підозрювали у вичікуванні результату протистояння [16, т. 13, с. 642], цього разу активніше відгукнулися на заклик Самойловича. У листі «промосковському» гетьману Сірко писав 14 липня 1678 р., що як тільки прийшов наказ, вони одразу вийшли в похід **«за его монаршеское достоинство, за церкви Божіи и за отчизну нашу»** [35, с. 56]. Набір перелічених тут кошовим мотиваційних категорій цілком відповідав звичній риторичній пропозиції Самойловича.

Зазнавши значних втрат, османські війська здобули Чигирин, однак розвинути «успіх» не змогли. Вони оточили сили Самойловича та Ромадановського біля дніпровських переправ, проте ті змогли переправитися на «лівий» берег. З табору біля Корсуня від імені Юрія Хмельницького по

ближніх містах було розіслано загони з вимогою покори султану. «Протурецький» гетьман вказував у власних універсалах, що московська зверхність «любимую **отчизну** нашу к пагубе привела», тож пропонував полишити її [64, с. 187]. Проте, якщо «польські» міста визнали за доцільніше прийняти «пропозицію» Хмельницького, то мешканці Канева, де перебувала козацька застава, відхилили її [16, т. 13, с. 693]. Тож османські війська здобули місто приступом. Таким чином, витіснивши козацько-московські сили на лівий берег Дніпра, вони змогли закріпитися на правому боці. Однак, вірогідно, через значні втрати візир не розвивав «успіх». Невдовзі він повернувся до Стамбулу.

З попсутою репутацією та без суттєвої військової підтримки залишений на «правому» боці Дніпра Юрій Хмельницький значно програвав у популярності Самойловичу. Навіть симпатії нестабільних низовиків цього разу залишилися на боці останнього. Хоч вони не поспішали на заклик «промосковського» гетьмана під Чигирин, все ж діяли проти османських військ [35, с. 55-57; 120, с. 322; 121, с. 425].

На цьому тлі листування між Сірком та Самойловичем стало помітно люб'язнішим. У листі від 25 жовтня 1678 р. кошовий вітав «промосковського» гетьмана з Богоявленням та встановленням покою в «**ojczyźnie naszej**» [35, с. 60; 41, с. 26]. Навзаєм, 2 грудня 1678 р. той дякував за приязнь, страхаючи принагідно новими планами «неприятеля», який знову може «нас» воювати та навіть Київ захопити [16, т. 13, с. 702]. Принагідно автор закликав адресата «к монаршеской милости и к нашей любви региментарской» і переконував, що Юрій Хмельницький не міг прагнути «**добра себе и отчизне**», коли «закон християнській попрал под ноги» у спілці з «ворогами віри» [16, т. 13, с. 703]. Таким чином козацькі очільники, принаймні формально, могли порозумітися довкола спільних козацьких ідеалів.

Хоч прихильники «москви» часто розглядали «протурецького» гетьмана як політичну та військову загрозу для себе, вони тим не менш цілком приймали можливість його «повернення». На прохання Івана Самойловича

ігумен чернігівського Єлецького монастиря Іоанікій Галятовський писав 4 грудня 1678 р. до Юрія Хмельницького як свого колишнього учня з Києво-Могилянської академії, закликаючи того, «дабы, оставив мірскую одежду, паки иноческую восприял» [16, т. 13, с. 750]. Лист Галятовського розраховував на те, що адресат може виявити бажання «повернутися» в козацьку вітчизну та виконати взяті на себе зобов'язання перед Богом. Це прибирало б для Самойловича небезпечного «зовнішнього» конкурента, а якби той ще й подався б в ченці, то не становив би також загрози навіть у «внутрішній» політичній боротьбі.

Тим не менш, гетьман-князь не скористався пропонованим «шансом». Судячи з його універсалу до лукомських козаків від 1 лютого 1679 р., він ще розраховував на «повернення» в ролі переможця [15, с. 156-157; 64, с. 189]. З перемінним успіхом Юрій Хмельницький гетьманував під «турецькою» зверхністю до 1685 р., коли його було страчено, проте за цей час більше не мав яскравих можливостей для реваншу. Не змігши переломити ситуації під час Чигиринських походів 1677–78 рр, він і далі залишався для козацького загалу союзником «ворога». Подальшому укріпленню негативного образу Юрія Хмельницького сприяло перманентне проговорення загрози повторного наступу османських військ. Уже сама його присутність на «правому» боці Дніпра та подальша претензія на статус гетьмана та князя України під протекцією султана впливала на поширення чуток про їхній повторний наступ.

Після «перемоги» над Юрієм Хмельницьким, Самойлович не мав більше серйозних конкурентів у боротьбі за гетьманську булаву. Політичні змагання в середні спільноти стали набагато тихішими і вже не потребували таких яскравих закликів до козацького загалу, як раніше. Без гострих моментів у внутрішній політичній боротьбі прямі згадки про батьківщину помітно порідшали, проте їх все ще використовували, як правило, за потреби підкреслити необхідність козацької єдності довкола гетьмана на тлі міжнародної боротьби «правий берег Дніпра» [11, арк. 477-480; 15, с. 166-172, 179-184, 189-190; 19, с. 98; 277, с. 205]. Самойлович довгий час пробував

вибороти якомога кращі умови для Війська Запорозького у закріпленні «нових» кордонів [27, с. 14-19; 28, ч. 1, с. 289-296; 138; 139; 187; 197; 204]. Велику увагу гетьманська канцелярія у зверненнях до протектора відводила для підкреслення цінності Малоросії для московських монархів, наголошуючи на їхньому спадковому праві на цей простір та обов'язку його боронити. Паралельно Самойлович навіть вводив в політичний вжиток ідею цінності усього «царствія Російського», частиною якого зображував козацький простір [8, арк. 101]. Проте в остаточних домовленостях з між річпосполитською та московською сторонами 1686 р. політичні амбіції гетьмана реалізувати так і не вдалося.

При вирішенні конфліктних ситуацій в середині спільноти Самойлович не раз спирався на підтримку «москви». Довгий час це була виграшна політична стратегія, яка дозволила гетьману не тільки виходити переможцем у протистоянні з іншими претендентами на булаву, але й втримувати її всупереч звинуваченням внутрішніх опонентів у недоброчесності та узурпації влади. Однак козацький очільник лишився звичної опори після провалу кримського походу 1687 р. На тлі пошуку винних у військовій невдачі донос на нього козацької старшини досяг успіху. Самойловича арештували представники «москви», а гетьманом замість нього козацька рада обрала Івана Мазепу.

4.5. Протиставлення турботи про власну вітчизну необхідності збереження вірності протектору

Зняття Івана Самойловича з гетьманства спричинило до перерозподілу генеральних урядів у Війську Запорозькому та укладанні статей з новим гетьманом. Однак принципової зміни в окресленнях політичної ролі козацької спільноти та її цінностей з обранням нового гетьмана не відбувалося. Прямі згадки про вітчизну в канцелярії Івана Мазепи, як і в попередній час, не були систематичними. Подібно до практики попередника, він міг у своїх універсалах обґрунтовувати надання земель чи якихось привілеїв доброю

службою на благо батьківщини [65, с. 380, 385, 469; 22, с. 193, 200, 211, 213; 15, с. 211-212, 225-226, 226, 277, 278]. Однак особливої актуальності поняття набувало, як правило, під час військових протистоянь, коли виникала потреба у символі, який би мотивував до дії, як це було 1692 року під час повстання Петрика (Петра Іваненка) та 1708-1709 рр. виступу Мазепи проти Петра I на боці Карла XII. Суперники використовували поняття вітчизни для обґрунтування своїх політичних кроків.

Чи не найвагомішими роботами про виступ Петрика до сьогодні лишається доробок Олександра Оглобліна. Спочатку дослідник зображував цю акцію виключно як ініціативу старшинської опозиції гетьмана, зокрема, генерального писаря Василя Кочубея, полтавського полковника Федора Жученка та Івана Іскри. Та згодом історик обережно розглянув також імовірність, здавалося б, протилежної версії подій, припускаючи, що до них міг бути причетний безпосередньо сам Іван Мазепа, який таким чином, нібито прагнув таємного порозуміння з кримським ханом [159, с. 174-197, 345-353; 372-385; 160; 161; 162]. Великою проблемою для розуміння ситуації є компетенція відомих джерел. Деякі з них справді дають можливість запідозрити козацького очільника у складній дипломатичній грі. Проте, подібні свідчення, як правило, створені його ворогами спеціально для обвинувачення гетьмана. Така заангажованість ставить під сумнів їхню «правдивість». Без однозначної наполегливості Оглоблін показував, що проблема зводиться до з'ясування історії взаємин між Мазепою та Кочубеєм, який вже «напевно» був пов'язаний з Петриком родинними зв'язками.

Петро Іваненко робив собі кар'єру в гетьманській канцелярії, проте в 1691 р. облишив її та подався на Січ, де став військовим писарем. Перший час він не висловлював претензій на гетьманський уряд та пояснював свій перехід на «нове» місце, так би мовити, «сімейними обставинами». У листі до військового канцеляриста Семена Полверинського від 27 квітня 1691 р., відповідаючи на закиди у зраді та злочинствах Іваненко наполягав, що ні «своєму **господину**», ні «**отчине** **своей**» ніякої шкоди не вчиняв [161, с. 216-

217]. Згодом Петрик все ж кинув виклик володарю, пояснюючи свій політичний вибір турботою про батьківщину.

У квітні 1692 р. він почав переговори з ханом, і його заяви набувають чіткої опозиційності до гетьмана та «москви». У листі 18 травня 1692 р. на Січ Петрик вказував, що прагне до «одобраня от московское власти **милое отчизни своее Украины**» [159, с. 348]. Перефраз цієї ж формули увійшов до третього пункту підписаних 26 травня статей «вічного миру» з ханом, який брав зобов'язання допомогти Війську Запорозькому у його виступі проти царя [160, с. 742]. Петрик уклав домовленості з кримським володарем від імені «Княжества выделного Киевскаго, Черниговскаго и всего Войска Запорожскаго городского і народа малоросійскаго» [160, с. 741]. Таке окреслення явно нехтувало компетенцією царя, який вважався спадкоємцем означених князівств та гетьмана, очільника війська і народу малоросійського. Опонуючи їм, Петрик наполягав, що керується інтересами усієї козацької спільноти.

При характеристиці запропонованої політичної альтернативи Оглоблін особливу увагу приділив листу свого героя до запорожців від 22 червня, характеризуючи його як «винятково важливий історично-політичний трактат» [159, с. 194]. У ньому автор зазначав, що від часу, як прибув на Січ, завжди вказував на те, «в яком небезпеченстве найдется **Малороссийский край наш**, и до якого через **монархов** приходит упадку **отчизна наша**» [159, с. 349]. Далі невеликим ретроспективним екскурсом в «недавнє» минуле текст нагадував, що за потреби Військо Запорозьке вже виступало як проти польського, так і проти московського володарів. Проте, у практичному вимірі заклик до військового протистояння тоді був звернений безпосередньо проти царя та гетьмана. Перерахувавши отримані від них кривди, пов'язані з обмеженням козацьких свобод, Петрик пояснював, що взявся за справу «**ку целости и охороне милой отчизны нашей Малой Россие и для помножения волностей ваших**» [159, с. 351]. Він наголошував, що помітив небезпеку для козацьких цінностей від «москви», зрозумів проблему і пропонував її рішення.

Після цього йшло переповідання особливостей угоди з ханом [159, с. 351]. Фактично, Петрик ще не мав відповідної статусної ролі для того, щоб представляти інтереси усієї козацької спільноти. Тож все ще підписувався лише як «зичливий приятель» [159, с. 353]. Загальна рада у Кам'яному Затоні обрала його гетьманом Війська Запорозького 18 липня. Хоч ця акція, очевидно, відбувалася за силової підтримки кримсько-татарських військ, формально, таким чином свою волю висловили члени козацької спільноти. Надаючи керівні повноваження особі, вони засвідчували символічне «прийняття» окреслених нею резонів та давали «право» діяти від свого імені.

Отримавши підтримку частини січовиків, Петрик почав реалізовувати свій намір по «звільненню» України, шукаючи підтримки у ширшого кола козаків. В універсалі до Полтавського полку 29 липня 1692 р. він повідомляв про свої домовленості з кримським ханом [32, т. 3, с. 111]. Коротко переповівши історію свого виступу, Петрик звертав особливу увагу на те, що має намір повернути в козацьке користування втрачену «чигиринську сторону Дніпра», яку ще Хмельницький відвоював у «ляхів». Така згадка давала можливість продемонструвати прийнятність спілки з «татарами», якої не цурався навіть «наш великий» попередник. У такій подачі претензія на тогочасну Україну обґрунтовувалася так званим «правом завойовника». Далі автор також побіжно зауважував що звільнення від протекції царя дасть можливість переселенцям повернутися у «свою отчизну» [32, т. 3, с. 113]. З одного боку, такий текст показував, що проблема «великого згону» Самойловича все ще не була вирішена, з другого – він відображав уявлення про порушення тісного природного зв'язку частини єдиної козацької спільноти з «тим» краєм. При цьому шлях до його відновлення Петрик вбачав через звільнення з-під влади царя. Загалом Петрик вдавався до звичної риторичної практики представників Війська Запорозького – протиставлення республіканських цінностей московській політичній культурі.

Хоч заклики Петрика знайшли підтримку частини спільноти, Мазепа, вочевидь без особливих складнощів, зумів мобілізувати Військо для протидії

ворогу. Уникаючи бою, його опонент відступив із «татарами» до Перекопу. Згодом він вчинив ще кілька спроб повернутися, проте так і не досяг успіху в своїх задумах. Оглоблин вважав, що вагому роль у його програші відіграло незадоволення місцевого населення безчинствами, які чинили кримські «союзники» під час походу [159, с. 189-190]. У будь-якому випадку за наявності політичної альтернативи козацький загал в більшості своїй лишився на боці «промосковського» гетьмана.

Мазепа як умілий стратег укріплював свої позиції в середині спільноти та при нагоді розширював гетьманські повноваження в домовленостях з царем. Як і його попередник, у своїх текстах він довгий час поєднував апеляції до козацьких цінностей із окресленням вірності протектору. Однак, у козацьких практиках одне зовсім не означало іншого. Тож, за потреби, можна було легко розвести та протиставити обидві категорії.

Після того, як Петро I дізнався про перехід Мазепи на бік Карла XII, він доклав великих зусиль, щоб міцно закріпити за гетьманом репутацію зрадника в «офіційному» дискурсі. Довгий час в історіографії нормою було зображувати Мазепу в образі «Іуди», під який нерідко вибудовувалася уся його біографія. В XIX ст. такі дослідники як Володимир Антонович нерідко прописували, що Мазепа слідував ідеалам «первообразом которых была шляхетская Речь Посполитая» [82, с. 69]. Тоді така характеристика була яскраво негативною, адже Річ Посполита, представлена шляхтою, трактувалася як ворог чи то для Російської імперії, чи то для українського народу. Проте, вже в кінці XIX ст. з'явилися альтернативні історичні візії, які починали переосмислювати «вибір Мазепи» з точки зору очікуваної користі для «України», а не царя. Велику популярність такий підхід здобув у колі післяреволюційної української еміграції. Та лише віднедавна дослідники все більшої ваги почали надавати свідченням самого гетьмана про свій вчинок.

Вагомий внесок у вивчення проблеми зробив Сергій Плохій. Оглядаючи «війну маніфестів» між Мазепою та Петром I, він звернув увагу на риторичне оформлення сторонами своїх політичних позицій для козацького

загалу. За спостереженнями дослідника, гетьман закликав до вірності батьківщині, ставлячи необхідність турботи про неї вище вірності монарху. Проте Петро I також швидко відреагував на новини про «відступництво», також звертаючись до Війська Запорозького із вимогою зберігати вірність йому та «вашій» батьківщині [167, с. 273]. Тільки згодом за допомоги Феофана Прокоповича поширення почала набувати, раніше не типова для московської політичної культури, ідея цінності усієї, окремої від монарха, Росії.

Зазвичай спілкування царя з Військом Запорозьким йшло через гетьмана. Проте, після звістки про «зраду» Мазепи Петро I нерідко на пряму звертався до козацького загалу через власні маніфести. Ідею такого способу боротьби за прихильність поспільства йому, очевидно, «підкинув» Олександр Меншиков, коли повідомляв у листі від 26 жовтня 1708 р. що Мазепа перейшов на бік Карла XII і, напевно, вчинив це **«не для одной своей особы, но и всей ради Украины»** [53, вип. 2, с. 865; 167, с. 272]. Щоб козаки «по прелести гетманской» не перейшли на ворожий бік, цар діяв на випередження. Уже наступного дня він дав розпорядження зібрати старшину для обрання нового гетьмана, «в чем **общая польза Малой России состоит**» [53, вип. 1, с. 237, 238]. Цар все ще ставив під сумнів остаточність переходу Мазепи на бік «ворога», проте вже через день Петро I розширив та уточнив своє попереднє послання. Він зробив акцент на «зраді» Мазепи, який через корисливі цілі домовився зі «шведами» та «ляхами», щоб **«Малороссийскую землю поработить»** [53, вип. 1, с. 241-242].

Поруч із вказівками на «зраду» Мазепою інтересів козацької спільноти, можна помітити, що Петро I приділяв також увагу виокремленню гетьманового «відступництва» від своїх клятвених зобов'язань безпосередньо перед ним, монархом. У тому ж маніфесті 28 жовтня цар зазначав, що Мазепа перейшов на бік ворога, «забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, целованье» [53, вип. 1, с. 241]. Неодноразово клішуючи та перефразовуючи уміщені до маніфесту формули цар активно розсилав листи козацькій старшині та церковникам у кінці жовтня – листопаді 1708 р. [53,

вип. 1, с. 238-309]. Риторична пропозиція Петра I тісно пов'язувала необхідність збереження вірності царю із внутрішніми інтересами Війська Запорозького. Навіть очільник козацької спільноти оголошувався її ворогом, відступивши від московського монарха.

На цій ж ідейній базі Петро I також шукав підтримки у низовиків. У зверненні 30 жовтня до кошового отамана Костянтина Гордієнка він переповів своє бачення останніх подій, яке уже пропонував городовому Війську, вказував на намір Мазепи віддати малоросійський край у польське та шведське «ярмо» та вимагав, щоб низовики «стояли б против одного неприятеля за веру православную и за отчизну свою со всяким усердием и пребывали к нам, великому государю, в прежней своей верности» [53, вип. 1, с. 258-259]. Ту саму пропозицію цар згодом знову повторював [53, вип. 1, с. 308]. Незважаючи на специфічну «окремішність» низового Війська, монарх услід за козацькими риторичними практиками розглядав його як частину козацької політичної спільноти.

1 листопада Петро I закликав козаків, які разом з Мазепою перейшли на бік Карла XII до повернення. Для обдумування «правильного» вибору цар давав один місяць, зазначаючи: «А буде кто по сим нашим, великого государя, указом, забыв страх Божий и присягу свою к нам, великому государю, и целость отчизны своей от него, вора и изменника Мазепы, и от неприятеля нашего не отстанет и к нам, великому государю, не возвратитца во время месяца, то есть декабря по первое число 1708 г., но будет против нас служить тем нашим неприятелем, тех **объявляем изменником нашим и отчизны вашей**» [53, вип. 1, с. 267]. Використання, у даному випадку, займенникового протиставлення «нашого» та «вашого» яскраво підкреслює окремішність царя від козацької вітчизни. Представники Війська Запорозького також, як правило, відводили московському монарху роль зовнішнього опікуна спільноти навіть тоді, коли пов'язували свою службу йому з інтересами батьківщини. У цій формулі бракувало гетьмана. Та після обрання на цей уряд Івана Скоропадського 10 листопада Петро I повторив свою пропозицію, додавши до

неї вимогу коритися новому «правочинному» козацькому очільнику [53, вип. 1, с. 300-301]. Оскільки монарх не входив до козацької спільноти, то потребував її представника, який би не тільки говорив від її імені, але й засвідчував свою покірність саме йому, московському монарху.

Іван Мазепа, натомість, вказував на пагубність московської політики для козацьких цінностей і пропонував їх захистити у протистоянні з царем. Наприклад, універсал стародубському полковнику Івану Скоропадському 30 жовтня 1708 р. гетьман починав з окреслення проблеми: «Нехай тое будят Вашей милости ведомо, иж ми, гетман, видячи **отчизну нашу Малороссийскую** до крайній уже приходячи згуби, когда враждебная нам здавна потенція московская, тое что от многих лет в злобном своем намерении положила, тепер, з упадком последних прав и вольностей наших, почала приходити в скуток» [66, с. 411]. Після цього автор прописував бажання «москви» підпорядкувати собі «**города малороссийские**». Навівши приклади неправомірного захоплення, гетьман зазначав, що інші «города» чекала б та сама доля, «если бы мы з обыклой нашей ку **отчизне малороссийской** горливости тому их злему намерению не запобегли» [66, с. 411]. Поглиблюючи опис «злостивих» намірів царя, Мазепа вказував на його спробу реорганізувати Військо Запорозьке для поневолення політичної спільноти. Особливі права та привілеї козаки отримували за свою військову службу, тож вкрай неприязно сприймали чутки про петровську модернізацію Війська, яка значною мірою обезцінювала та навіть підважувала принципи їхнього існування [182]. На противагу московському «тиранству» Мазепа пропонував захист шведського короля: «**отчизну нашу малороссійскую и Войско Запорожское** его королевское величество всегда щасливім своим и непобедимім оружіем от того московского тиранского ига оборонит» [66, с. 412]. Після цього гетьман наказував Скоропадському, який «**есть правдивый своей отчизны своей сын**», подбати про викорінення «москви» зі Стародуба, зобов'язуючи його до активних дій «любовію ку **отчизне**» [66, с. 412]. Як видно, гетьман пропонував виступити проти московського царя заради

збереження батьківщини та інших громадянських цінностей козацької спільноти.

Подібні заклики до козаків звучали також безпосередньо від імені Карла XII. У зверненні до малоросійського народу від 7 листопада 1708 р. шведський король виступав у ролі протектора тих, кому **«вера, вольность, отчизна, жон и детей целость мила»**, та вирішив визволити їх від «московського ярма» [28, ч. 2, с. 207]. Зовнішня пропозиція «шведів» вступити до боротьби за внутрішній добробут козацької спільноти проти своїх «гонителей» була оформлена як залик підтримати турботу Мазепи про власну батьківщину [28, ч. 2, с. 211]. Такі заяви від імені короля, по суті, створювали рівнозначну альтернативу закликам царя.

Після перехоплення закликів Карла XII та Івана Мазепи до козацького загалу Петро I «відповів» на обвинувачення. У маніфесті 6 листопада 1708 р. він детально висвітлив власне бачення історії протистояння, переконував не слухати «прелестей неприятельских» та «нагадував», що московські царі згідно з укладеними пактами боронили права «малоросійського народу» від часу прийняття його під свою «высокодержавную» руку. Зрештою, цар закликав приєднатися до нього у боротьбі з ворогами **«и за веру православную, за святые церкви и за отчизну свою мужественно против оных стоятъ»** [53, вип. 1, с. 283-284]. Укупі з показовими акціями по символічній страті Мазепи, його відлученні від церкви та знищенні гетьманської резиденції, Батурина, риторична стратегія Петра I показала свою ефективність.

6 листопада на раді в Глухові гетьманом було обрано Івана Скоропадського, який невдовзі, 12 листопада, склав присягу на вірність царю, обіцяючи **«верно и со всяким усердием служить и в подданстве быть со всем Войском Запорожским и народом и краем малоросійским»** [28, ч. 2, с. 182]. Від імені козацької спільноти гетьман визнавав зверхність Петра I, по суті, беручи зобов'язання боротися з «його» та «нашими» «зрадникам». Того ж дня єпископ переяславський Захарія Корнилович та архієпископ чернігівський Іван Максимович розіслали «всякого духовного и мирського

чину людям» грамоти з повідомленням про обрання та присягу «нового» правочинного гетьмана, бо «старий» «**малороссийския отчизни** отчуждился, хотя оную под иго работы лядской поддати, и храми Божия на проклятую обратити унию» [28, ч. 2, с. 183, 184]. З новим гетьманом козацька спільнота лишалася під зверхністю царя, приймаючи його резони та доцільність політичної візії.

Своєю чергою, Мазепа продовжував розсилати універсали представникам Війська Запорозького, шукаючи в них підтримки для своєї боротьби. У зверненні до Веркіївської сотні Ніжинського полку 15 листопада 1708 р. гетьман вказував, що московські війська відступали перед шведським наступом, «оставивши нас и **Малую Россию** безборонную и безпомощную» [66, с. 413-414]. Схоже послання він також відправив 23 листопада полтавському полковнику Івану Левенцю, у якому прописував необхідність збору Війська за наказом шведського короля «**для целости отчизны нашей малороссийской**» [20, с. 424]. Мазепа послідовно вказував на військову перевагу шведських військ і пропонував адресату спертися на неї для «визволення» батьківщини від «москви».

Зважаючи на ряд перемог Карла XII та просування його військ козацькими територіями таке пояснення політичного вибору гетьмана було цілком прийнятне для козацької спільноти. В історіографії добре відомо, що заклики гетьмана отримали підтримку на Запоріжжі, хоч його попередні взаємини з низовиками, м'яко кажучи, не мали особливої приязні. Незадоволені впровадженням на своїх землях московських гарнізонів січовики неодноразово відмовлялися раніше виконувати гетьманські розпорядження, наголошуючи на порушенні своїх прав. Проте, «нові» пропозиції Мазепи великою мірою резонували з їхніми політичними настроями. 24 листопада 1708 р. кошовий отаман Кость Гордієнко, відповідаючи на звернення Мазепи, повідомляв про прийняття низовиками гетьманських аргументів. Указуючи, що окреслена Мазепою проблема «злостивих» намірів «москви» по

відношенню до козацької вітчизни уже відома низовикам, Гордієнко тим самим засвідчував прийнятність для нього такої інтерпретації.

Новий «правомірно обраний» гетьман Іван Скоропадський, на противагу Мазепі, ратував за збереження вірності царю. Розгорнуту відповідь на пропозицію Мазепи він оприлюднив зокрема в універсалі 8 грудня 1708 р. [28, ч. 2, с. 197-205]. На початку документа було представлено базисну для автора інтерпретацію Мазепиного вчинку «з ясным выводом, яковым намерением и гордым умыслом **он изменник, его царского величества и отчизни нашей**» [28, ч. 2, с. 198]. Відстоюючи цю тезу, Скоропадський переповідав аргументи Мазепи, закликаючи недовіряти їм. Словам опонента про ворожість «москви» він протиставляв ідею того, що саме під царською протекцією «**Украина, отчизна наша**» розквітла та убезпечилася [28, ч. 2, с. 198]. Послідовно ставлячи під сумнів щирість мазепиних тверджень, промосковський гетьман раз у раз наголошував на його прихованих корисливих намірах та бажанні знищити «**отчизну нашу**» [28, ч. 2, с. 199-200]. Образ «зрадника» Скоропадський доповнював застереженнями про небезпеку, пов'язану з ним, пишучи, приміром, так: «мает **отчизна наша, Малая Россия**, остерегаться от того ж называющося **сином**, а рачей мовити, **виродка**, злочестивого Мазепи» [28, ч. 2, с. 202]. По суті, автор, як і його опонент, закликав козацький загаль до турботи про свою батьківщину, проте, на відміну від нього, нерозривно пов'язував її із дотриманням вірності царю. Через те той, хто виступав проти московської протекції, отримував непривабливу характеристику «виродка» вітчизни.

Для підкріплення висунутих обвинувачень проти ворога «москва» висувала все нові аргументи. До царського маніфесту 21 січня 1709 р. додатком йшов лист Мазепи «прошведському» польському королю Станіславу Лещинському, у якому той від імені «всей Украины», зокрема, прописував своє повторне прохання військової допомоги «ко освобождению наследия своего» та повідомляв, що «начала москва грамотами своими простой бунтовати народ и гражданскую починяет войну» [28, ч. 2, с. 196]. Таке

повідомлення використано як доказ неодноразово повторюваних тез про користолюбство Мазепи, його неправомірні владні амбіції та бажання «поработить сей малороссийский народ паки под древнее ярмо польское» [28, ч. 2, с. 194]. Подібним чином 5 лютого 1709 р. у зверненні до козацького загалу цар учергове «розвінчував» універсали Карла XII «на малоросійском языке», по суті, пропонуючи вважати їх за ворожі наклепи [28, ч. 2, с. 215-221]. Змінюючи акценти Петро I «відмовляв» політичній пропозиції своїх опонентів у щирості.

Незважаючи на зусилля «москви», Мазепа продовжував переконувати Військо Запорозьке у своїй «правдивій» турботі про козацьку батьківщину. Він повторював та розширював свої аргументи на користь протекції шведського короля та підкреслював його військову міць, яка не раз проявилася у перемогах над «московою» [46, с. 8]. Обґрунтовуючи «правомірність», здавалося б, незвичного протектора для Війська Запорозького, Мазепа наводив «історичний» аргумент. Він ставив за приклад Богдана Хмельницького, який уже звертався за допомогою до шведського короля, коли визволяв козацьку батьківщину від «польського ярма», тож звернення за допомогою до його спадкоємця тепер у боротьбі проти «московської неволі» виглядало цілком виправданим.

Разом з тим, оскільки Петро I не цурався поєднувати, орієнтовану на внутрішні цінності козацької спільноти свою риторичну пропозицію із демонстрацією сили, то зміг не тільки втримати значну частину Війська Запорозького під своїм контролем, але й повернути декого з тих, хто вже перейшов на бік Карла XII. Поразки він зазнав, по суті, лише у змаганні за прихильність низового товариства. У березні 1709 р. козацька рада січовиків вирішила підтримати політичну пропозицію Мазепи. Невдовзі у Великих Будищах гетьман та кошовий уклали союзну угоду зі шведським королем. Кваліфікуючи запорожців як подібних до Мазепи «зрадників», цар відправив до Січі свої війська. Переповідаючи в листі «наказному» кошовому Кирику Конеловському та запорозькому поспільству від 17 травня історію розвитку

конфлікту, він нагадував, що від початку «измены мазепиной к **нам и отчизне вашей малороссийской**» виявляв низовикам свою милість [53, вип. 1, с. 181-182]. Проте, незважаючи на неї, Кость Гордієнко «пошел к еретику шведу и изменнику Мазепе» [53, вип. 1, с. 182]. Вчергове відмітивши, що невірність йому таїть в собі пагубу для козацької батьківщини, Петро I підкреслював свою військову перевагу над супротивниками та пропонував милість, якщо адресат зробить «правильний» політичний вибір. На підкріплення своїх закликів та погроз цар продемонстрував силу та зруйнував Запорозьку Січ. Незважаючи на те, що прихильність низовиків, він не здобув, все ж продемонстрував «іншому» Війську рішучість у боротьбі зі своїми та «вашою» вітчизни ворогами.

Після поразки у Полтавській битві прибічники Мазепи змушені були відступити разом зі шведськими військами. За межами козацького простору важливим об'єднавчим елементом для них стала запропонована гетьманом ідея визволення України від «московського ярма». Натомість безпосередньо в Україні чи Малоросії інтерпретація царем інтересів козацької батьківщини стала загальноприйнятою, проте доволі швидко отримала незвичний розвиток.

Петро I за ідейної підтримки київського духовенства почав пропонувати підданам засвідчувати свою відданість не лише собі, але й «усій Росії». Якщо для козацької батьківщини цар був «зовнішнім» протектором, то для «Росії» він ставав безпосереднім представником її інтересів. Такі нововведення не відміняли можливості говорити про Малоросію як батьківщину її мешканців, проте відтепер ця цінність в офіційному дискурсі підпорядковувалася та включалася у набагато ширшу ціннісну категорію.

Отже, причиною популяризації поняття батьківщини в козацькій спільноті стало поширення чуток про зміст Андрусівських домовленостей та пізніша боротьба козацьких очільників за відновлення втраченої єдності. Готовність польської та московської сторони обмежитися малим, роз'єднавши Україну по Дніпру, не влаштовувало жодну з політичних угруповань Війська

Запорозького. Брюховецький та Дорошенко почали шукати шляхи порозуміння та навіть декларували бажання відмовитися від свого зверхника, обговорюючи «третій» варіант. Заклики обох козацьких очільників використовували уявлення про цінність козацької батьківщини для опозиції зовнішнім протекторам, які нищать її, замість того, щоб боронити. Яскравий антимосковський виступ Брюховецького закінчився для нього смертю. Тож гетьманом «обох берегів Дніпра» зрештою став Дорошенко.

У досить короткий час з'явилося багато нових політичних пропозицій, кожна з яких апелювала до цінності козацької батьківщини. Та, разом з тим, вони конфліктували між собою. Дем'ян Многогрішний закликав до вірності царю. Петро Суховій та Михайло Ханенко шукали підтримки кримського хана. Петро Дорошенко заручився протекцією султана. За потреби кожен з них йшов на компроміси та навіть зміну політичного вектору. У цей час прямі згадки про вітчизну заповнили ідейний простір козацької спільноти. Не бачена до того частотність сприяла все більшій популярності поняття, однак підлаштування під будь-яку політичну пропозицію обезцінювало його мотиваційний потенціал. У цей час інтенсивно створювалися «нові» асоціативні зв'язки між «старими» поняттями. Козацькі очільники все частіше заявляли, що говорять від імені України, а не тільки війська та народу. Кожен декларував, що веде боротьбу за цілість козацької вітчизни, проте війна одне з одним, по суті, унеможлиблювала єдність. Усвідомлення цього спонукало багатьох козаків раз у раз змінювати свою лояльність до гетьманів, головним чином, з огляду на ситуативний розподіл сил.

Новий незвичний контекст для вжитку поняття батьківщини в козацьких практиках створювала пропозиція «турецької» зверхності. З огляду на політичні практики османів, гетьман уподібнювався до підвладного їм «володаря» України. Загалом представники Війська Запорозького приймали необхідність підлаштування під особливості політичної культури зверхника. Дорошенко легітимізував свою політичну пропозицію рішенням козацької ради. Та все ж «розширення» повноважень гетьмана давало підстави

опонентам Дорошенка звинувачувати того в узурпації влади. Незважаючи на це, допоки гетьман отримував військову підтримку «турецького» зверхника, він досягав порівняно значних успіхів у «виборюванні» України на свою користь. Разом с тим, у довгостроковій перспективі ефективнішою виявилася позиція Івана Самойловича, який визнавав зверхність московського царя. На відміну від Дорошенка, він частіше міг розраховувати на військову підтримку протектора. Спираючись на неї та вказуючи не небезпеку для козацької батьківщини від «бусурман», Самойлович переміг свого опонента, який був змушений здати свою булаву.

Замість Дорошенка «турецька» влада проголосила гетьманом Юрія Хмельницького. Окреслення його статусу володаря стало ще яскравішим від попереднього варіанту. Апелюючи до спадковості своєї влади, Юрій Хмельницький почав титулуватися не тільки як гетьман Війська Запорозького, але й як «князь» Малоросії. Така позиція опонувала одразу і до гетьманської, і до царської влади в українському просторі. Однак, Чигиринські походи турецьких військ в Україну не принесли їм очікуваної перемоги. Тож цей напрямок поєднання уявлень про Україну як володіння гетьмана та батьківщину козацької спільноти, яку той представляв, не отримало подальшого розвитку.

За гетьманування Мазепи найбільшої популярності поняття вітчизни здобувало в час військового протистояння, коли виникала потреба шукати прихильності козацького загалу. У 1692 р. проти московської влади в Україні та прихильного до неї гетьмана виступив Петро Іваненко (Петрик), закликаючи козаків до боротьби заради добробуту «малоросийської» батьківщини. Отримавши підтримку частини січового товариства, козацький очільник уклав союзну угоду з кримським ханом. Проте, у військовому протистоянні з гетьманськими та московськими військами він не зміг здобути вирішальних перемог. Згодом, у ході Північної війни, проти московського царя виступив сам Іван Мазепа, закликаючи козаків перейти на бік шведського короля Карла XII заради збереження «нашої» батьківщини. Таким чином він

наголошено ставив її цінність вище необхідності збереження вірності монарху. Проте, Петро I звертався до козацького загалу з альтернативною пропозицією. Враховуючи особливості козацької політичної риторики, він не тільки вимагав покори собі, але й тісно пов'язував її з добробутом «вашої» вітчизни. Перебуваючи поза козацькою спільнотою, цар виокремлював свою протекторську турботу про неї. Візія Мазепи стала базисною для його прихильників, які зрештою мусили залишити козацькі землі. Натомість інтерпретацію царя прийняла більша частина Війська Запорозького, яка лишилася під його зверхністю. Перемігши в цьому риторичному протистоянні гетьмана, цар увів в офіційний дискурс ідею цінності «усієї» Росії, яка, по суті, підпорядковувала собі цінність козацької Малоросії.

ВИСНОВКИ

Дослідження функціонування поняття вітчизни в риторичі української козацької спільноти від середини XVII до початку XVIII століття дає можливість зробити такі висновки:

1. Спеціальна увага до козацької вітчизни в історіографії – явище відносно недавнє, яке фактично з'явилося за час незалежності України. Раніше дослідники нерідко робили судження про козацьку батьківщину, апелюючи до власних ціннісних орієнтирів. Подолавши стереотипне мислення в цьому аспекті, історики перефокусували свою увагу на уявлення людей минулого. Поняття вітчизни уже встигло отримати висвітлення в наукових розвідках крізь призму історії понять, інтелектуальної історії та як елемент конструювання уявної спільноти. Студії з історії поняття концентрували увагу на його сутнісному наповненні та функціональному призначенні. Водночас виокремлення власної вітчизни Військом Запорозьким могло також розглядатися як конструювання уявних категорій спільноти для обґрунтування своєї окремішності від Речі Посполитої. Незважаючи на зростання інтересу до побутування поняття батьківщини в козацькому просторі, всебічного дослідження в цій сфері ще й досі не було проведено. Джерельною базою роботи є комплекс текстових пам'яток, які прямо або опосередковано містять пояснення поняття батьківщини, відображають контексти його вжитку або показують кон'юнктурну реакцію козацьких очільників на нього. Серед них варто виокремити офіційну документацію представників Війська Запорозького: закличні універсали, кореспонденція, договірні статті; «літературні твори»: поезія; історичні наративи; тлумачні або перекладні словники. Візуальні джерела у цьому разі можна розглядати лише як додаток до текстових пам'яток минулого. Вивчити використання поняття у джерелах дозволили методи історичної семантики як «німецької», так і «англо-американських» шкіл. Звертаючи увагу на синхронний та діахронний виміри

слововжитку, простежено те, як під впливом соціальних та політичних змін загальноприйняте поле сенсів розширювало свої межі.

2. Поняття батьківщини поширилося в руському просторі Речі Посполитої ще в XVI – початку XVII ст. Представники Війська Запорозького перенесли вже усталені практики його позначення до власної політичної риторики. Лексичне вираження поняття залежало від мови документа. Для прямої вказівки на нього використовувалися такі слова: староукраїнською – «отчизна» та «отчина», церковнослов'янською – «отечество», «отчество», латинською – «*patria*» і польською – «*ojczyzna*». Крім того, велика кількість козацьких джерел відома сьогодні лише в переписі московських канцеляристів, які, хоч і використовували термін «отчизна», проте частіше віддавали перевагу формі «отчина», тож могли несвідомо чергувати синоніми. Але така взаємозамінність обох слів була зрозумілою та прийнятною для козацької спільноти. І перше, і друге могли паралельно позначати такі різні явища як безпосередній батьківський спадок та загальну цінність спільноти – батьківщину. Лише згодом, під кінець XVIII ст., вони отримали принципове розрізнення у сенсах.

3. Наповнення поняття батьківщини та сфера його використання у політичній риториці представників Війська Запорозького другої половини XVII – початку XVIII ст. значною мірою залежали від політичних традицій, запозичених козацькою спільнотою зі свого річпосполитського минулого та освітньої пропозиції, неодмінною частиною якої були зразки «правильної» риторики античних авторів. Термін «вітчизна» відображав республіканську ідею цінності усієї політичної спільноти, яка турбувалася про своїх членів, і вимагала натомість їхньої турботи та оборони. Користь для батьківщини була загальноприйнятою мотивацією будь-яких починань. Навіть смерть заради неї вважалося почесною та богоугодною справою.

Помітною особливістю використання поняття вітчизни в козацькій політичній риториці стало окреслення ролі очільника Війська Запорозького. Традиційно верховним правителем українських земель вважався монарх як

«помазаник Божий», проте головним виразником козацьких інтересів був гетьман, якого могли називати «батьком батьківщини». Хоч терміни «панство» чи «государство» для позначення володінь правителя мали перетин із поняттям вітчизни, однак їх, зазвичай, використовували для характеристики компетенції зовнішнього володаря, тоді як поняття вітчизни було внутрішньою прерогативою козацької спільноти. Тобто те, що у європейських практиках цілком можна розглядати як взаємодоповнювані речі, потрібно принципово розрізняти для розуміння особливостей виокремлення та функціонування козацької спільноти в Україні в означений хронологічний період.

Представники шляхти використовували поняття Речі Посполитої для вказівок на управлінську структуру, територію, абстрактне «ми» та громадянську цінність – вітчизну. Проте така багатогранність не мала абсолютного аналога в козацьких практиках і розподілялася між різними поняттями. Найчастіше для окреслення «своєї» спільноти козаки використовували категорії війська та народу, які згодом, протягом другої половини XVII ст., доповнили також поняттям вітчизни.

Від актуалізації перших прямих згадок до кінця гетьманування Івана Мазепи представники Війська Запорозького називали свою власну батьківщину Україною та Руссю, транслітеруючи грецький варіант написання останнього слова, Росією або, уточнюючи його, Малою Руссю чи Малою Росією. Хоч кожна з цих назв мала вагомий територіальний аспект, коли мова йшла про межі козацького управління, прямі апеляції до вітчизни, як правило, не використовували. Їхньою компетенцією були переважно заклики до оборони чи пояснення авторами власної мотивації, тобто контексти принципово іншого рівня, в яких окреслення кордонів не було в центрі уваги. Крім того, проблема увиразнюється тим, що кожне з означених понять мало свою історію і могло позначати різне.

У метафоричному вимірі батьківщину нерідко зображували в образі символічної матері, турботу про яку повинні проявляти її сини. Таке порівняння поруч із вказівкою на спільне походження представників спільноти

містило великий об'єднуючий потенціал. Водночас велика кількість прикладів називання справжніми синами батьківщини людей «іншого» соціального, релігійного чи територіального походження показує, що воно не було вирішальним аспектом при зарахуванні до козацької спільноти. Протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. у риторичі представників Війська Запорозького виокремлення «своїх» та «чужих» часто робилося з огляду на практичне засвідчення лояльності до козацького політичного об'єднання.

4. Уявлення про цінність козацької батьківщини поступово поширювалося у Війську Запорозькому. Закритість шляхетської спільноти для козаків сприяла виокремленню їхнього об'єднання, яке завдяки військовим перемогам під проводом гетьмана Богдана Хмельницького пішло шляхом формування власної держави. Протягом 1648 – 1649 рр. в козацькій риторичі почали окреслюватися стандарти, які дозволили обстоювати свої інтереси в переговорах із основними зацікавленими сторонами. Вибір ключових понять і прийомів для представлення себе відбувався з орієнтацією на адресата. У зверненнях до «польської» сторони на перший план виходили республіканські цінності, зокрема й поняття батьківщини. Хмельницький навіть обвинувачував своїх опонентів у заподіянні шкоди спільній вітчизні через те, що ті не бажали визнавати козацькі права. Натомість у переписці з «московським» адресатом їх намагалися уникати, виводячи на перший план бажання отримати протекцію царя та представлення «руського» або «малоросійського» простору як його «отчини». Гетьман використав риторичу церковників, яка уже добре зарекомендувала себе у спілкуванні з московським царем. З поглибленням контактів, коли запропоновані царю кліше показали свою ефективність у політичній сфері, козацька канцелярія почала їх тиражувати для досягнення нових цілей, спричиняючи таким чином популярність певного стандарту.

Боротьба наступників Богдана Хмельницького за гетьманський уряд позначилася виокремленням всередині козацької спільноти двох протилежних політичних пропозицій: прорічпосполитської та промосковської. Їхня конфронтація стимулювала до виведення на перший план внутрішніх

пріоритетів Війська Запорозького. Вже за гетьманування Івана Виговського поняття вітчизни почали використовувати для окреслення ціннісної сутності власне козацького простору. Водночас повернення Війська Запорозького на службу до короля та Речі Посполитої означало підпорядкування козацьких цінностей усталеним нормам шляхетської республіки. У риторичі Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Павла Тетері добробут козацької батьківщини, України, як правило, був пов'язаний із добробутом усієї Речі Посполитої. Апеляції до внутрішньої єдності козацької спільноти давали можливість опонувати категоріям московської політичної культури, зокрема протиставляючи «його» царській «отчині» «нашу» козацьку «отчизну». А втім, у змаганнях за булаву в підконтрольній московському царю частині Війська Запорозького між Якимом Сомком, Василем Золотаренком та Іваном Брюховецьким, козацька риторика доволі швидко перейшла до поєднання обох категорій.

5. Причинами популяризації поняття батьківщини в козацькій спільноті другої половини XVII ст. стали поширення чуток про домовленість між «польською» і «московською» сторонами роз'єднати Україну по Дніпру в Андрусові 1667 р. та пізніша боротьба козацьких очільників за відновлення втраченої єдності. Виступ Івана Брюховецького і Петра Дорошенка проти зовнішніх «покровителів» провокував до пошуку цінності, яку можна було б їм протиставити. Невдовзі у Війську Запорозькому з'являлися також нові претенденти на гетьманську булаву: Петро Суховій, Михайло Ханенко, Дем'ян Многогрішний. Конфліктуючи одне з одним, всі вони закликали до боротьби заради батьківщини-України. Однотипність таких апеляції сприяла тому, що прихильність козаків часто залежала від ситуативного розподілу сил, а не риторики опозиційних лідерів. Водночас пояснення власних мотивів турботою про козацьку вітчизну поступово стало однією із загальноприйнятих норм у зверненнях представників Війська Запорозького до внутрішнього адресата.

Незвичний контекст для вжитку поняття батьківщини в козацьких практиках створювала пропозиція «турецької» зверхності Петра Дорошенка, а

згодом і Юрія Хмельницького. З огляду на політичні практики османів, обидва гетьмани уподібнювалися до підвладного їм «володаря» України. Кожен з них неодноразово декларував бажання об'єднати козацькі землі обох берегів Дніпра. Така стратегія приносила результат, коли султан надавав свою військову підтримку, однак, за умов її відсутності, проосманські гетьмани втрачали здобуті переваги. Таким чином, для збереження булави Петро Дорошенко наприкінці свого гетьманування був змушений йти на компроміс у переговорах із московською стороною та відстоювати необхідність збереження в Україні двох гетьманів, що значно обмежувало його риторичні можливості. Юрій Хмельницький також фактично облишив справу відвоювання всього козацького простору після невдалих для нього результатів Чигиринських походів. Перевага виявилася на боці Івана Самойловича, який, визнаючи зверхність московського царя, послідовно виступав за об'єднання України обох берегів Дніпра.

За гетьманування Івана Мазепи найбільшої популярності поняття вітчизни здобувало в час військового протистояння, коли виникала потреба шукати прихильності козацького загалу. У виступі проти московського царя гетьман апелював до давнього протиставлення зовнішньому монарху внутрішньої цінності вітчизни. Проте його опонент врахував особливості козацької політичної риторики, він не просто вимагав покори собі, але й тісно пов'язував її з добробутом «вашої» батьківщини. Перебуваючи поза козацькою спільнотою, цар виокремлював свою протекторську турботу про неї. Перемігши в цьому риторичному протистоянні гетьмана, він вів в офіційний дискурс ідею цінності «всієї» Росії, яка згодом підпорядковувала собі цінність козацької України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ
(ЦДІАУК)

Ф. 221. Колекція документів «Нова серія» про земельні права окремих монастирів і приватних осіб. Оп. 1.

1. Спр. 186. Гадяцька угода між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою. 16 вересня 1658 р. 8 арк. – Режим доступу: <https://archives.gov.ua/Sections/Constitution/2/>

Российский государственный архив древних актов
(РГАДА)

Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. Оп. 12.

2. Стб. 475. Переписка Разряда о военных действиях против поляков, изменников-черкас и татар и о полковых делах. 1661–1662. 566 л.

3. Стб. 621. Переписка Разряда о действиях против изменивших черкас и о полковых делах с воеводами. 1668. 139 л.

Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1.

4. №. 32. Отписки киевского воеводы Василия Борисовича Шереметьева к царю с приложением к ним списков с листов к нему полковников Войска Запорожского и др. лиц о событиях в Малороссии после измены гетмана Ивана Выговского. 1659–1668. 163 л.

5. №. 38. Дела и документы о приезде в Москву посланцев гетмана Ивана Безпалого. 1658–1659. 180 л.

6. №. 48. Дела о пинуждении украинских полковников наказным гетманом Якимом Самко выбрать «совершенным» гетманом его, Самко, на Козелецкой раде. 1662. 142 л.

7. №. 70. Дела и документы по управлению малороссийскими городами при гетмане Демяне Игнатовиче. 1669. 959 л.

8. №. 90. Дело о приезде в Москву посланца от гетмана Ивана Самойловича, войскового канцеляриста Василия Кочубея с данной ему «инструкцией» бить челом государям об исполнении исконного чаяния украинского народа о востановлении границ Малой России с Польшей от Смоленска по р. Днепр, а не по р. Сож. 1684–1685. 141 арк.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
(AGAD)

Zespół: Metryka Koronna. Księgi Poselstw.

9. Sygn. LL 25. Acta Metrices Regni cancellariae minoris, in quibus continentur legationes, pacta, foedera, publica rescripta, universales et aliae literae publicae – vicecancellariatu – Andreae Olszowski – notariatu gen-si Staphani Casimiri Hankiewicz S. R. M. secretarii et utriusque cancellariae Regni metrican[tis] ab anno 1669 usque ad annum 1673 inclusive conscripta, inveniuntur in hos libro antiqua instrumenta et literae variae oblatae. 594 ark.

F. 358. Archiwum Zamoyskich.

10. Sygn. 3036. «Kozacy, Wołoszczyna, Tatarzy». 1. Kozacy. Korespondencja hetmanów i starszyzny kozackiej z królami i panami polskimi, instrukcje i in., akta komisarzy do traktowania z kozakami, listy różnych osób z wiadomościami o kozakach, rokowania i korespondencja polsko-tatarska. 1598–1791. 498 s.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

11. Teki Naruszewicza. T. 177. 1679. 1466 s.

12. Rpis. 2108. Akta, korespondencja i t.p., dotycz. gł. stosunków dyplomatycznych Polski z Moskwą Turcją i Tatarami. 1656–1701. 373 s.
13. Rpis. 3912. Listy o sprawach kozackich. 1656–1672. 114 s.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

14. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией Наук: [В 3-х т.]. – Т. 3: Разрядный Приказ: Московский стол: 1660–1664. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1901. – 674 с.
15. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 5. – Санкт-Петербург, 1853. – 321 с.
16. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3. – 604 с.; 1863 – Т. 4. – 276 с.; 1867. – Т. 5. – 335 с.; 1869. – Т. 6. – 279 с.; 1872. – Т. 7. – 398 с.; 1875. – Т. 8. – 400 с.; 1877. – Т. 9. – 494 с.; 1879. – Т. 11. – 410 с.; 1879. – Т. 12. – 437 с.; 1884. – Т. 13. – 383 с.; 1892. – Т. 15. – 231 с.
17. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси / Изд. при Управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1870. – Т. 7: Собранный в Несвиже / Изд.: П. Гильдебрандт, А. Миротворцев. – 397 с.
18. Беринда П. Лексикон Словенороський / П. Беринда; підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К.: Вид-во АН України, 1961. – 272 с.
19. Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв. / М. Василенко // Український археографічний збірник. – 1926. – Т. 1. – С. 50–164.
20. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко; Відп. ред. С. Леп'явко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 1053 с.

21. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. / АН СССР. Ин-т истории; АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: П. П. Гудзенко, Ф. П. Шевченко и др. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 2: 1648–1651. – 558 с.; – Т. 3: 1651–1654. – 646 с.

22. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. В 2 вып. – Вып. 1: 1687–1705 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2007. – 255 с.

23. Гордон Патрик. Дневник. 1677–1678 / Перевод с англ., статья и примечания Д.Г. Федосова. Отв. ред. М. Р. Рыженков. Серия: Памятники исторической мысли. – Москва: Наука, 2005. – 250 с.

24. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. о. Ю. Мицик; редкол.: В. А. Брехуненко та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Канад. ін-т укр. студій (Едмонтон). – К., 2012. – Т. 1: 1648–1649 рр. – 680 с.; 2013. – Т. 2: 1650–1651 рр. – 680 с.; 2014. – Т. 3: 1652–1654 рр. – 424 с.; 2015. – Т. 4: 1655–1658 рр. – 539 с.

25. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.

26. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. – К.: Наукова думка, 1965. – 827 с.

27. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссией: В 12-ти томах. – Санкт-Петербург, 1869. – Т. 11. – 312 с.

28. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – Москва, 1858. – Ч. 1: 1649–1687. – 340 с.; 1859. – Ч. 2: 1691–1722. – 339 с.

29. К истории Киево-Могилянской коллегии: Панегирики и стихи Б. Хмельницкому, И. Подкове и арх. Лазарю Барановичу / Сообщ. В. Перетц //

Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 14. – Вып. I. – Отд. III. – 1900. – С. 7–25.

30. К портрету Хмельницкого // Киевская старина – 1882 – №1 – С. 226–231.

31. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / підгот., вступ. ст. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1964. – 259 с.

32. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска запорожского, 1720. / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. – К. – 1848. – Т. 1. – 454 с.; – 1851. – Т. 2. – 612 с.; – 1855. – Т. 3. – 568 с.; – 1864. – Т. 4. – 407 с.

33. Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. – К.: «Наукова думка», 1971. – 208 с.

34. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського 1721 р. у Кн.: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. – К. : Либідь, 1994. – С.158–184.

35. Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію / уклад. Ю. Мицик, М. В. Кравець; ред.: Л. Я. Демченко; Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1995. – 82 с.

36. Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський (1718– 1724): у 2 ч. / І. Максимович; фотопередрук О. Горбача. – Рим, 1991. – Ч. II. – 1453 с.

37. Малороссийские дела // Синбирский сборник: историческая часть. – Т. 1. – Москва, – 1844. – С. 1–223.

38. Мицик Ю. Деякі невідомі документи українських гетьманів // Terra cossacorum: студії з давньої історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова. – К., 2007. – С. 294–316.

39. Мицик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV – XVII ст. (за матеріалами польських архівосховищ) / Ю. А. Мицик // Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С. 52–64.

40. Мыцык «Літописец» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. / Ю. А. Мыцык // Летописи и хроники. Сб. ст. – Москва: Наука, 1984. – С. 219–234;
41. Мицик Ю. З дипломатичної кореспонденції Івана Сірка / Ю. А. Мицик // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2003. – Вип. XVI. – С. 21–29.
42. Мицик Ю. З листування Івана Виговського / Ю. А. Мицик. // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 511–531.
43. Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття / Ю. А. Мицик // Записки НТШ. – Т. 233: Праці Історично-філософської секції. – 1997. – С. 360–397.
44. Мицик Ю. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД / Ю. А. Мицик // Історія і особистість історика: збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 55–96.
45. Мицик Ю. Перший український історико-політичний трактат / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 129–138.
46. Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публікація та коментарі Олександра Дубини, переклад з латинської Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. – 2009. – № 6. – С. 5–11.
47. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення і 20-річчя незалежності України) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – 440 с.
48. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 4. – Отд. 3: Материалы для истории Малороссии (1660–1664) – С. 1–464 с.; 1898. – Т. 1. – 2-е изд., доп. 377 с.; 1898. – Т. 2. – 2-е изд., доп. 617 с.; 1898. – Т. 3. – 2-е изд., доп. 601 с.
49. Кревецький І. Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка / І. Кревецький // Записки НТШ. – Т. 117–118. – 1914. – С. 127–136.

50. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках / предисловие О. Бодянского // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. – М.: Университетская типография, 1847. – № 1. – Раздел III. Материалы иностранные. – С. 1–68.

51. Перетц В. Исторические вирши по рукописи начала XVIII в. / В. Перетц // Киевская старина. – 1899. – № 8: Документы, известия и заметки. – С. 49–56.

52. Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького / О. Горбач ; передм. авт. – Рим: Укр. катол. ун-т, 1968. – 335 с.

53. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8: Июль-декабрь 1708 г. В 2-х вып. – Москва-Ленинград: АН СССР. – Вып. 1: Тексты. – 1948. – 408 с.; – Вып. 2: Примечания. – 1951. – 784 с.

54. Поликарпов Ф. Лексикон треязычный, сиречь речений славянских, эллино-греческих и латинских сокровище / Ф. Поликарпов. – М.: Синодальная типография, 1704. – 403 с.

55. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. 1649-1825 гг. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 6: 1720–1722. – 817 с.

56. Приватні листи XVIII ст. / підгот.: В. А. Передрієнко; відп. ред.: М. А. Жовтобрюх; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1987. – 173 с.

57. Прокопович Ф. Сочинения / Феофан Прокопович; под ред. И. П. Еремина; Акад. наук СССР, Ин-т рус. лит. (Пушкинский дом). – Москва, Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, [Ленинград. отд-е], 1961. – 501 с.

58. Сапухіна Л., Белінська Л. Документальні матеріали з історії Сум 50-60-х років XVII ст. в науково-допоміжному фонді Сумського обласного краєзнавчого музею / Л. П. Сапухіна, Л. І. Белінська // Сумський обласний

краєзнавчий музей: історія і сьогодення. Збірник наукових статей. – Суми: МакДен, 2005. – С. 43–84.

59. Славинецький Є. Лексикон латинський / Є. Славинецький // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словенолатинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – 539 с.

60. Словарь академии Российской в 6 частях. – Ч. 4: от М до Р. – Санкт-Петербург при императорской Академии Наук, 1793. – 1272 с.

61. Собрание государственных грамот и договоров хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – Ч. 4. – М.: Тип. Селивановского, 1826. – 678 с.

62. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., прим. В. І. Крекотня. – К.: Наукова думка, 1987. – 608 с.

63. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. – К.: Альтернативи, 1998. – 416 с.

64. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): матеріали до українського дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ–Львів: НТШ, 2004. – 1088 с.

65. Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / упоряд. І. Бутич, – Київ–Львів: НТШ, 2002. – 780 с.

66. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. – Ч. 2. / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. – Київ–Львів: НТШ, 2006. – 799 с.

67. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького: (11 документів) // Україна модерна. – 1996. – Ч. 1. – С. 135–145.

68. Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. – Vol. V. – Pt. 1: 1650–1699. – 1885. – 406 p.

69. Hryhorij Hrabjanka's The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj / Introduction by Yuri Lutsenko. – Cambridge: Distributed by the Harvard University

Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1990. – 588 p. – (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Vol. 9. Texts)

70. Mercuriusz Polski: dzieje wszystkiego świata w sobie zamykający dla informacji pospolitej. – Kraków: 1661. – № 11. – S. 73–80.

71. Ojczyście spominki w pismach do dziejow dawnej Polski / Wyd. A. Grabowski. – T. 2. – Krakow, 1845. – 368 s.

72. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Oprac. F.K. Kluczycki. – Kraków: Akademia Umiejętności Krakowskiej, 1880. – T. 1. Cz. 1. – S. 1–750; 1881. – T. 1. – Cz. 2. – S. 751–1666.

73. Sysyn F. Documents of Bohdan Xmel'nyč'kyj / F.E. Sysyn // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.II. – №4. – December 1978. – P. 500–524.

74. Twardowski Samuel. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potem Szwedami, i z Węgry, przez lat dwadziescie, za parowania nayjasniejszego Jana Kazimierza, krola Polskiego tocząca się. Na czteri podzielona xiegi / Od Samvela z Skrzypny Twardowskiego. – Kalisz, 1681. – 184 s.

75. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. – Petersburg, – T. IV. 1859. – 501 s.

76. Wójcik Z. Nieznany dokumenty do biografii Pawła Teteri, Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego / Z. Wójcik // Przegląd Historyczny. – T. LII. – Z. III. – Warszawa, 1969. – S. 521–525.

77. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672- 1676 / J. Woliński // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1964. – T. 10. – Cz. 1. – S. 229–264.

II. ЛІТЕРАТУРА

78. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672—1687 гг.) / А. С. Алмазов— М., 2012. – 287 с.

79. Алмазов А. Образ Отечества в представлениях гетмана Ивана Самойловича и его окружения / А. С. Алмазов. – Режим доступа: <https://hum.hse.ru/news/217267839.html>

80. Ангелов Д. Съдържание и смисъл на думата отечество в средновековната българска книжнина – I / Д. Ангелов // *Palaeobulgarica* / Старобългаристика. – 1977. – № 4. – С. 3–19.

81. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с.

82. Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679-1716) / В. Антонович // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 2. – С. 1–197.

83. Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1669 рр. / М. Андрусак // Записки НТШ. – Т. 150. – 1929. – С. 187–206.

84. Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники / Е. М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1983. – 208 с.

85. Балабушевич Т. Територія та кордони запорозьких земель (1667–1775 рр.) / Т. А. Балабушевич // Історико-географічні дослідження в Україні. – 1994. – № 3. – С. 73–88.

86. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. / Д. Бантыш-Каменский. – Ч. 1: От водворения Славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому Государству Царем Алексеем Михайловичем. – М., 1830. – 470 с.; – Ч. 2: От присоединения сей страны к Российскому Государству до избрания в Гетьманы Мазепы. – М., 1830. – 296 с.; – Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения Гетьманства. – М., 1830. – 375 с.

87. Баязитова Г. Митюрева Д. Идея патриархальной власти во французской и английской политико-правовой мысли раннего нового времени / Г. И. Баязитова, Д. С. Митюрева // Вестник Тюменского государственного

университета. Социально-экономические и правовые исследования. – 2013. – № 2. – С. 61–66.

88. Білан С. «Хмельницький з полками» – перша ювілейна картина Української Держави / С. С. Білан // Вісник ХДАДМ. – 2008. – № 7. – С. 12–25.

89. Білецький Н. Фактори семантики європейської титулатури XVII ст. / Н. Білецький // Українознавство. – 2016. – № 2. – С. 52–71.

90. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. / А. Бовгиря. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 304 с.

91. Бовгиря А. Представление о «своей» земле в исторических нарративах Гетманщины второй половины XVII–XVIII в. // Наративы руси конца XV – середины XVIII вв.: в поисках своей истории / отв. Сост. А. В. Доронин. – Москва: Политическая энциклопедия. – 2017. – С. 293–310.

92. Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу / Д. Бовуа // Український археографічний щорічник. – 2004. – Вип. 8/9. – С. 322–345.

93. Брехуненко В. «Вітчизна» в уявленнях християнських козацтв XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy* / red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak. – Białystok: IBNDKE, 2012. – С. 117–136.

94. Василенко М. Територія України XVII віку (Розвідка з історії права) / М. Василенко // Вибрані твори: у 3 т. / М. Василенко. – Т. 2: Юридичні праці / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. – К.: Юридична думка: Академперіодика, 2006. – С. 354–371.

95. Винайдення традиції / За ред.. Е. Гобсбаума та Т. Рейдера. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.

96. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI - середина XVII ст.): у 2 ч. / Д. С. Вирський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Ч. 1. – 501 с.; – Ч. 2. – 465 с.

97. Вульф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вульф. – К.: Критика, 2009. – 592 с.
98. Газін В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет / В. Газін. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – 196 с.
99. Галушко К. Україна на картах XVII–XVIII ст.: від «Дикого Поля» до «Країни Козаків» // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 530–555.
100. Гірц К. Інтерпретація культур. Вибрані есе / Пер. з англ. – К.: «Дух і літера», 2001. – 542с.
101. Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. М. Горобець / Український науковий інститут Гарвардського ун-ту; Інститут Критики. – Сер. «Критичні студії». – К.: Критика, 2007. – 462 с.
102. Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва / В. М. Горобець. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. – 247 с.
103. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / В. М. Горобець / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 533 с.
104. Горобець В. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. М. Горобець // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К. 1997. – С. 33–43.
105. Горобець В. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 39–51.
106. Горобець В. «Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні

початку 60-х рр. XVII ст. / В. М. Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2004. – Вип. 4. – С.237–264.

107.Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: Правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту / В. М. Горобець // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць / відп. ред.: В. А. Смолій. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – С. 235–251.

108.Горобець В. «Чорна рада» 1663 р.: подія та її соціополітичний контекст / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2013. – № 4. – С. 78–111.

109.Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К., 2013. – 200 с.

110.Грабович Г. До ідеології Ренесансу в українській літературі: Касіян Сакович «Вірші на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» / Г. Грабович // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К.: Основи, 1997. – С. 255–268.

111.Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь / М. С. Грушевський // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 77–85.

112.Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка. 1991, – Т. 1. – 648 с.; 1995. – Т. 8. – 856 с.; 1996, – Т. 9. Кн. 1. – 880 с.; 1997, – Т. 9. Кн. 2. – 776 с.; 1998, – Т. 10. – 408 с.

113.Грушевский М. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений / М. С. Грушевський // Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. VII серия. – 1934. – № 3. – С. 215–223.

114.Дерріда Ж. Письмо та відмінність / Пер. з фр. В. Шовкун; наук. ред. О. Шевченко. – К.: Основи, 2004. – 602 с.

115.Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII ст. / Л. Довга. – К. – Львів: Свічадо, 2012. – 344 с.

116.Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко Огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк: УВАН, 1985. – 704 с.

117.Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України / Д. Дорошенко // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Т. II. – 1939. – С. 30–40.

118.Эйнгорн В. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. О. Эйнгорн. – Москва: Университетская типография, 1899. – 1104 с.

119.Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII століть / П. М. Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1978. – 327 с.

120.Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття / В. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.

121.Заруба В. Похід османського війська на Чигирин влітку 1678 р. в щоденнику польського посла С. Проського / В. М. Заруба // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2013. – Вип. 12–13. – С. 412–427.

122.Затилук Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» києво-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. / Я. В. Затилук // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 28–43.

123.Зеров М. «История презельной брани» Григория Грабянки // Вибране: Поезії, переклади, дипломна робота / М. К. Зеров. – К.: Український письменник. 2011. – С. 559–695.

124.Золтан А. К предыстории русск. «государь» / А. Золтан // Из истории русской культуры. Киевская и Московская Русь / Составители А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – Т. II. Кн. 1. – С. 554–590.

125.История СССР. Краткий курс. Учебник для 4-го класса / под ред. А. Шестакова. – М.: Учпедгиз, 1947. – 211 с.

126.Карпов Г. Мефодий Филимонович, епископ мстиславский и оршанский, блюститель киевской митрополии: 1661–1668 гг. / Г. Ф. Карпов //

Православное обозрение. – 1875, № 1. – С. 58–75; № 2. – С. 207–241; № 4. – С. 605–652; № 6. – С. 231–267; № 11. – С. 475–504; № 12. – С. 629–660.

127. Карпов Г. Мефодий, епископ мстиславский и оршанский, блюститель киевской митрополии / Г. Ф. Карпов // Киевские епархиальные ведомости. – 1872, № 20. – С. 466–475; № 21. – С. 499–508; № 22. – С. 524–533.

128. Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: в 2 ч. / О. Ковалевська. – К.: Інститут історії України, 2014. – Ч. 1: Монографія. – 314 с.; – Ч. 2: Додатки. – 330 с.

129. Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі / З. Когут // Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 228–240.

130. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича / З. Когут // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С. 50–73.

131. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К.: Критика, 2004. – 351 с.

132. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

133. Козеллек Р. Історія понять і соціальна історія / Р. Козеллек // Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгарт Козеллек. – К.: Дух і літера, 2005. – С. 113–134.

134. Козеллек Р. К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий / Р. Козеллек // История понятий, история дискурса, история менталитета / Сборник статей ред. Ханс Эрих Бедекер; пер. с нем. – Москва: НЛО, 2010. – С. 21–33.

135. Колесов В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Ленинград: ЛГУ, 1986. – 312 с.

136. Кононенко В. «Pacta et Constitutiones...» між традиційним та модерним конституціоналізмом / В. Кононенко // Український історичний збірник. – 2011. – Вип. 14. – С. 17–33.

137. Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. Исторические монографии и исследования / Н. И. Костомаров. – Москва: «Чарли», 1995. – 802 с.

138. Кочегаров К. Легенды и факты по истории славян и древней Руси в интерпретации украинского гетмана Ивана Самойловича / К. А. Кочегаров // Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Материалы конференции. – Москва, 2010. – С. 63–67.

139. Кочегаров К. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах: Заключение договора о Вечном мире. – Москва: «Индрик», 2008. – 504 с.

140. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / В. Кравченко. – К.: Критика, 2011. – 544 с.

141. Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 р. // Між війною і радістю. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали / М. Крикун; Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка. – К.: Критика, 2006. – С. 249–282.

142. Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. / І. Крип'якевич // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 82–84.

143. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / І. Крип'якевич // Записки НТШ. – 1925. – Т. 138/140. – С. 67–81; – 1926. – Т. 144/145. – С. 109–140; – 1927. – Т. 147. – С. 55–80. – 1931. – Т. 151. – С. 111–150.

144. Кромм М. К вопросу о времени зарождения патриотизма в России / М. Кромм // Мировосприятие и самосознание русского общества (XI–XX вв.). Сборник статей / отв. ред. Л. Пушкарев. – М., 1994. – С. 16–30.

145. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького / В. Липинський // Твори. Архів студії. – Т. 2. – Філадельфія; Пенсільванія, 1980. – 363 с.

146.Луняк Є. Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні за свідченнями французького дипломата Де ла Круа / Є. М. Луняк // Січеславський альманах. – 2011. – №6. – С. 5–16.

147.Лурье В. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками / В. М. Лурье. – Москва: Три квадрата, 2009. – 296 с.

148.Луценко Ю. Летопись Григория Грабянки. Текстология. Проблематика. Поэтика: дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: 10.01.03 / Луценко Юрий Николаевич; АН УССР, Ин-т литературы им. Т. Г. Шевченко. – К., 1989. – 209 с.

149.Максимович М. Воспоминание о Богдане Хмельницком / М. Максимович // Собрание сочинений: в 3 т. – Т. 1: Отдел исторический / М. Максимович. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1876. – С. 475–509.

150.Маркевич Н. История Малой России: в 5 т. / Н. Маркевич. – Москва, 1842. – Т. 1. – 406 с.; – Т. 2. – 698 с.; – Т. 3. – 416 с.; – Т. 4. – 500 с.; 1843. – Т. 5. – 354 с.

151.Марченко М. Українська історіографія (з найдавніших часів до XIXст.) / М. Марченко. – К., 1959. – 258 с.

152.Маслійчук В. Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань / В. Л. Маслійчук // Україна модерна. – 2009. – Ч. 14/3. – С. 63–77.

153.Маслійчук В. Сумський полковник Герасим Кондратьев / В. Л. Маслійчук // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 77–87.

154.Мыцык Ю. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Ю. А. Мыцык. – Днепропетровск, 1983. – 80 с.

155.Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: Дніпро, 1996. – 260 с.

156.Мицик Ю. Иван Сірко / Ю. А. Мицик. – К., 2010. – 160 с.

157.Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филимонович / О. С. Морозов. – Ніжин, 2000. – 148 с.

158.Німчук В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1980. – 304 с.

159.Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. В.Любомир. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів –Париж – Торонто, 2001. – 464 с.

160.Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. О. Оглоблин // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Багалія. – К., 1927. – С. 741–744.

161.Оглоблин О. Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика) / О. Оглоблин // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 23. – 1929. – С. 189–219.

162.Оглоблин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика) / О. Оглоблин. – К., 1929. – 65 с.

163.О. Л. Документ из эпохи «панованья Войска Запорожского» в Малороссии / О. Л. // Киевская старина. – 1897. – № 2. Документы, известия и заметки. – С. 42–43.

164.Петров Н. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 году / Н. И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1868. – № 1. – С. 465–525.

165.Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) / М. Н. Петровський. – К., 1939. – 268 с.

166.Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – І: Досліди над літописом Самовидця / М. Н. Петровський. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 454 с.

167.Плохій С. В ім'я вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи / С. М. Плохій // Соціум: альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 267–281.

168.Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. М. Плохій. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

169.Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С. М. Плохій. – К.: Критика, 2015. – 429 с.

170.Плохій С. Тіні Переяслава: російсько-українські історичні дискусії у після радянський час / С. М. Плохій // Україна – Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. / Редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.), В. М. Бойко (відп. секр.), С. А. Лепявко, С. М. Плохій. – Київ – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 51–68.

171.Рамазанова Д. «Лексикон треязычный» Фёдора Поликарпова в собрании Музея книги Российской Государственной библиотеки / Д. Н. Рамазанова // Вивлиофика: История изучения книжных памятников. Вып. 1. – М.: Пашков Дом, 2009. – С. 156–176.

172.Саїд Е. Орієнталізм / Е. Саїд. – К.: «Основи», 2001. – 511 с.

173.Селівоненко А. Політика Гетьманщини стосовно Запорозької Січі (1658–1667 рр.) / А. Селівоненко // Український історичний збірник – 2009. – Вип. 12. – С. 60–65.

174.Сисин Ф. Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII – початку XVIII сторіччя / Ф. Сисин // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 431–462.

175.Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття / Ф. Сисин // Україна модерна. – 2006. – № 10. – С. 7–18.

176.Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. / Ф. Сисин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 49–79.

177.Сисин Ф. Українське націотворення за раннього Нового часу: нові результати досліджень / Ф. Сисин // Україна. Процеси націотворення / упоряд. Андреас Каппелер. – К.: К.І.С., 2011. – С. 81–96.

178. Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 14. (отрава – персоня). – Москва: Наука, 1988. – 311 с.
179. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1978. – 592 с.
180. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2009. – 447 с.
181. Смолій В. Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Темпора, 2011. – 631 с.
182. Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації / О. Сокирко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 101–116.
183. Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. / О. Сокирко. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.
184. Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь / А. Соловьев // Вопросы истории. – 1947. № 7. – С. 24–38.
185. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. / Фердінан де Сосюр; пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
186. Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам: в 3 т. / И. И. Срезневский. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук. – Т. 2.: Л–П, 1902. – 919 с.
187. Станіславський В. Статті гетьмана Івана Самойловича щодо Вічного Миру / В. В. Станіславський // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 1. – 2000. – С. 348–385.
188. Станіславський В. Проблеми взаємин Запоріжжя з Лівобережною Гетьманщиною та Російською державою в останній чверті XVII ст. / В. В. Станіславський // Український історичний збірник. – 1997. – Вип. 1. – С. 101–121.
189. Степанков В. Формування нової концепції української революції XVII ст. (праці В'ячеслава Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1627-1659») / В. С. Степанков // Україна в Центрально-

Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – Вип. 1. – 2000. – С. 272–284.

190. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? / В. С. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Вип. 3. – 2003. – С. 371–416.

191. Степанов Д. «Русское», «малороссийское» и «московское» в представлениях элиты Гетманщины в 50–60-е годы XVII века / Д. Ю. Степанов // Славяноведение: Отделение историко-филологических наук РАН. – 2012. – № 4. – С. 12–21.

192. Степанов Д. Этноконфессиональное самосознание православного населения Речи Посполитой и Гетманщины в середине – второй половине XVII в.: диссертация кандидата исторических наук: 07.00.03 / Степанов Дмитрий Юрьевич; [Место защиты: Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова]. – Москва, 2016. – 366 с.

193. Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский / А. Стороженко // Киевская старина. – 1893. – №4. – С. 1–28;

194. Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский и его род / А. Стороженко // Стороженко А. Очерки Переяславской старины. Исследования, документы, заметки. – К.: тип. Фрицкевича, 1900. – С. 126–186.

195. Стороженко Н. Отношение западно-русских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным / Н. Стороженко // Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1888. – Ч. 2. – Т. 2. – С. I–XLIX.

196. Таирова-Яковлева Т. Вольности шляхетские и казацкие от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей Малороссийской» / Т. Г. Таирова-Яковлева // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel.* – Białystok: IBNDKE, 2012. – С. 197–207.

197. Таїрова-Яковлева Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. / Т. Г. Таїрова-Яковлева // Український історичний журнал. – 2012. – Вип. 4. – С. 67–73.

198. Таїрова-Яковлева Т. «Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков [Електронний ресурс] / Т. Г. Таїрова-Яковлева. – Режим доступу: www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/tairova.doc.

199. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Т. Таїрова-Яковлева. – К.: КЛІО, 2013. – 403 с.

200. Таїрова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). – К.: «Клио», 2017. – 320 с.

201. Филюшкин А. Титулы русских государей / А. И. Филюшкин. – Москва; Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2006. – 256 с.

202. Флоря Б. Русское государство и его западные соседи (1655–1661) / Б. Н. Флоря. – Москва: Наука, 2010. – 656 с.

203. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713 рр.) / Т. В. Чухліб. – К., 2004. – 288 с.

204. Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища українського гетьманату в 1672–1686 рр. / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2005. – Вип. 2. – С. 48–67.

205. Чухліб Т. «Отчизна наша Україна», «природні українські діти», «українська земля»: патріотична лексика гетьмана П. Дорошенка / Т. В. Чухліб // НЗКПНУ. Історичні науки. – Т. 26. 2016. – С. 226–233.

206. Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.) / Т. В. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2015. – Вип. 15. – С. 13–41.

207. Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.) / Т. В. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2017. – Вип. 17. – С. 41–79.

208. Чухліб Т. Поняття «Україна», «українські козаки», «український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667-го року / Т. В. Чухліб // Україна між Польщею та Росією: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / упорядник Є. М. Луняк; Музей гетьманства. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – С. 90–99.

209. Чухліб Т. Словотворча революція Війська Запорозького: діяхронно-семантичний аналіз понятійних конструкцій зі словом «Україна» / Т. В. Чухліб // Соціополітичний простір ранньомодерної України. Історичні нариси. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – С. 421–479.

210. Чухліб Т. «Україна» та її функціонування у середині XVII ст. / Т. В. Чухліб // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. в 2 кн. – Кн. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – С. 319–347.

211. Чухліб Т. «Усі жителі української породи...»: мовна та свідомісна еволюція поняття «народ» у Війську Запорозькому (друга половина XVII ст.) / Т. В. Чухліб // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. – Вип. 12. – С. 17–40.

212. Шевченко І. Багатоликий світ Петра Могили / І. Шевченко // Україна між Сходом і Заходом (Нариси з історії культури до початку XVIII століття) / ред. А. Ясіновський. – Львів: Інститут історії церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – С. 175–198.

213. Щербак В. Взаємовідносини між Гетьманщиною і Запорожжям у добу Івана Брюховецького / В. О. Щербак // Київські історичні студії. – 2016. – № 1. – С. 54–59.

214. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2006. – 300 с.

215.Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII століття / Н. М. Яковенко // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Наталя Яковенко. – К.: Laurus, 2012. – С. 9–43.

216.Яковенко Н. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію та обов'язки влади (до початку XVIII ст.) / Н. Яковенко // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. / Н. Яковенко. – К.: Laurus, 2012. – С. 397–426.

217.Яковенко Н. Русь як третій член Речі Посполитої «Двох Народів» в українській думці першої половини XVII ст. / Н. М. Яковенко // *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Srodkowo-Wschodniej* / Red. Kłoczowski J., Kras P., Łaszkiewicz H. – Lublin, 1999. – S. 84–88.

218.Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників / Н. Яковенко // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – С. 189–228.

219.Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції / Н. Яковенко // Український гуманітарний огляд. – Вип. 3. – 2000. – С. 58–78.

220.Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, Laurus, 2017. – 690 с.

221.Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – 472 с.

222.Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни / Т. Г. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

223.Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 pp.) / Т. Г. Яковлева. – К.: Основи, 2003. – 644 с.

224. Яременко М. Для «честі дому», заради користі «отчизни» та «в прислугу государственную» (стимули до навчання дітей козацької старшини у XVIII ст.) / М. В. Яременко // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy* / red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak. – Białystok: IBNDKE, 2012. – С. 369–388.

225. Яременко М. В. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. / М. В. Яременко. – Харків: Акта, 2014. – 531 с.

226. Althoen D. That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1550–1830: Ph.D. dissertation / D. Althoen. – University of Michigan, 2001. – 659 p.

227. Bem E. Termin «ojczyzna» w literaturze XVII i XVIII wieku. Refleksje o języku / E. Bem // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 1989. – Т. 34. – Р. 131–157.

228. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. / T. Chynczewska-Hennel. – Warszawa, 1985. – 187 s.

229. Dzięgielewski J. Postanowienia komisji hadziackiej a zasady konstytucyjne Pierwszej Rzeczypospolitej / J. Dzięgielewski // *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)* / Red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 125–132.

230. History of concepts: comparative perspectives / Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans, Frank van Vree. – Amsterdam, – London: Amsterdam University Press, 1998. – 293 p.

231. Kaczmarczyk J. Dlaczego idea hadziacka skazana była na klęskę / J. Kaczmarczyk // *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)* / Red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 53–68.

232.Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода Hadiacka – teoria i praktyka / J. Kaczmarczyk. – Kraków, 2007. – 182 s.

233.Kantorowicz E. Pro patria Mori in Medieval Political Thought / E. Kantorowicz // The American Historical Review. – 1951. – Vol. 56. – №. 3. – P. 472–492.

234.Kantorowicz E. The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology / E. Kantorowicz. – Princeton, Princeton University Press, 1957. – 568 p.

235.Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów: 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura / A. Kamiński. – Lublin, 2000. – 264 s.

236.Kamiński A. The Cossack experiment in szlachta democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Hadiach (Hadiacz) union / A. Kamiński // Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – № 2. – P. 185–197.

237.Kohut Z. Making Ukraine: studies on political culture, historical narrative, and identity / Z. Kohut. – Edmonton: CIUS Press, 2011. – 340 p.

238.Kohut Z. Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas / Z. Kohut // Poltava 1709: the battle and the myth / Serhii Plokhyy. – Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 2012. – P. 1–28.

239.Kohut Z. "Ruthenian" or "Ukrainian"? Nation (Narod) in the Political Rhetoric of Hetman Petro Doroshenko / Z. Kohut // Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко / редкол. Н. Білоус, Л. Довга, В. Михайловський та ін. – К.: Laurus, 2012. – С. 425–434.

240.Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s / Z. Kohut. – Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, Monograph. Series, 1988. – 360 p.

241.Kohut Z. The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding / Z. Kohut // Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – Vol. X. – № 3/4. – P. 559–576.

242.Kohut Z. The Ukrainian Elite of the Eighteenth Century and Its Integration into the Russian Nobility / Z. Kohut // The Nobility in Russia and Eastern Europe / ed. by Ivo Balac, Paul Bushkovitch. – New Haven: Yale Consilium on Internationaland Area Studies, 1983. – P. 65–97.

243.Kołodziejczyk D. What is inside and what is outside? Tributary states in Ottoman politics // The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries / Ed. by G. Kármán, L. Kunčević. – Leiden, Boston: Brill, 2013. – P. 421–432.

244.Kot S. Świadomość narodowa w Polsce w XV–XVII w. / S. Kot // Kwartalnik Historyczny. –1938. – T. 52. – Z. 1. – S. 15–33.

245.Kowalski M. Ksiestwa Rzeczpospolitej: państwo magnackie jako region polityczny / M. Kowalski. – Warszawa, IGiPZ PAN, 2013. – 396 s.

246.Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660 / P. Kroll. – Warszawa, 2008. – 452 s.

247.Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660 / L. Kubala. – Lwów, 1922. – 655 s.

248.Losson K. «Komu miła całość Ojczyzny» Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670-1720) / K. Losson. – Warszawa: Neriton, 2013. – 228 s.

249.Mackiw T. Imperial Envoy to Hetman Khmelnytsky in 1657 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. 1969–1972. – № 12. – P. 217–227.

250.Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. / A. Mączak. – Warszawa: Semper, 2000. – 355 s.

251.Marker G. Casting Mazepa's Legacy: Pylyp Orlyk and Feofan Prokopovich / G. Marker // Personality and Place in Russian Culture: Essays in Memory of Lindsey Hughes / ed. by Simon Dixon. – London, 2010. – P. 110–133.

252.Marker G. Constitutio Medievalis: The Politics of Language of Politics in the 1710 Constitution / G. Marker // Пилип Орлик: життя, політика, тексти.

Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року / ред. Н. Яковенко. – К., 2011. – С. 248–265.

253. Opaliński E. Kultura Polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie / E. Opaliński. – Warszawa, 1995. – 344 s.

254. Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648 – 1681 // The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries / Ed. by G. Kármán, L. Kunčević. – Leiden, Boston: Brill, 2013. – P. 123–152.

255. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska / J. Perdenia. – Kraków, 2000. – 502 s.

256. Pernal A. The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance / A. B. Pernal // 350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008) / Red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 43–52.

257. Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus / S. Plokhy. – Cambridge University Press, 2006. – 379 p.

258. Plokhy S. The Two Russias of Teofan Prokopovych / S. Plokhy // Mazepa e il suo tempo / Mazepa and his time: History, Culture, Society / ed. Giovanna Siedina. – Alessandria : Edizioni dell'Orso, 2004. – P. 333–366.

259. Pylypiuk N. Golden Liberty: Kasiian Sakovych's Understanding of Rhetoric and Preparation for the Civic Life // States, Societies, Cultures: East and West. Essays in Honor of Yaroslav Pelenski – New-York, 2004. – P. 885–921.

260. Rawita-Gawroński F. Ostatni Chmielniczenko: zarys monograficzny, 1640-1679 / F. Rawita-Gawroński. – Poznań, 1919. – 171 s.

261. Richter M. The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction / Melvin Richter. – New York, Oxford: Oxford University Press. 1995. – 204 p.

262. Sahlins P. Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century / P. Sahlins // *The American Historical Review*. – 1990. – Vol. 95. – № 5. – P. 1423–1451.

263. Starr R.J. Augustus as "Pater patriae" and Patronage Decrees / R. J. Starr // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – Bd. 172. – 2010. – P. 296–298.

264. Stevenson T. Andreas Alföldi on the Roman Emperor as Pater Patriae // *Andreas Alföldi in the Twenty-First Century* / ed. by James H. Richardson and Federico Santangelo. – Stuttgart, 2015. – P. 187–200.

265. Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653 / F. Sysyn. – Harward, 1985. – 406 p.

266. Sysyn F. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 / F. Sysyn // *Harward Ukrainian Studies*. – 1986. – № 3–4. – P. 393–423.

267. Sysyn F. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture / F. Sysyn // *Mazepa e il suo tempo / Mazepa and his time: History, Culture, Society* / ed. Giovanna Siedina. – Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004. – P. 39–53.

268. Sysyn F. Regionalism and Political Thought in Seventeenth Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 / F. Sysyn // *Harward Ukrainian Studies*. – 1982. – № 2. – P. 167–190.

269. Sysyn F. The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late 17th and Early 18th Centuries / F. Sysyn // *Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)* / ed. by A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, and M. von Hagen. – Edmonton–Trotonto: CIUS Press, 2003. – P. 108–143.

270. Skinner Q. The state / Q. Skinner // *Political innovation and conceptual change*, 1989. – P. 90–131.

271. Skinner Q. Visions of Politics. – Volum 1: Regarding Method / Q. Skinner. – Cambridge: University Press. 2002. – 225 p.

272. Tazbir J. Polish National Consciousness in the 16th to the 18th Century / J. Tazbir // *Harward Ukrainian Studies*. – 1986. – № 3–4. – P. 316–335.

273. Tazbir J. Ugoda hadziacka jako utopia szlachecka / J. Tazbir // 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 23–34.

274. Viroli M. For the love of country. An essay on patriotism and nationalism / M. Viroli. – Oxford, 1995. – 206 p.

275. Wojcik Z. The early period of P. Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661—1663) / Z. Wójcik // Harvard Ukrainian Studies. – 1979–80. – Vol. 3–4. – P. 958–972.

276. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. – 281 c.

277. Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji, 1674–1679: Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej / Z. Wójcik. – Wrocław; – Warszawa; – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976. – 249 s.

278. Zientara B. Patria / B. Zientara // Zientara B. Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy postkarolińskiej / B. Zientara. – Warszawa, 1985. – S. 25–28.

279. Zoltan A. Polskie państwo a rosyjskie gosudarstvo / A. Zoltan // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Filologia Rosyjska. – 1982. № 10. – S. 111–115.